

Dec-2018 ISSUE-IV, VOLUME-VII

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374
Peer Reviewed Journal

Published On Date 02.01.2019

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

**Organized &
Published By**

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
001	Colonial Legacy and Education in Bangladesh	Dr. Meinhaj Hossain	1-5
002	Building Language Learning Environment: A Naturalistic Approach	VANDANA & SANJAY KUMAR	6-16
003	Corporate Social Responsibility Policies And Practices	Dr P N Ladhe	17-22
004	Condition Of Women's Education In Uttar Pradesh	Tabassum Usmani	23-29
005	Swaraj- Concept And Relevance	Dr. Rajesh Agarwal	30-35
006	Maharashtra State Commission for Women and the issues of Dalit women in Bhandara District	Deepali Bhowate	36-44
007	Effective Grievance Handling Procedure in Industry	DR. Kalpana Jamgade	45-48
008	Marginalization of Women in Anita Desai's <i>In Custody</i>	Ashok Jagannath Jadhav	49-52
009	Research Paper- Geography Remote Sensing and GIS	Prof. Kailas V. Nikhade	53-53
010	GOALS OF ESL – IN TEACHING PRONUNCIATION	Dr. Humera Qureishi	54-58
011	Parliamentary system - Withering away from people's will	Dr. Pravin S. Bhagdikar	59-62
012	Worker's Participation in Management (WPM) at Orissa Sugar Corporation, Ganjam District, Orissa	DR. Vijaykumar Tupe	63-66
051	रेशीम उद्योगासाठीच्या शासनाच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा अभ्यास	भाऊसाहेब पोपटराव दरेकर & प्राचार्य डॉ.शशांक कृष्णराव पोळ	201-206
052	तंजावरकडील भोसले राजवंशाची राहत्यासेवा व मराठी अभिजात परंपरेतील योगदान	डॉ.संजय रामदास पाखमोडे	207-211
053	सामाजिक, सांस्कृतिक विकास : भारतीय संविधान	डॉ.शिरीन अघोर	212-215
054	स्त्री सक्षमीकरणाची उपेक्षा : वास्तविक परिस्थिती	डॉ. सौ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे	216-220
055	पंडिती काव्याची काव्याची वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. सौ. वीरा पावन मांडवकर	221-225
056	आदर्श गरम मेंढा-लेखा	कु.रचना एल.धडाडे	226-228
057	चंद्रपूर जिल्ह्यातील शालेय पोषण आहार योजना राबवितांना शालेय व्यवस्थापनात येणाऱ्या समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	प्रकाश रामदास महाकाळकर	229-232
058	भारतीय कमोडिटी वायदा बाजार : एक विश्लेषण	सारंग विनायक घारपुरे & संदिपान माणिकराव कोल्हापूर	233-245
059	संयुक्त राष्ट्र व भारतीय परराष्ट्र धोरण	डॉ.सचिन एस. वेरुळकर	246-252

	निर्धारणा वरील प्रभाव		
060	आदिवासींचे हक्क, कायदे आणि माहितीचा अभाव	प्रा.शालिनी पु.तोरे	253-254
061	स्वयंसाहाय्यता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा डॉ.व्ही.जी.चव्हाण	255-259
062	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विचार	प्रा.डॉ.व्यंकटी वाल्मिक नागरगोजे	260-264
063	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानाच्या परिप्रेक्ष्यातून : संरक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ.कुचेकर एच.एस.	265-270
064	वर्तमान जीवनात वृद्धापुढील आव्हाने व उपाय	प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे	271-278
065	Role Of Non Government Organisationin Flood Relief, Kerala State, India	Dr.Shibu Augustine	279-284
066	भारत-अमेरिका परमाणु संबंध : सामान्य अवलोकन	प्रवेश कुमार	285-291

Colonial Legacy and Education in Bangladesh

Author: Dr. Meinhaj Hossain

International University of Business Agriculture
And Technology, Bangladesh.

Abstract: This paper contextualizes the problem of the colonial legacy of British rule over India to some of the current problems Bangladesh is facing in its education, management and corruption issues. It looks to highlight these issues from a management, organization theory, epistemological and educational perspective.

Keywords: Colonization, Bangladesh, Education, Management, History

I. Introduction

Colonial conquest was not just a result of the power of superior arms, military organization, political power or economic wealth – as important as these things were. Colonialism was made possible, and then sustained and strengthened, as much by cultural technologies of rule as it was by the more obvious and brutal modes of conquest. (Cohen, 1996, p. xi)

Bangladesh, as a former colony of the United Kingdom, has a legacy of institutions, culture, ideology, language and education. The purpose of this paper is to look at that impact, and to see how it continues to impact Bangladesh in a number of ways, such as education, corruption, language, management.

II. Background

Colonization of South Asia started as a business enterprise of the East India Company. The East India Company was one of the most sophisticated companies in the world at that time, and among the most forward thinking; it was one of the earliest information-centric companies of the world (Drucker, 1988, pp. 3-4). While the information-centric business enterprise has become the dominant means of competitive business, and has moved from the command-and-control model they borrowed from the military 100 years ago (Drucker, 1988, p. 3), the British built such an information-centric organization via the East India Company in India, where the “information technology” quill pen and the “telecommunications” involved barefoot runners.

Drucker thus feels that the East India Company was the pioneer of this type of organization, and in fact, “the best example of a large and successful information based organization is the British civil administration in India”. (Drucker, 1988, p. 6)

Cohen (Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India, 1996) gives greater insight into this, noting how the British employed a sophisticated operation of diplomats and linguists, such as those that knew about local governments, diplomatic and political rules, and key individuals. Akhunds, Dubashi, Vakils, among others were specialists with multilingual skills and specialized language skills for the various levels of communication required for the British to effectively interact with Indians. (Cohen, 1996, p. 17)

The Akhund, for instance, was qualified to provide diplomatic missions to the Mughal court, the Dubashi specialized in language, particularly Persian and the Vakils had more technical language skills needed for diplomatic and legalistic work. These were often used as negotiating agents, familiar with court formalities and personalities. (Cohen, 1996, p. 17)

III. Specific Impact of the Colonial Legacy

Using this information-centric organization, the British managed to run India using merely one thousand colonial British civil servants for 200 years. In contrast, during the same era, China, with a similarly sized population used legions of mandarins and eunuchs. Most of these British civil servants were quite young, with many being merely in their early 30s. Many of them lived alone, a day or two travel away from their nearest countryman. (Drucker, 1988, p. 6)

Impact: Organization Structure and its Alignment with its Goal

However, despite this revolutionary organizational competency, the organization was designed for a specific purpose, which may now be defunct; The Indian civil service, the district officer was supposed to look after the entire district. To help him achieve this, various government services arose, but these were isolated from the district officer, meaning that the district officer became increasingly isolated from the activities with the greatest impact – be they in forestry, agriculture, roads, sanitation, or healthcare. Thus, those being served by these facilities had little interaction or say in matters of management and governance (Drucker, 1988, p. 9).

Thus, while the British established an effective government system, the system by design is a colonial one, designed to dominate and exploit the local population. As such, they were designed with diametrically the opposite purpose of what a government of a democratic country are; whose government is designed to serve its people.

Impact: Education & Indoctrination

Additionally, the small number of British administrators was possible because of the information network that the British administrators had, as well as the local employees and organization capacity built by the British. This in turn was dependant on an effective education and

indoctrination system, to educate and indoctrinate the indigenous population. Thomas Babbington Macauley (1800-1859) laid the foundation of the education and indoctrination system needed to sustain this system. In his Minute on Indian Education, he advised that:

Official funds should only be spent on English and Western Education in India to produce a class of persons who would be racially Indian, “But English in taste, in opinions, in morals, and in intellect.” Such people would also be loyal to the British out of recognition of their moral worth. (Sharp, 1965, pp. 107-117)

This laid the basis for an information and education centric organization structure. As the British departed after 1947, these institutional structures continued to function in similar capacity. While the flags changed, these organizations largely maintained the same culture, process, procedures and values.

The local elite that Macauley’s education plan created came ultimately to play a key role, and English continued to be the primary language for employment and status. Additionally, in the post-colonial period, the British Foreign Office officials created the "British Committee for Relations with Other Countries", popularly known today as the British Council, to support English education abroad, promote British culture. The British Council is in fact an explicit propaganda and political tool, stating in its own website that it was created to “...lead to a sympathetic appreciation of British foreign policy, whatever for the moment that policy may be and from whatever political conviction it may spring”. (British Council, 2018)

Combined with a two hundred year colonial legacy and supported by the education provided via the British Council and British universities, a neo-colonial order has continued in the post-colonial Subcontinent, including in Bangladesh. The general perception is that, to be successful, we must speak English, disregarding that virtually all the innovation and industrial powerhouses of the world today, such as Russia, France, Germany, Japan, use their own language for their education and official needs.

Impact: Corruption

Meanwhile, this neo-colonial education system and the legacy colonial institutions have created a self-perpetrating elite who, as Macauley explained, are “...English in taste, in opinions, in morals, and in intellect”. This has meant, again, as Macauley predicted, that this elite will “be loyal to the British”, and more generally, to the West. (Sharp, 1965, pp. 107-117)

It is no surprise therefore, that major assets and children of numerous South Asian politicians are kept in the West in general and the United Kingdom in particular (Freeman, 2016); the necessary

corollary for being loyal to the British is being disloyal to one's own countrymen, which in turn fuels corruption. This link between colonialism is well discussed, for instance by Angeles and Neanidis in the Persistent Effect of Colonialism on Corruption. (Angeles & Neanidis, 2015, pp. 319-349)

IV. Conclusion

In essence, management structures, cultures, practices, rules, regulations, philosophy, have not been rethought since the colonial era, but instead, they have been replicated. Management continued to be based on colonial organization, doctrine and philosophies. This has negatively impacted Bangladesh in terms of eroding its culture, values, language and, one may argue, development.

This can potentially be considered a threat to Bangladesh from the perspective of Toynbee, in the sense that, as Toynbee notes, "...civilizations perish through suicide, but not by murder" (Sorokin, 1956, p. 175)

The methodology of solving this civilizational threat is also a concern, as solutions from other cases cannot be solved. Bennabi finds a distinction in solving problems in a country with a single cultural universe; as compared to countries with a dual cultural universe with ex-colonized countries have to share the ideology of not only the host cultural universe but also the alien cultural universe. He finds that solutions for one cannot easily be translated to solutions for the other. (Bennabi, 2003b, pp. 81-82)

References

- Angeles, L., & Neanidis, K. (2015). The Persistent Effect of Colonialism on Corruption. *Economica*, 319-349.
- Bennabi, M. (2003b). The Question of Ideas in the Muslim World. (M. T. El-Mesawi, Trans.) Kuala Lumpur: Islamic Book Trust.
- British Council. (2018). British Council: Our History. Retrieved July 23, 2018, from British Council: <https://www.britishcouncil.org/organisation/history>
- Cohen, B. (1996). Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India. Princeton: Princeton University Press.
- Drucker, P. (1988). The Coming of the New Organization. *Harvard Business Review*, 2-11.
- Freeman, C. (2016, May 11). Corrupt foreigners who launder money through luxury London homes face crackdown. Retrieved July 23, 2018, from The Telegraph:

<https://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/11/corrupt-foreigners-who-launders-money-through-luxury-london-homes/>

Sharp, H. (1965). Bureau of Education: Selections from Educational Records, Part I (1781-1839). Dehli: National Archives of India.

Sorokin, P. A. (1956). Toynbee's Philosophy of History. In M. A. Montague, Toynbee and History - Critical Essays and Reviews. Boston: Porter Sargent Publisher.

Building Language Learning Environment: A Naturalistic Approach

1st Author : VANDANA
Qualification : MA ENG, M.SC CLINICAL PSY.
M.ED.
Designation : LECTURER
Institute : DIET, PITAMPURA, DELHI

2nd Author : SANJAY KUMAR
Qualification : MA MATH, MSC PSY, MED
Designation : LECTURER
Institute : SCERT, DELHI

Abstract

Education is one of the basic necessities of life. Through formal schooling learners have to study many subjects and English is one of them which is taught as a subject and miserably as a language. Though it is not our mother-tongue it seems to be an alien to the students especially when it is not used by the teachers as a language to communicate. As a result lot of difficulties are faced by the teachers and learners. Difficulty in teaching/learning of English is mainly due to lack of proper environment and proper methods of teaching among the students. Moreover teaching through rigid methods of prescribed curriculum is one of the main aspects of disinterest among students which leads to a type of phobia in their minds for such a wonderful language. This paper tries to visualise a number of self-paced and interactive ways of teaching /learning English through building language learning environment with the naturalistic approach for students like learning while playing, learning while dancing, learning while watching etc., which can make teaching/learning English language very natural, simple, easy and interesting so that they can grasp it and use it in communication according to their own pace and hence get themselves free from Alien language phobia i.e. English phobia.

Key words: language, interactive, teaching, learning

Introduction:

India being a republic & democratic country has in total 22 languages and these languages are spoken in more than 1600 dialects. We know that the native language of our country is Hindi even then a person from southern India communicate with another person from northern India in English as it is accepted as the global language. This is the reason that English is still the official working language of India.

Education is one of the basic necessities of life. Through formal schooling learners have to study many subjects and English is one of them which is taught as a subject and miserably as a language. Though it is not our mother-tongue it seems to be an alien to the students of especially when it is not seen by the teachers as a language to communicate. As a result lot of difficulties are faced by the teachers and learners. Difficulty in teaching/learning of English in rural areas is mainly due to lack of proper environment and proper methods of teaching among the students of rural areas. Moreover teaching through rigid and prescribed curriculum is one of the main aspects of disinterest among them which leads to a type of phobia in their minds for such a wonderful language. visualising a

number of self-paced and interactive ways of teaching /learning English to Primary Class students which can make teaching/learning English simple, easy and interesting so that they can grasp it according to their own pace and hence get themselves free from Alien language phobia i.e. English phobia is and must be the prime objective of teachers of language teaching.

In country like ours, where major parts/habitants consist of rural areas, it becomes a challenging task to teach English as they feel comfortable like in learning their native language or its dialect.

But we can't assume that it is an impossible task to teach English language to the children of rural background.

Basic flaws in teaching English:

1. Teaching English as a subject

A teacher should focus on teaching English as a language instead of as a subject because if it is taught as a subject the basic skills of listening, speaking, reading, writing can't be developed and teacher may be targeted primarily on curriculum coverage.

2. Less focus on listening and speaking in pre-primary years

In the starting 2-3 years, listening and speaking skills are generally neglected so need is to focus on these two skills preliminary in a serious manner as these are the skills which should be first taught/exposed to the learner for teaching him or her the new language in order to enrich his/her vocabulary and to increase/enhance the confidence and interest in learning further complex language skills.

3. Integrated learning through all subject teaching

Like other practical subjects English should also be taught in a practical way not in a theoretical way for which there should be more periods should be allotted and then integrated it with all subject teaching.

4. Ignorance in creating print enriched environment

The class environment is normally lacking of target language learning environment so in order to compensate that at least the periods allotted should be fully dedicated to the English language. The sentences etc. should be framed and used with the learners so that they keep on using and listening them until they became familiar. A lot of print rich environment is required.

Principles that can help in language learning as means of communication:

Need based localised Teaching plan preparation

Before preparing for their language lessons, teachers should identify pupils' diverse learning needs as soon as possible so that they may design appropriate teaching plans to facilitate pupils' effective learning of language

Devise/improvise various learning activities integrating across subjects

Since pupils have different characteristics in learning, teachers must devise different learning activities with the same teaching objective to develop pupils' varied abilities and skills in learning of language. It is more effective for teachers to adopt/adapt a series of relevant and simple teaching activities than assigning one long teaching activity since pupils may acquire the required knowledge and skills through diversified activities.

Design meaningful language learning situations

Teachers should specifically design meaningful learning situations, language environments, games or activities so as to provide personal learning experiences for pupils and stimulate their interest and initiative in learning of language

Language teaching approaches

Teachers should give concrete/local examples before proceeding to abstract concepts by way of simple and easy steps at a pace in line with the learning abilities of students. Teachers may teach new concepts from different perspectives by various approaches so that pupils can grasp the ideas through meaningful and repeated illustrations. Teachers should encourage pupils' active participation by more frequent use of teaching/learning aids, games and activities. They can also make use of information technology and all the teaching resources available to help pupils understand the main points.

Provide individualised instructions

Pupils with language learning difficulties are less competent in understanding written language. Therefore, teachers should give pupils short and clear instructions to avoid confusion. They must explain clearly the arrangement of each learning activity. If necessary, they may ask pupils to repeat the steps of activities so that every pupil may understand the instructions.

Regularly enhance learning interest and motivation in reflecting language skills

Suffering from frequent frustrations in their progress, pupils with language learning difficulties may gradually lose their interest in language learning. Therefore, teachers should adapt the language to meet the needs of pupils. Teachers can design interesting activities coupled with reward scheme to stimulate pupils' interest. It is most important to help pupils overcome their language learning difficulties so that they may gain a sense of achievement and recover their confidence and interest in learning.

Encourage pupils' active participation in language skills activities

Pupils with language learning difficulties usually lack self-confidence and are more passive in class. They seldom ask questions or express their views. Teachers should patiently encourage active participation in class. Pleasurable learning experiences may help enhance pupils' interest in learning.

Focus on the language learning process

Language Teaching should not only focus on the transmission of knowledge. It is also important to see that pupils are benefited from the entire language learning process. Teachers should provide ample opportunities in class for pupils to practise and think what they have learnt, and allow them to reflect it by different means. Teachers should also carefully observe the performances of pupils and give them appropriate assistance, feedback and encouragement so as to help them acquire the language learning skills, solve their problems and understand their own capability, thus enhancing self-confidence and improving their language learning skills.

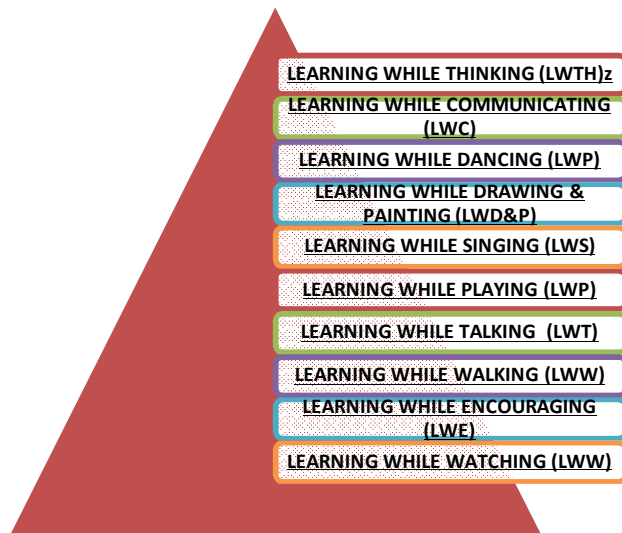
Show concern for the performances of individual pupils

Pupils may encounter different problems in their learning of language therefore; teachers should carefully observe the learning process of individual pupils in class. Whenever necessary, they should provide individualized remedial teaching before and after class, so that they can remove their learning obstacles as soon as possible. When marking assignments, teachers should take note of the common errors of pupils and deliver the correct concepts and knowledge to them promptly.

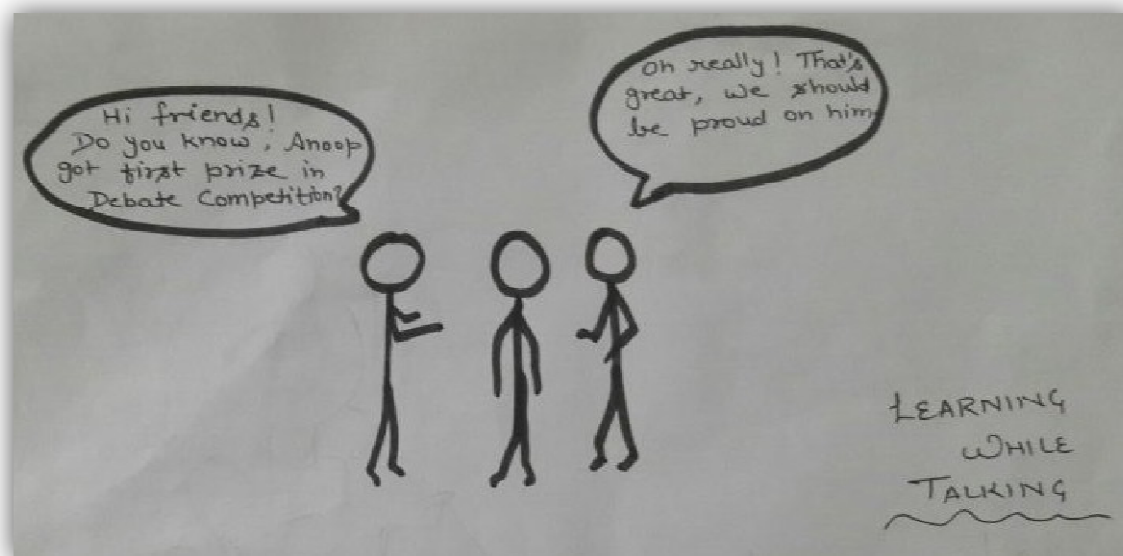
Basic rules to build a language learning environment with a naturalistic approach

There are ten golden L-rules or ways of teaching and learning English language in the naturalistic way which if followed can create miracles. These are as under:

Pedagogy of 10 L-rules for second language learning

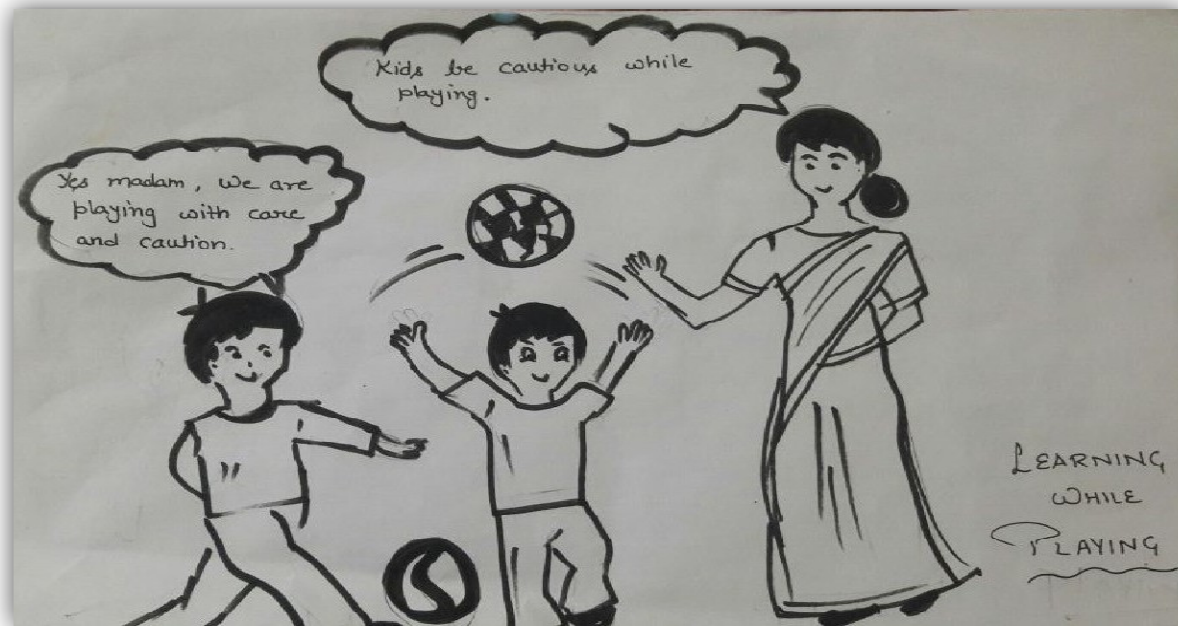
1. LEARNING WHILE TALKING (LWT)

Teachers should talk in simplest words and sentences of English in primary classes so that the students listen and act accordingly and then try to imitate the teacher in peer group also. It follows the naturalistic approach of listening actively and imitating hence helping in building the conscious environment by teacher and unconsciously learning by learner.

2. LEARNING WHILE PLAYING (LWP)

Teacher should experiment which some language games in which they can learn in their leisure time. They can be - Indoor games as well as outdoor games. Even language can't be confined to language games only but in other games also instructions can be given by the teacher in targeted language consciously for learning it in natural manner.

3. LEARNING WHILE WALKING (LWW)

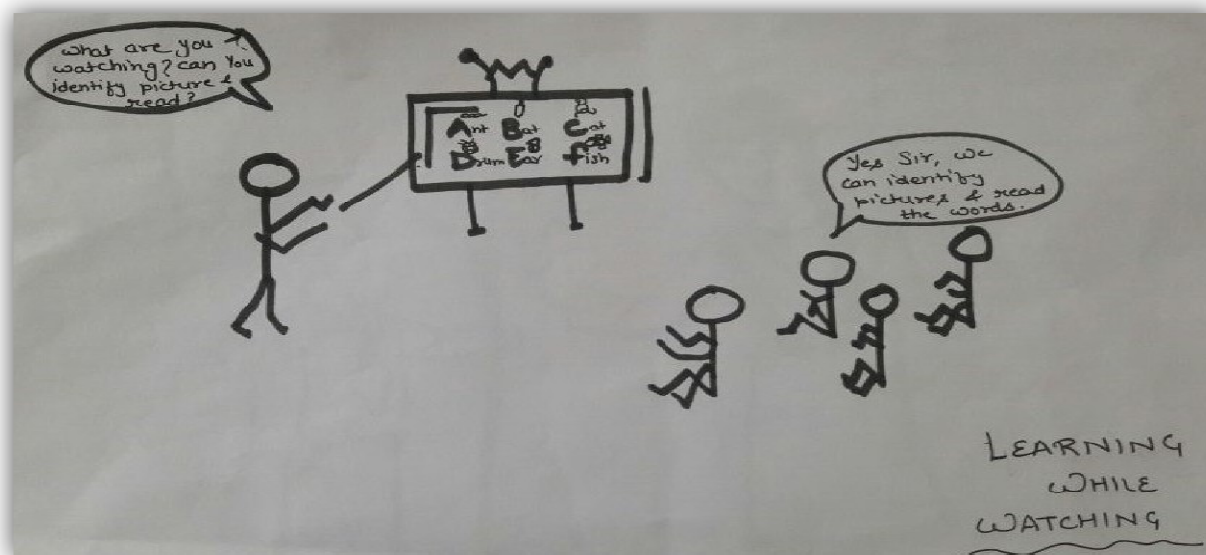
Teacher should put some signals/sign boards along with written language in the school compound to develop the habit of reading in their surroundings like reading names of building, sign boards, banners, posters etc. so that learners will develop their vocabulary and understanding of language along with reading skill.

4. LEARNING WHILE SINGING (LWS)

Children love singing so whatever song they like in their native language teacher should give them English words for that and encourage them to sing and to develop songs on their own in English the same song. She can feel him comfortable and relax in singing and using the terminology.

5. LEARNING WHILE WATCHING (LWW)

The classroom and school campus should have dedicated corners/places filled with quotations, pictures and words, information (replaceable arrangements as well as ICT embedded digitalised banners) etc. in both the languages i.e., English and native language so that students will relate and understand. This can be process of gathering knowledge and information unconsciously and naturally for transacting in daily life by communication.

6. LEARNING WHILE DRAWING & PAINTING (LWD&P)

Children during their starting stages of schooling, focus mainly on drawing and painting as they enjoy them but teacher can develop language at that stage also in a joyful manner by using activities like listen and draw, read words and draw, asking related questions in between when the child is drawing etc. so in order to make them familiar with many objects and things and drawing and painting is best.

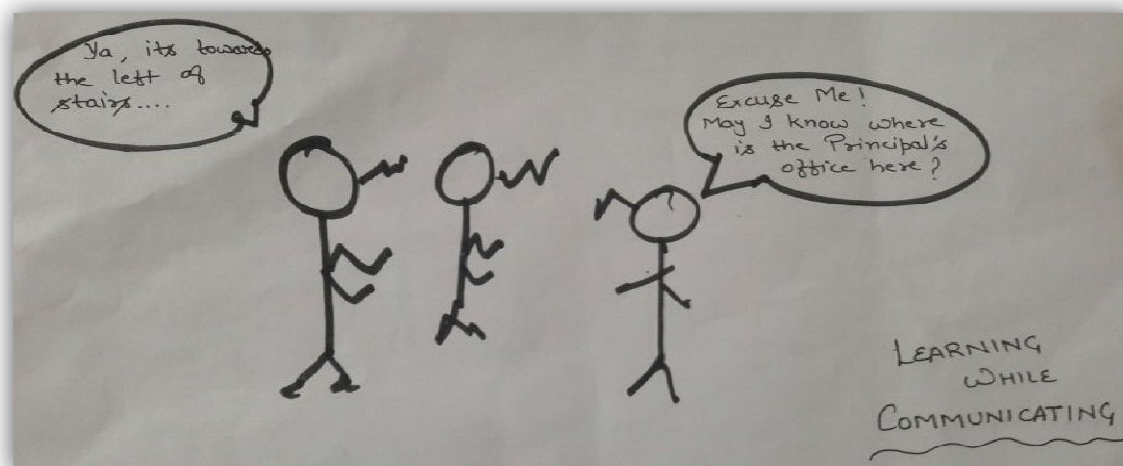
7. LEARNING WHILE DANCING (LWP)

Children enjoy dancing so let them listen the music in English and let them dance on it. Slowly they will learn certain words, phrases etc., hence following naturalistic approach of learning language.

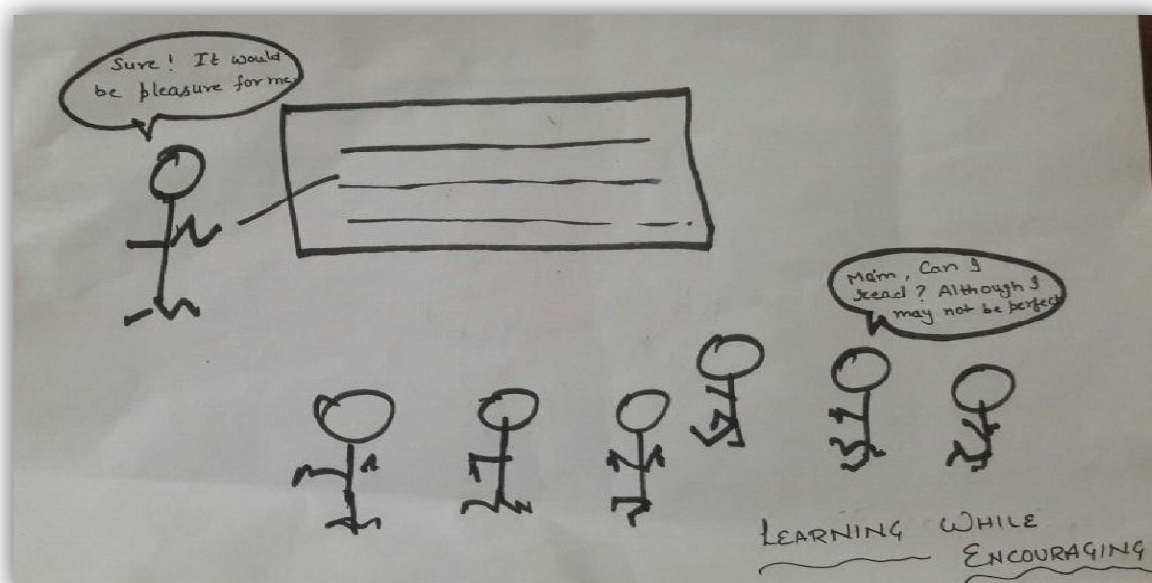
8. LEARNING WHILE COMMUNICATING (LWC)

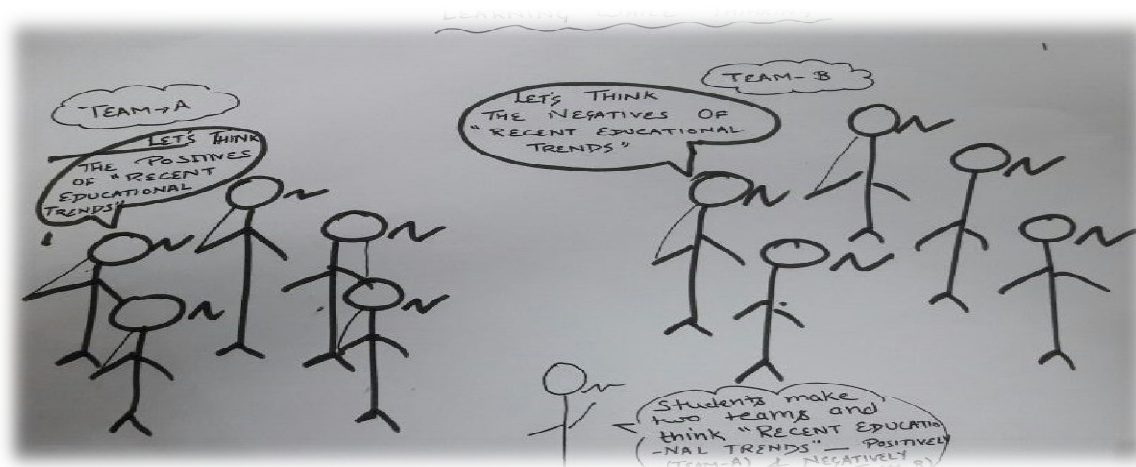
During the base years, focus should be on the learning of communicative language instead of fully structured language. As the primary requirement of a language to be learnt is its use without hesitation which can be possible by creating stress free environment for learning language naturally.

9. LEARNING WHILE ENCOURAGING (LWE)

Encouragement and reinforcement boosts the confidence of the learners hence they should be given to them consciously whenever and wherever they use the targeted language for communication.

10. LEARNING WHILE THINKING (LWTH)

Use of language should be in such a manner that child should not be forced to translate it before speaking/utterance instead it should be inculcated in their thinking pattern too. Learners' feels the difficulty if she/he thinks in her/his mother tongue first, then translating it to the targeted language. Hence learning should be such that there should be direct thinking and expression of thoughts.

Conclusion

Through naturalistic approach well-designed and tailored language learning environment helps to maintain pupils' attention and interest in language learning and facilitates the achievement of language teaching/learning. In this way, it is easier to achieve the aim of language teaching. If teacher keeps in mind the 10 L ways of teaching/learning English or any other language it will strengthen the capacity of students as well as creating language learning environment. The language teaching environment should be designed to support recreational teaching and group activities. Seat arrangements of pupils should be flexible to meet the specific teaching purposes of each language learning activity. For example, teachers and pupils may form a circle when holding discussions; and the two pupils or group members involved may sit together during peer group or small group learning. Language Teachers should prepare a rich, pleasant and comfortable language learning environment for pupils. For example, they may set up a self-learning corner, book corner, toy corner, language skills corner, prize corner or stationery/learning resources corner, etc. to enkindle pupils' interest in learning. Teachers may display the teaching materials of the week or the learning outcomes or products of pupils at prominent places to stimulate their motivation in learning. Language teachers may train up students who perform better to become 'little teachers' and who will be responsible for helping schoolmates with learning difficulties in group teaching and self-study sessions as well as outside class. Peer support helps students reinforce their knowledge, and develop their communication and cooperation skills as well as good interpersonal relationship. In order to help students with learning difficulties, schools must liaise closely with parents. Teachers must then keep in contact with parents to help them understand their children and to provide appropriate guidance to develop the pupils' potentials.

Selected Bibliography and Recommended Reading

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)
Eldridge, J. Lloyd. 1995. Chapter 1: Whole Language. In Teaching Decoding in Holistic Classrooms. Englewood Cliffs, NJ: Merrill. pp. 1-16.

- Elley, Warwick and Francis Mangubhai. 1981. The impact of a book flood in a Fiji primary school. *Studies in South Pacific Education* 1, pp. 1–30. New Zealand Council for Educational Research, Wellington.
- Elley, Warwick and Brian Cutting. 2001. The “Sunshine in South Africa” literacy project. *International Journal of Educational Research* 35, pp. 193–203.
- Elley, Warwick. 2000. The potential of book floods for raising literacy levels. *International Review of Education* 46:3/4, pp. 233–55.
- Elley, Warwick. 2001. Conclusion: What have we learned? *International Journal of Educational Research* 35, pp. 237–46.
- Elley, Warwick. 2001. Guest editor’s introduction. *International Journal of Educational Research*, 35, pp. 127–35.
- George, P.T. 1977. Bridging the gap between school and college: Report of a try-out of the stairway reading course. *CIEFL Bulletin* 13:1, pp. 37–49.
- Hudelson, Sarah. 1994. Literacy development of second language children. In Fred Genesee (ed.) *Educating Second Language Children: The Whole Child, the Whole Curriculum, the Whole Community*, pp. 129–158. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jangid, Gita. 2005. *Literacy and Language Development: a whole language perspective*. Ph.D. thesis, CIEFL, Hyderabad.

Dictionaries / Reference Materials

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)

- Amritavalli, R. 1999. Dictionaries are unpredictable. *English Language Teaching Journal* 53:4, pp. 262–69.
- Amritavalli, R., A. Jana, and Vijaya. 2003. Students’ understanding of dictionary entries: A study with respect to four learners’ dictionaries. *Indian Journal of Applied Linguistics* 29:1, pp. 5–20.
- Das, Bikram K. 2004. *Word Master: Learner’s Dictionary of Modern English*. Hyderabad: Orient Longman.
- Fischer, Ute. 1994. Learning words from context and dictionaries: An experimental comparison. *Applied Psycholinguistics* 15:4, pp. 551–74.

Input-Rich Methodologies

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)

- Krashen, Stephen. 1989. We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis. *Modern Language Journal* 73:4, pp. 440–64.
- Newmark, Leonard. 1983. How not to interfere with language learning. In John W. Oller, Jr. and Patricia A. Richard-Amato (eds.) *Methods that Work: A smorgasbord of ideas for language teachers*, pp. 49–55. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers. (Reprinted from *International Journal of American Linguistics* 32: 1.2. 1966.)
- Macnamara, John. 1983. Nurseries, streets, and classrooms: Some comparisons and deductions. In John W. Oller, Jr. and Patricia A. Richard-Amato (eds.) *Methods that Work: A smorgasbord of ideas for language teachers*, pp. 259–266. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.

Terrell, Tracy D. 1983. The natural approach to language teaching: An update. In John W. Oller, Jr. and Patricia A. Richard-Amato (eds.) *Methods that Work: A smorgasbord of ideas for language teachers*, pp. 267-283. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.

Krashen, Stephen. 1983. The din in the head: Input and the language acquisition device. In John W. Oller, Jr. and Patricia A. Richard-Amato (eds.) *Methods that Work: A smorgasbord of ideas for language teachers*, pp. 295-301. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.

Amritavalli, R. 1995. Media and language acquisition. In R.K. Agnihotri and A.L. Khanna (eds.) *English Language Teaching in India: Issues and Innovations*, pp. 181-86. New Delhi: Sage.

Prabhu, N.S. 1987. *Second Language Pedagogy*. Oxford: Oxford University Press.

Prabhu, N.S. 1998. Teaching is at most hoping for the best. Paper delivered at the Regional English Language Centre Seminar, South East Asian Ministries of Education Organization, Singapore.

Authentic Materials

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)

Strevens, Peter. 1987. Interaction outside the classroom: Using the community. In Wilga M. Rivers (ed.). 1987. *Interactive Language Teaching*, pp. 170-176. New York: Cambridge University Press.

Maley, Alan. 1987. Poetry and song as effective language learning activities. In Wilga M. Rivers (ed.). 1987. *Interactive Language Teaching*, pp. 93-109. New York: Cambridge University Press.

Classroom Materials

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)

Sheel. 2003. *Under the Bed*. Big Books: Hyderabad: Spark India.

Raman, Usha. 2003. *A Pot of Light*. Big Books: Hyderabad: Spark India.

Rao, Lakshmi Rameshwar. 2005. *Spark Geography*. Hyderabad: Spark India.

Rao, Lakshmi Rameshwar. 2003. *Spark Junior Geography*. Hyderabad: Spark India.

Reference Books

(Source: POSITION PAPER NATIONAL FOCUS GROUP ON TEACHING OF ENGLISH, NCERT, 2006)

Howe, Michael J. A. 1984. *A Teacher's Guide to the Psychology of Learning*. Oxford, England; New York, NY: B. Blackwell.

Tickoo, M.L. 2004. *ELT in India*. New Delhi: Orient Longman

Corporate Social Responsibility Policies And Practices

Dr P N Ladhe

Janata Kala Vanijya Mahavidyalaya,
Malkapaur

ABSTRACT

Corporate social responsibility (CSR) promotes a vision of business accountability to a wide range of stakeholders, besides shareholders and investors. Key areas of concern are environmental protection and the wellbeing of employees, the community and civil society in general, both now and in the future. The concept of CSR is underpinned by the idea that corporations can no longer act as isolated economic entities operating in detachment from broader society. Traditional views about competitiveness, survival and profitability are being swept away. This paper broadly describes the importance of CSR activities in the corporate world in India and their issues.

INTRODUCTION

Corporate Social Responsibility is a management concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interactions with their stakeholders. CSR is generally understood as being the way through which a company achieves a balance of economic, environmental and social imperatives ("Triple-Bottom-Line- Approach"), while at the same time addressing the expectations of shareholders and stakeholders. In this sense it is important to draw a distinction between CSR, which can be a strategic business management concept, and charity, sponsorships or philanthropy. Even though the latter can also make a valuable contribution to poverty reduction, will directly enhance the reputation of a company and strengthen its brand, the concept of CSR clearly goes beyond that. Promoting the uptake of CSR amongst SMEs requires approaches that fit the respective needs and capacities of these businesses, and do not adversely affect their economic viability. UNIDO based its CSR programme on the Triple Bottom Line (TBL) Approach, which has proven to be a successful tool for SMEs in the developing countries to assist them in meeting social and environmental standards without compromising their competitiveness. The TBL approach is used as a framework for measuring and reporting corporate performance against economic, social and environmental performance. It is an attempt to align private enterprises to the goal of sustainable global development by providing them with a more comprehensive set of working objectives than just profit alone. The perspective taken is that for an organization to be sustainable, it must be financially secure, minimize (or ideally eliminate) its negative environmental impacts and act in conformity with societal expectations.

CSR IN INDIA

CSR in India has traditionally been seen as a philanthropic activity. And in keeping with the Indian tradition, it was an activity that was performed but not deliberated. As a result, there is limited documentation on specific activities related to this concept. However, what was clear was that much of this had a national character encapsulated within it, whether it was endowing institutions to actively participating in India's freedom movement, and embedded in the idea of trusteeship. As some observers have pointed out, the practice of CSR in India remains within the philanthropic space, but has moved from institutional building (educational, research and cultural) to community development through various projects. Also, with global influences and with communities becoming more active and demanding, there appears to be a discernible trend, that while CSR remains largely restricted to community development, it is getting more strategic in nature (that is, getting linked with business) than philanthropy, and a large number of companies are reporting the activities they are undertaking in this space in their official websites, annual reports, sustainability reports and even published CSR reports.

The Companies Act, 2013 has introduced the idea of CSR to the forefront and through its disclose-or-explain mandate, is promoting greater transparency and disclosure. Schedule VII of the Act, which lists out the CSR activities, suggests communities to be the focal point. On the other hand, by discussing a **company's** relationship to its stakeholders and integrating CSR into its core operations, the draft rules suggest that CSR needs to go beyond communities and beyond the concept of philanthropy. It will be interesting to observe the ways in which this will translate into action at the ground level, and how the understanding of CSR is set to undergo a change.

THE COMPANIES ACT, 2013

As per as Corporate Social Responsibility is concerned, the Companies Act, 2013 is a landmark legislation that made India the first country to mandate and quantify CSR expenditure. The inclusion of CSR is an attempt by the government to engage the businesses with the national development agenda. The details of on corporate social responsibility is mentioned in the Section 135 of the Companies Act, 2013.

The Act came into force from April 1, 2014, every company, private limited or public limited, which either has a net worth of Rs 500 crore or a turnover of Rs 1,000 crore or net profit of Rs 5 crore, needs to spend at least 2% of its average net profit for the immediately preceding three financial years on Corporate social responsibility activities. The CSR activities in India should not be undertaken in the normal course of business and must be with respect to any of the activities mentioned in Schedule VII of the act.

The corporations are required to setup a CSR committee which designs a CSR policy which is approved by the board and encompasses the [CSR activities](#) the corporations is willing to undertake. The act also has penal provisions for corporations and individuals for failure to abide by the norms.

SECTION 135

- (1) Every company having net worth of rupees five hundred crore or more, or turnover of rupees one thousand crore or more or a net profit of rupees five crore or more during any financial year shall constitute a Corporate Social Responsibility Committee of the Board consisting of three or more directors, out of which at least one director shall be an independent director.
- (2) The Board's report under sub-section (3) of section 134 shall disclose the composition of the Corporate Social Responsibility Committee.
- (3) The Corporate Social Responsibility Committee shall,—
  - (a) formulate and recommend to the Board, a Corporate Social Responsibility Policy which shall indicate the activities to be undertaken by the company as specified in Schedule VII;
  - (b) recommend the amount of expenditure to be incurred on the activities referred to in clause (a); and <http://www.mca.gov.in/Ministry/pdf/CompaniesAct2013.pdf>
  - (c) monitor the Corporate Social Responsibility (CSR) Policy of the company from time to time.
- (4) The Board of every company referred to in sub-section (1) shall,—
  - (a) after taking into account the recommendations made by the Corporate Social Responsibility Committee, approve the Corporate Social Responsibility(CSR) Policy for the company and disclose contents of such Policy in its report and also place it on the company's website, if any, in such manner as may be prescribed; and
  - (b) ensure that the activities as are included in Corporate Social Responsibility Policy of the company are undertaken by the company.
- (5) The Board of every company referred to in sub-section (1), shall ensure that the company spends, in every financial year, at least two per cent. of the average net profits of the company made during the three immediately preceding financial years, in pursuance of its Corporate Social Responsibility Policy:

Provided that the company shall give preference to the local area and areas around it where it operates, for spending the amount earmarked for csr activities:

Provided further that if the company fails to spend such amount, the Board shall, in its report made under clause (o) of sub-section (3) of section 134, specify the reasons for not spending the amount.

SCHEDULE VII

In exercise of the powers conferred by sub-section (1) of section 467 of the Companies Act, 2013 (18 of 2013), the Central Government hereby makes the following amendments to Schedule VII of the said Act, namely :-

(1) In Schedule VII, for items (i) to (x) and the entries relating thereto, the following items and entries shall be substituted, namely :-

“(i) eradicating hunger, poverty and malnutrition, promoting preventive health care and sanitation including contribution to the Swach Bharat Kosh set-up by the Central Government for the promotion of sanitation and making available safe drinking water;

(ii) promoting education, including special education and employment enhancing vocation skills especially among children, women, elderly, and the differently abled and livelihood enhancement projects;

(iii) promoting gender equality, empowering women, setting up homes and hostels for women and orphans; setting up old age homes, day care centres and such other facilities for senior citizens and measures for reducing inequalities faced by socially and economically backward groups;

(iv) ensuring environmental sustainability, ecological balance, protection of flora and fauna, animal welfare, agroforestry, conservation of natural resources and maintaining quality of soil, air and water including contribution to the Clean Ganga Fund set-up by the Central Government for the promotion of sanitation;

<http://www.mca.gov.in/SearchableActs/Section135.htm>

(v) protection of national heritage, art and culture including restoration of buildings and sites of historical importance and works of art; setting up public libraries; promotion and development of traditional arts and handicrafts;

(vi) measures for the benefit of armed forces veterans, war widows and their dependents;

(vii) training to promote rural sports, nationally recognised sports, Paralympic sports and Olympic sports;

(viii) contribution to the Prime Minister’s National Relief Fund or any other fund set up by the Central Government for socio-economic development and relief and welfare of the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes, other backward classes, minorities and women;

(ix) contributions or funds provided to technology incubators located within academic institutions which are approved by the Central Government;

(x) rural development projects;

(xi) slum area development.

CHALLENGES TO CSR INITIATIVE IN INDIA

- **COMMUNITY PARTICIPATION:** There is lack in community participation in the CSR activities as it has been seen that the communities that are going to benefit show less interest whenever the initiative is being taken by any company or organization.
- **OWING BENEFIT:** Generally corporate sector in India works for CSR only to save the taxes which are being levied by government on them because it has been noticed that the funds that corporates will raise for the CSR activity will be categorized as tax free, so many corporates work on this premise.
- **CAPACITY BUILDING:** Many companies do not have skilled manpower and technical knowhow to develop effective CSR technique. This is required in terms to develop effective CSR policies

and strategies. The expenditure that has been made on CSR is directly linked to the CSR policies which are being formulated.

- **CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY NOT ONLY CONCEPT:**Corporate sector should understand that CSR is not just a concept that they have to follow and contribute monetarily or in similar other ways, rather it should include social, environmental and economic factors and corporates have to look into it from the philanthropic point of view.
- **CSR REVIEW:** The policies which are being formulated and implemented must be evaluated in order to attain the desired result. The organization that has invested on CSR activity must analyze the impact of a particular CSR activity on the society or the targeted section. But in India the scenario is opaque. Companies spend money on CSR activities only for personal gains and publicity. The long term benefits of CSR are not taken into account.
- **ISSUE OF TRANSPARENCY:**There is no governing body to check as to how much amount has been spent on CSR activities. Hence, no regulation, of any sort is available or lined.

KEY LEARNING ISSUES FACED BY CSR

Corporate Competitiveness, as addressed by strategic management, is a subject rarely discussed in the context of corporate responsibility. However, unless all strands of corporate responsibility are brought together under a common management framework, CSR and its sustainability will remain a peripheral activity and its impact is likely to remain well below required levels to achieve the Millennium and related goals. Corporate Governance must establish the legal framework which will protect a company's stakeholders, the relative emphasis being dependent on national models.

Civil Society Strengthening:

Capacity for strong performance in the community is the foundation for lasting social benefits. Worldwide, civil society is an important social and economic force with the potential to create a more free, fair and just global order. The collective nature of civic action helps to ensure that the interests of all citizens—including women, the poor and other marginalized groups—are adequately weighed by public institutions that make policy and allocate resources. Many civil society organizations (CSOs) face common challenges that limit their effectiveness namely, the ability to manage human and financial resources, weak advocacy abilities, and insufficient management ability to scale up promising innovations and results to achieve wider impact.

Performance Management:

It is necessary to measure the outcomes to distinguish success from failure. Thus, managing for results is central to the global revolution in public management and aid effectiveness. Strong performance monitoring systems help to sharpen strategy and learning, improve communications with stakeholders, help ensure that resources are focused on key results, and promote accountability. Yet these systems are often impractical and out of alignment with organizational skills and incentives.

Programme Evaluation:

Program Evaluation provides the platform for learning, accountability and focusing strategy. Program evaluation is central to organizational learning, performance improvement and accountability. Through program evaluation it is possible to determine the efficiency, relevance, effectiveness, sustainability and institutional impact of development activities. Impact evaluation helps in a better understanding of the extent to which the activities benefited the poor and the magnitude these effects on people's welfare

Strategic Planning:

Managing with a clear vision, mission and strategy produces lasting outcomes. Globalization and failed and fragile states, the Millennium Development Goals (MDGs) and country Poverty Reduction Strategies require more strategic alignment of development assistance. Donor coordination provides added potential

to design and manage country programs that help to create stability and prospects for longer-term development. To stay relevant in this environment, aid agencies need to sharpen their missions, mandates and strategies and engage in constant learning and innovation

Effective Teams:

Harnessing the creativity, collective wisdom and the energies of diverse teams is an effective catalyst for achieving development results. Effective teams are important catalysts for development and social change and they are increasingly diverse and dispersed. Teams and their members come with different values, varied skills and experiences, technical skills and cultural traditions. Technical assistance teams are often under pressure to produce quick results, especially in challenging environments. Teams that work closely with their local counterparts must learn the model values of empowerment and participation. In such settings, traditional team building effort is not enough.

MAJOR CONTRIBUTORS:

Tata Group

The Tata Group conglomerate in India carries out various CSR projects, most of which are community improvement and poverty alleviation programs. Through self-help groups, it is engaged in women empowerment activities, income generation, rural community development, and other social welfare programs. In the field of education, the Tata Group provides scholarships and endowments for numerous institutions.

The group also engages in healthcare projects such as facilitation of child education, immunization and creation of awareness of AIDS. Other areas include economic empowerment through agriculture programs, environment protection, providing sport scholarships, and infrastructure development such as hospitals, research centers, educational institutions, sports academy, and cultural centers.

Ultratech Cement

Ultratech Cement, India's biggest cement company is involved in social work across 407 villages in the country aiming to create sustainability and self-reliance. Its CSR activities focus on healthcare and family welfare programs, education, infrastructure, environment, social welfare, and sustainable livelihood.

The company has organized medical camps, immunization programs, sanitization programs, school enrollment, plantation drives, water conservation programs, industrial training, and organic farming programs.

Mahindra & Mahindra

Indian automobile manufacturer Mahindra & Mahindra (M&M) established the K. C. Mahindra Education Trust in 1954, followed by Mahindra Foundation in 1969 with the purpose of promoting education. The company primarily focuses on education programs to assist economically and socially disadvantaged communities. CSR programs invest in scholarships and grants, livelihood training, healthcare for remote areas, water conservation, and disaster relief programs. M&M runs programs such as Nanhi Kali focusing on girl education, Mahindra Pride Schools for industrial training, and Lifeline Express for healthcare services in remote areas.

ITC Group

ITC Group, a conglomerate with business interests across hotels, FMCG, agriculture, IT, and packaging sectors has been focusing on creating sustainable livelihood and environment protection programs. The company has been able to generate sustainable livelihood opportunities for six million people through its CSR activities. Their e-Choupal program, which aims to connect rural farmers through the internet for procuring agriculture products, covers 40,000 villages and over four million farmers. Its social and farm forestry program assists farmers in converting wasteland to pulpwood plantations. Social empowerment

programs through micro-enterprises or loans have created sustainable livelihoods for over 40,000 rural women.

FUTURE OF CSR:

Future of CSR is bright. But, certainly government has to bring in penalties when a corporate miss out on its CSR. Many small corporate houses do not have enough knowledge about the same. Some are being misguided by their auditors or friends. A right education and awareness to the small corporates will help them involved in social activities. Things are changing! Corporates do understand that involving in CSR is not only a compliance matter, but also it benefits the company in branding, involving their own employees in social development projects or executing a tailor-made project for their own employees' families reduces attrition rate, building a good reputation in the community and most of all the Joy of giving. I see a increase in CSR activities by companies this year than the previous years. Some major challenges they face are finding a proper implementation partners, uncertainty in fund utilization, opposition from local parties in the community, vast knowledge about CSR. They can overcome these challenges as there are many reputed Nonprofits in our country and they can work together to achieve their goal. Corporate houses can also engage consultants in the area for monitoring, report and communication if they think they need a professional eye on this matter. There are a lot of workshops that happens these days all across the nation on CSR and I guess attending these kinds of workshops can help them in bringing out effective CSR policies. As the next generation youngsters taking part in the top-level management in most of the companies I am sure in the coming years India will be 100% CSR compliant.

CONCLUSIONS

Corporate Social Responsibility is an emerging activity which is at the initial stage and will grow more in the coming times. Companies Bill which is a good initiative by the Government of India for various companies to allocate certain budget for this activity, but it is unclear that how much amount has to be spent on this activity. On the international front, CSR has been accepted as an important concept for image building and for the successful conduction of the business. But in India, it has to be taken up on a more serious note than a mere tax benefiting activity. The amount projected to be spent on CSR activities should be fixed by government. Social and environmental development programmed must be taken up by various companies as a part of this activity.

REFERENCES

- <https://www.iisd.org/business/issues/sr.aspx>
- <http://www.fiinnovation.co.in/corporate-social-responsibility/>
- <https://www.pwc.in/>
- <https://economictimes.indiatimes.com/magazines/corporate-dossier/indias-best-companies-for-csr-2014-csr-is-an-opportunity-for-india-inc-to-usher-change/articleshow/45371776.cms>
- https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9788132216520-c1.pdf?SGWID=0-0-45-1447705-p175456414

Condition Of Women's Education In Uttar Pradesh

Tabassum Usmani,
Research Scholar,
History, NAS College,
Meerut

According to census 2011, "A person aged seven and above who can both read and write with understanding in any language is treated as literate. A person who can only read but cannot write is not literate". Finally, having a population that has strong literacy skills also places a country in a better position to meet the complex social challenges that it faces. For example, strong literacy skills are linked to better health outcomes for individuals. A highly literate population will be better able to deal with issues of governance in a highly diverse society.

The female literacy situation in Uttar Pradesh is dismal at 59.26%. However, the male literacy rate is reasonably better at 77.29%. The overall literacy rate is still poor at 69.72% and much lower than the all India average. The education of women plays a significant role in improving living standards in the state. A higher women literacy rate improves the quality of life both at home and outside of home, by encouraging and promoting education of children, especially female children. Improving girl's educational levels has been demonstrated to have clear impacts on the health and economic future of young women, which in turn improves the prospects of their entire community.

This research paper is an attempt to examine the literacy rate of women at national level in general and at state level (UP) in particular and to know the community wise literacy level of Women in UP.

This research is based on secondary sources i.e. census of India 2001 and 2011.¹ The data was analyzed by percentage and was graphically represented. It revealed that the female literacy level of India by the census 2001 and 2011 was 53.7% & 65.46% and the female literacy rate of UP by the census 2001 and 2011 was 42.2% & 59.26% respectively.² It also revealed that there exists disparity in literacy rate between the national and state (UP) average. The community wise analysis of female literacy in UP revealed that the females belong the Jain Community possess the highest literacy rate (90.28%) as compared to the others and the females belong to the Muslim community possess the lowest literacy rate (58.04) as per the census 2011.³

National Policy of Education (NPE), 1986 Need to take special steps to advance education of Muslims was noted in the NPE 1986 its programme of Action (Revised in 1992) and led to formulation of the Area Intensive Educational Development as a Central Government Scheme of the MHRD.⁴ Major policies and programmatic inputs are being made to ameliorate the overall situation of women in general and Muslim women in particular. One such report is "Sachar Report" which made a humble attempt to prepare a report on the social, economical and educational status of Muslim community of India.⁵

Statistics For Uttar Pradesh

As per Census data of 2011, we can clearly see some trends nationwide, as well as with State of Uttar Pradesh. Muslims are the largest minority group in India and as well as in Uttar Pradesh. We can see that Uttar Pradesh has higher percentage of Muslims (19.2%) than National

percentage (14.2%).⁶ Out of 121 cr. Of total population of India, 17.22 Cr. Muslims are there. In Uttar Pradesh, out of 19.98 cr. Population, 3.84 Cr. Muslims are there.⁷ It clearly shows that UP has bigger minority population in comparison to India.

When we comes to gender wise count, we face a tricky situation. On national level, 48.5% of total Population (121 Cr.) is Female.⁸ On other hand, UP has the 47.71% female count of total Population (19.98 Cr.).⁹ On National Level, Muslim Female count is 6.93% of total Population (121 Cr.) but on part of UP, this count goes up at 9.3 % of total population (19.98 Cr.).¹⁰ In Fact, Up has the 1.5% Muslim women population of India whether India has total 6.93% Muslim Women.¹¹

In respect of Uttar Pradesh, Muslim Population is 3.84 Cr., which is approximately 19.2% of Uttar Pradesh Population.¹² Literacy Rates of Muslim girls & women in the districts which have lower and higher literacy rates in UP as per Census 2001 shown below in table 01.¹³

Table 01

Districts have the higher Muslim female literacy in 2001		Districts have the lower Muslim female literacy in 2001	
Mau	62.71	Shravasti	15.21
Azamgarh	60.36	Bahraich	23.13
Kanpur Nagar	60.06	Rampur	24.98
Ghaziabad	57.25	Balrampur	24.98
Balia	56.78	Gonda	25.70

Shravasti district found in very low literacy district i.e. 15.21% according to the census of India 2001, economic backwardness and enlightenment towards education are the major causes of very low level of female literacy in these districts.

Literacy Rates of Muslim girls in the districts which have lower and higher literacy rates in Uttar Pradesh as per Census 2011 shown below in table 02.¹⁴

Table 02

Districts have the higher Muslim female literacy in 2011		Districts have the lower Muslim female literacy in 2011	
Azamgarh	73.01	Shravasti	29.03
Mau	71.89	Badaun	35.75
Ghaziabad	69.43	Bahraich	35.88
Ambedkar Nagar	68.11	Mathura	37.20
Kanpur Nagar	67.87	Bareilly	38.06

Shravasti district is the lowest in the Muslim female literacy which is 29.03%, also lowest in the region. Economic backwardness and enlightenment towards education are the major cause of very low level of Muslim female literacy in these districts.

According to Census 2011, Azamgarh District of Uttar Pradesh showed the highest literacy rate of Muslim girls, this shows that the Muslim girl's education is too good and they take primary education at the time. Also, Mau and Kanpur districts showed good literacy rate and it is nearby to Azamgarh district, it is a good sign that the Muslim girls are well educated in these

districts and go to school properly. But if we look at Shravasti district, it has very low literacy rate i.e. 15.21%. It means that there is no awareness about the education of Muslim girls in Muslim families, it may be due to poorness, low standard, more children in a family, not focused on girls education etc. So, all these factors may be the reasons for their poor literacy rate in this district. On the other hand, in 2011, the condition is also the same. But some improvement showed in all these four districts. Therefore, the Muslim girl's literacy rates are different in all the districts and show more variation.

According to census of India 2001 it is evident from the given chart that the female literacy rate in all communities of Uttar Pradesh Hindu, Muslim, Sikhs, Christians, Buddhists, Jain and others, Religions not Stated, only Jain community is the highest female literacy rate 92.26% among the different community of Uttar Pradesh followed by the Christians 67.36%, Sikhs 63.76%, others 52.03%, Religions not Stated 45.06%. According to the given chart below, females which belong to Muslim community have the lowest literacy rate of 37.38% followed by the Buddhists 40.29%, Hindus 43.08% respectively. It is described in the given figure that Muslim women in Uttar Pradesh are the educationally backward as compared to all other communities, if we compare the highest and lowest female literacy rate in Uttar Pradesh, found the gaps between highest (Jain) and lowest (Muslim), it is about 52 percent and the gap between Rural and Urban area, it is about 45 percent. We can see more statistics about Muslim women in Table 03.

Table 03

Literacy level of Muslim girls between two senses among the Muslim Community and all the other Communities of Uttar Pradesh (2001)*

	Total	Muslim	Muslim Boys	All Muslims	Hindu	Christian	Buddhist	Sikh	Jain	Oth.	Religion not stated
Literacy Rate	56.27	47.79	T=57.28 R=54.93 U=61.21	T=47.79 R=43.72 U=54.64	57.98	72.85	56.12	71.92	92.26	63.98	45.06
Girls Literacy Rate(T)	42.22	37.38			43.08	67.36	40.29	63.76	90.29	52.03	45.06
Girls Literacy Rate (R)	36.90	31.58			37.74	44.88	37.24	52.61	77.88	39.23	40.06
Girls Literacy Rate (U)	61.73	47.31			67.92	82.52	58.73	86.29	92.26	84.67	62.64

*(Data Source : Census of India 2001)

According to census report of 2011 in following given table only Jain community female literacy level is high in Uttar Pradesh which is 94.05%, all other community of Uttar Pradesh which is followed by Christian 73.63%, Sikhs 79.35%, others 71.11%, Religion is not stated 70.01%.

Females, which belong to the Muslim community, have the lowest literacy rate 58.76% and followed by Buddhists community female literacy rate which is 68.59%, Hindu community female literacy is 69.68% respectively. According to the census report of 2011, literacy level in Muslim community have increased a little, thereby gap between Jain community and the Muslim community is about 36% between the rural and urban area which is the lowest and the highest literacy in the community. We can see these things in Table 04.

Table 04

Literacy level of Muslim girls between two senses among the Muslim Community and all the other Communities of Uttar Pradesh (2011)*

	Total	Muslim	Muslim Boys	All Muslims	Hindu	Christian	Buddhist	Sikh	Jain	Oth.	Religion not stated
Literacy Rate	56.27	47.79	T=57.28	T=47.79	57.98	72.85	56.25	61.27	91.92	23.93	38.49
Girls Literacy Rate(T)	42.22	37.38	R=54.93	R=43.72	43.08	67.36	40.29	63.76	90.29	52.03	45.06
Girls Literacy Rate (R)	36.90	31.58			37.74	44.88	37.24	52.61	77.88	39.23	40.06
Girls Literacy Rate (U)	61.73	47.31	U=61.21	U=54.64	67.92	82.52	58.73	86.29	92.26	84.67	62.64

*(Data Source : Census of India 2001)

The literacy rate of Muslim girls in Uttar Pradesh is low i.e. is not satisfactory and needs special attention. Most of the districts of Uttar Pradesh are very poor in Muslim girls' education, only some of the districts have good literacy rate. Shravasti district has lowest literacy rate in both censuses i.e. 15.21 per cent according to 2001 census and 29.03 per cent according to 2011 census. So, literacy level of Muslim girls in Uttar Pradesh should be better with removing all problems i.e. financial constraint, parental objection, early marriage etc. for giving them better future.

After analysis of the Data, the mean literacy rate of females in Uttar Pradesh is 59.26%. The highest literacy of females was traced in Ghaziabad district (81.42%). The lowest literacy of females was observed in the Shrawasti district (37.07%). 15.49% of districts in state possess a very high female literacy. Almost 29.57% of districts are blessed with the high female literacy. Average female literacy is observed in the 21.12% districts in the state. 18.30% of districts in the state are exposed to the low female literacy status. The

percentage of districts suffering from the very low female literacy is also 15.49%, equivalent to that of having very high female literacy. The status of female literacy has shown a remarkable melioration in Uttar Pradesh over the last decade (2001-2011), according to Census data 2011. In actual, the rate of female literacy has been enhanced over by 59 % with a jump of 17 % as compared to 42 % of female literacy rate during 2001. The study has unwrapped the literacy status of females in the state revealing Ghaziabad with highest literacy rate of 81.42 % followed by the districts of Kanpur Nagar, Lucknow, Auraiya, Etawah, Kanpur Dehat, Mainpuri, Varanasi, Meerut and Mau. Among the low female literacy areas Moradabad, Rampur, Bareilly, Badaun and Kanshiram Nagar forms a compact region in the northern Uttar Pradesh. Along with these Bahraich, Balrampur, Siddhartha Nagar, Maharajganj, Gonda and Sharawasti form a pocket sharing the Nepal border. Sharawasti was found to be having 37.07% female literacy rate which is lowest of all. Literary Status (Religious population) of Uttar Pradesh as per Census 2011 can be see in Table 05

Table 05
Literary Status (Religious population) of Uttar Pradesh as per Census 2011

RELIGION	TOT_P	TOT_M	TOT_F	P_LIT	M_LIT	F_LIT
Total	199812341	104480510	95331831	114397555	68234964	46162591
Hindu	159312654	83555724	75756930	94334022	56554345	37779677
Muslim	38483967	19867314	18616653	18746210	10934754	7811456
Christian	356448	182838	173610	227173	125399	101774
Sikh	643500	341451	302049	454997	256875	198122
Buddhist	206285	107424	98861	118419	71207	47212
Jain	213267	110994	102273	180208	95313	84895
Other religions & persuasions	13598	7070	6528	8072	4726	3346
Religion not stated	582622	307695	274927	328454	192345	136109
Rural Census Data Total	155317278	80992995	74324283	85284680	51793688	33490992
Hindu	129944550	67946465	61998085	73387750	44701111	28686639
Muslim	24156057	12407505	11748552	11194301	6677223	4517078
Christian	185103	95851	89252	98790	58390	40400
Sikh	432135	228192	203943	277360	159957	117403
Buddhist	176227	91273	84954	97490	59148	38342
Jain	30144	15852	14292	21750	12161	9589
Other religions & persuasions	9517	4906	4611	4940	3007	1933

<i>Religion not stated</i>	383545	202951	180594	202299	122691	79608
<u>Urban Census Data Total</u>	<u>44495063</u>	<u>23487515</u>	<u>21007548</u>	<u>29112875</u>	<u>16441276</u>	<u>12671599</u>
<u>Hindu</u>	<u>29368104</u>	<u>15609259</u>	<u>13758845</u>	<u>20946272</u>	<u>11853234</u>	<u>9093038</u>
<u>Muslim</u>	<u>14327910</u>	<u>7459809</u>	<u>6868101</u>	<u>7551909</u>	<u>4257531</u>	<u>3294378</u>
<u>Christian</u>	<u>171345</u>	<u>86987</u>	<u>84358</u>	<u>128383</u>	<u>67009</u>	<u>61374</u>
<u>Sikh</u>	<u>211365</u>	<u>113259</u>	<u>98106</u>	<u>177637</u>	<u>96918</u>	<u>80719</u>
<u>Buddhist</u>	<u>30058</u>	<u>16151</u>	<u>13907</u>	<u>20929</u>	<u>12059</u>	<u>8870</u>
<u>Jain</u>	<u>183123</u>	<u>95142</u>	<u>87981</u>	<u>158458</u>	<u>83152</u>	<u>75306</u>
<u>Other religions & persuasions</u>	<u>4081</u>	<u>2164</u>	<u>1917</u>	<u>3132</u>	<u>1719</u>	<u>1413</u>
<u>Religion not stated</u>	<u>199077</u>	<u>104744</u>	<u>94333</u>	<u>126155</u>	<u>69654</u>	<u>56501</u>

Entries in Bold Red Shows Data of Uttar Pradesh Census 2011. Source :

www.Censusindia.gov.in

Entries in Italic Blue Shows Rural Data of Uttar Pradesh Census 2011. Source :

www.Censusindia.gov.in

Entries in Bold Green Shows Urban Data of Uttar Pradesh Census 2011. Source

:www.Censusindia.gov.in

In India, we have seen that the Muslim community is not well educated especially in Uttar Pradesh because in Uttar Pradesh Muslim population is high in comparison to other communities. Muslims community is the largest minority in India and its population in India is second largest population after Indonesia. Educationally, Muslim constitutes one of the most backward communities in the Country which is a matter of concern. Muslim girls and women lag behind their male counterparts and women of all other communities in every field. The blurred picture of Muslim women in India has received a lot of attention resulting in the advancement of women in all walks of life. It is also important to find a solution as to how the women face the problems and the situation that are concerned with their roles from giving birth to a child to death and how they adjust themselves to these circumstances. The indifferent status of women in societies is also agreed with the negation of property rights and education, as well as negation of certain occupation to them but globalization and industrialization have changed the awakened Muslim women to sense their own self-importance. Female literacy is becoming important as mothers play a central role in supporting children's education. Educated female not only pushes their children to go to school but are also able to help them to do their homework. If we want to fight against illiteracy, it is necessary that we educate Muslim ladies. And the women have economic potential also just as men have. If women remain illiterate, their economic potential may also lose. Therefore, if Muslim community wants to develop and progress, Muslim girls should be given education.

The Constitution of India grants the rights to Equality and Right to Freedom of Religion and Protection of Interest of Minorities in regard to education rights. For six decades, the nation has worked and moved towards building and sustaining a secular democracy and advancing the interests of the historically disadvantaged section including women. Article 15 (1) on right to 'equality' provides the basic policy framework that preserved the vision of girls' education and the spirit in which their education is to be provided. The Report of the University Education Commission (1948-1949) observed that there cannot be an educated society without educated women. If general education is to be limited to men or women, that opportunities should be given to women, for them it would most surely be passed on to the next generation. Pt. Jawaharlal Nehru said, "To awaken the people it is women who must be awakened".

Reference

1. Provisional Population total (Chapter 06- State of Literacy), Census data 2011, www.Censusofindia.gov.in, accessed on 16/10/2016
2. Ibid
3. Ibid
4. www.ncert.nic.in/oth_anoun/npe86.pdf, accessed on 19/09/2016
5. Social, Economic and Educational Status of the Muslim Community of India Prime Minister's High Level Committee Cabinet Secretariat, Government of India, New Delhi, November, 2006
6. http://www.censusindia.gov.in/2011census/Religion_PCA.html
7. Ibid, Section Uttar Pradesh
8. Ibid, Section Uttar Pradesh
9. Provisional Population total (Chapter 06- State of Literacy), Census data 2011, www.Censusofindia.gov.in, accessed on 16/10/2016
10. Ibid, accessed on 16/10/2016
11. Ibid, accessed on 16/10/2016
12. Ibid, accessed on 16/10/2016
13. Ibid, accessed on 16/10/2016

<http://www.tribuneindia.com/2002/20020317/spectrum/book4.htm>

Swaraj- Concept And Relevance

Dr. Rajesh Agarwal

Associate Professor

Dept. Of Sociology

K.R. College, Mathura

The Concept

The *raison d'être* of the state is that it is an instrument for serving the people. But in the process of moulding the state into a suitable instrument for the development of the people, the state often starts to abrogate the rights of the citizens and demands absolute acquiescence from them. This creates a pernicious situation where the citizens could be both alienated from the state and, at the same time, enslaved by it.

Thus the dilemma facing any civilized society has perennially been as to how to regulate the state from assuming absolute powers over the populace that it claims to serve. The concept of Swaraj evolved as one of the possible solutions for the resolution of this dilemma. This concept is one of the most authentic contribution of India to the political thought and political practice of the entire world.

Tracing the genesis of the concept, it was Bal Gangadhar Tilak (1856- 1920) who first used the term Swaraj in his famous slogan '*Swaraj is my birth right and I shall have it.*' Here the word Swaraj referred only to a political self- rule for the Indians. (Hindi: - **SWA**= self; **RAJ**= rule)

It was Mahatma Gandhi who expanded the concept of Swaraj to not just question the historical and political legitimacy of the erstwhile British colonial rule over India, but to also question why the West- characterized by the profit based inhuman capitalism, industrialization and enslaving imperialism- has come to dominate the world.

Here Gandhi ji delineated two unethical principles at the core of this western world domination:-

- Might is Right
- Only the survival of the fittest is acceptable

The first principle legitimized the politics of power as expounded by *Machiavelli* while the second principle idealized the self- interest based economic order as proposed by *Adam Smith*.

The Contours

Gandhi ji held that due to its emphasis on profit motivated industrialization, the western system of capitalism degrades human efforts and labour by its emphasis on machines rather than humans. The technological rationalism inherent in this system negates the humane and the spiritual that gives meaning and value to the present reality while the technological and materialistic determinism leaves no scope for human liberty and hope.

As per Gandhi ji such a capitalistic system is the precursor of colonial imperialism, of which Gandhi ji was highly critical

"I bear no enmity towards the English but I do towards their civilization." (Hind Swaraj)

However, despite of its detrimental character, the true contours of such a colonial dispensation often remain cloaked. This is because this dispensation articulated itself in terms of a civilizing and/ or developmental paradigm. Thus the onus of realizing the true character of this dispensation, and thereby ensuring an anti thesis to it, rests on the people who are affected by it.

“The English have not taken India; we have given it to them. They are not in India because of their strength: but because we keep them.” (Hind Swaraj)

Further contemplating on how to ensure resistance to this dehumanizing paradigm, Mahatma Gandhi was confronted by two questions:-

- How could India attain the freedom to govern itself as a polity?
- How could the Indian civilization regain its authenticity in all its social, political, economic and moral forms of life?

To adequately confront and answer these questions Gandhi's reiteration of Swaraj acquired moral connotations (along with the pre existing political ones), which equally focused on both the society as well as the individual. Here, Mahatma Gandhi transformed the concept of Swaraj into an integral and non violent revolution striving not only towards political self rule and self government but towards the wider **Loksangraha** (the preservation of the society) by **Atmasangraha** (the control of self). Gandhi ji insisted that merely replacing the British rule by an Indian rule is not going to comprehensively change the existing state of affairs, because freedom from dehumanization is not achieved merely by political self- rule. The question is that of precisely clarifying what is meant by self and what is meant by rule, and what sort of a relation is optimal between these two.

“Real home rule is self rule or self control” (Hind Swaraj)

Thus Gandhi's concept of Swaraj postulates the freedom of the individual as prior to the freedom of a nation and this freedom of individuals is really possible only via the individual's self realization (**Swataha Siddha**). It is only by such a self realization that one can rise above the dichotomy of 'I' and 'Others' and experience the world as an undivided whole.

Delineating the path for this self- realization, Gandhi ji states that for self realization:-

- The self should be strongly anchored in truth (**Satya**) and should have faith in non violence (**Ahimsa**).
- The people should be able to adequately sustain their self by being able to provide their economic necessities.

This requires adherence to two courses of action:-

- **Satyagraha**: that is the use of reason and morality (instead of violence) to appeal to the opponents heart and mind manifest in fasting, non violent protests etc.
- **Swadeshi**: that is the production and use of indigenous products for economic freedom and equality .

“It is Swaraj when we learn to rule ourselves ... But such Swaraj has to be experienced by each one for him self ...” (Hind Swaraj)

“Adopting methods of violence to drive out the English is not just a suicidal policy but also a soul destroying venture.” (Hind Swaraj)

Thus, Gandhi's concept of Swaraj is primarily a call for the comprehensive reconstruction of the State and the society by eschewing the false derivatives of the western model of civilization. It is based on:-

- A rejection of the value framework that measures success, progress and development only in material terms.

- An acceptance of a self- transcendence based model of personal and social growth.

All this entails the willingness to subordinate the individual self- interest to the communal good and being ready to suffer pain for subsequently enjoying pleasure.

“Real Swaraj will not be the acquisition of authority by a few but the acquisition of the capacity of all to resist authority when it is abused” (Hind Swaraj)

Summarily:-

- 1) At the societal and political level Swaraj refers to that form of self government which is based purely on moral authority. Here Swaraj lays stress on governance not by any external hierarchical apparatus, but self governance and community building by the individuals themselves. Such a governing apparatus is obviously predominantly non violent and the least governing. Prabhu reverberates this Gandhian orientation when he says that “Nations have in a sense, therefore, almost become gangs of robbers, whereas they should be a peaceful combination of men and women united for the common good of mankind. In the latter case, their strength will lie not in their skill in the use of gunpowder, but in the possession of superior moral fiber.” (Prabhu 1961)
- 2) At the individual level Swaraj refers to the capacity for dispassionate self assessment, ceaseless self purification, self restraint and self realization. It is the internalization of the ultimate reality i.e., a retreat into the interior to find the ultimate, non- dual truth. The cognition of this truth makes the *subject* homologous with the *objective* paving the way for the attainment of universal gregarious welfare. This logic resembles the *Platonic* or *Augustinian* forms of introspection which lead to a reality well beyond the tangible self.
- 3) At the economic level Swaraj refers to the opposition of the self centered profit making paradigm and the advocacy of principles of cooperation. Here the fundamental guiding principle appears to be self respect and self reliance embodied practically in the concept of Swadeshi.

Relevance of Mahatma Gandhi’s Swaraj

The post colonial world can only be described as a neo colonial one, based on Globalization. This system of capitalistic, materialistic and imperialistic development has not only initiated a recurrent series of economic and consequent political crisis but has also led to the re emergence of the geopolitics of imperialism and war. This resurgence is apparent in the terror attacks of 11 September 2001, the long drawn invasion of Iraq and Afghanistan, the imperialistic strategies of the West in the Middle East, the devastating effects of the 2008 Global financial crisis etc.

This substantiates the perception that the freedom and the wellbeing of the individuals, world wide, is in jeopardy, because the new technologies of the capitalist system promising freedom from degrading and monotonous work have replaced such degrading monotony not by a new dignity of labour but rather a consumerist society, which is only more imitative and dehumanizing.

Elaboratively, the rapidly expanding reach of the homogenizing global communication media such as the internet, social media etc. have made it possible to:-

- Locally produce, augment and reinforce *capitalistic cultural identity*.
- Erode real time and real space communitarian bonds, cultural meanings and values, an essential pre requisite for *self realization*.

This alienating homogeneity opposes the decentralization and the elevation of the self towards universal welfare orientations that Gandhi's Swaraj was meant to encourage. Here "Gandhi's decentralization means the creation of parallel politics in which the people's power is institutionalized to counter the centralizing and alienating forces of the modern state" (Sethi 1986) In the **national context**, the founders of the Indian republic were also influenced by the western paradigms of mundane rationality and capitalistic, materialistic and imperialistic development. Due to this affiliation:-

- The elevation of self was considered to be a matter of private, mystical or religious experience because it can not be seen or measured. There was no place for questions pertaining to the self in the development equation.
- Emphasis was placed on the system of classless but not stateless, representative and not direct democracy so post independent India, though federal in nature, got a strong central government.

Under this affiliation most development work too emphasized material growth via industrial production, and economic strategies tried to implement *the Cycle of Accumulation* which believes that

- Increased employment generates more wealth
- More wealth leads to higher consumption of consumer goods
- Higher consumption of consumer goods increases employment

But in course of time it has become increasingly evident that programmes based on sheer materialistic orientations have not realized their predicted targets either by way of egalitarian economic prosperity or increased human happiness. Instead, the widening gulf between the rich and the poor, the accelerated breakdown of social cohesion and the rampant environmental degradation demonstrate how the current models of national development are fundamentally flawed.

Ideally, development should be a process in which people themselves become more active agents in efforts to improve their own circumstances. *This requires what Gandhi ji termed as the elevation of self consciousness.* A paternalistic Donor-Recipient relationship between those who manage development programs and the intended beneficiaries of such programs centralizes initiative and ownership in the hand of the donor making the recipient completely passive. Consequently

- The initiators/ donors of such programs are unable to access the knowledge of the concerned populace, acquired via generations of survival, essential for the successful conceptualization and design of any development initiative.
- The beneficiaries of such programs develop a parasitic thirst for constant materialistic gratification.

The question of sustainability of such development endeavors assumes vital importance here. This is because it is important that for the continuation of the supposed benefits of developmental programs the people should be able to carry on with development initiatives even after external inputs are no longer available.

A remark of Mahatma Gandhi could be succinctly linked here. He said that development can only take place when we use the available resources for our needs and not for our greed. Transcending such perennial pressures of greed requires the elevation of the self to a spiritual level where it comprehends that the truth is beyond the barriers of materialistic worldliness. This envisages both individual capacity- building as well as a capping the greed for materials, resources and energy.

This appears to be a reverberation of *Plato's Theory of Forms* which privileges "*the outward over the inward, exteriority over interiority, the universal over the particular, the transcendent over the immanent, and structure over content.*" and a reflection of poet *John Donne* latent acceptance that "*No man is an island, no man stands alone. Each man's joy is joy to me; each man's peace is my own.*"

It can be reiterated here that the essential nature of human beings is that of combining the material with the non material and strengthening this nature requires spiritual self discipline and the resultant selflessness and cooperation. From this perspective any development exercise should have quite different methods and objectives from those currently prevailing.

Rather than a framework which assumes that an educated and politically influential minority should exclusively design and manage developmental programs that focus only on increasing the material wealth of a largely passive populace, a new framework should be activated which should find ways for collaboratively and reciprocally working with the beneficiaries in a spirit of spiritual oneness. In such a framework

- There would be a greater support for the decisions taken, by all the participants, regardless of the individual opinions with which they entered.
- Decisions once taken and implemented can be more readily reconsidered if popular experience exposes any serious shortcomings.

Concludingly, it can be stated that there is evidence to demonstrate how the elevation of self, though apparently spiritual, can provide sustainability and capacity building. In fact most international development agencies and governments of the world have now started to acknowledge the spiritual dimension of sustainable development. Exemplifying this

- *Agenda 21 (1992)* of the United Nations calls for "*social, economic and spiritual development*" because "*individuals should be allowed to develop their full potential, including health physical, mental and spiritual development.*"
- The *Copenhagen Declaration (1995)* too unambiguously affirms that "*our societies must respond more effectively to the material and spiritual needs of individuals, their families and the communities in which they live, not only as a matter of urgency but also as a matter of sustained and unshakable commitment through the years ahead.*"

BIBLIOGRAPHY

-
- 1) The Collected Works of Mahatma Gandhi (1999): Vol. 10 & 36, Publications division, New Delhi
  - 2) Prabhu, R.K. (1961): Compiler Democracy: Real and Deceptive, Navjivan Publications, Ahmadabad
  - 3) Sethi, J.D. (1986): 'Gandhi and Development: A European View', in R.Roy (ed.) Contemporary Crisis and Gandhi, Discovery Publishing House, New Delhi
  - 4) Agenda 21 (1992): Chapters 6.3 & 6.23, UNCD, Rio de Janeiro, Brazil
- World Summit for Social Development (1995): Chapter 3, 4 & 6, Copenhagen

Maharashtra State Commission for Women and the issues of Dalit women in Bhandara District

Deepali Bhowate

Assistant Professor

Department of Political Science

L.A.D & S.R.P College for Women, Nagpur

deepalibhowate@gmail.com

Abstract: Indian women are vulnerable community and the condition of dalit rural women is even worse. The Maharashtra commission for Women aims to improve the status and the dignity of women in society, to investigate into and take or suggest suitable remedial measures against practices derogatory to women, to effectively monitor and implement laws affecting women and to advise the Government on all matters related to the improvement and upliftment of status and dignity of women in the society. Thus to study the scope of accomplishment of this aims in the atrocity prone district of Bhandara, interviews of all the NGOs recognized by MSCW to operate counseling centers at district and taluka level was undertaken. The research paper discusses the supposed functions to be carried out by MSCW, the affiliated counselling center and the present social issues of the dalit women in this district. Through this paper the researcher attempt to bring the attention of all the government institutions and the private organisations towards the plight and suffering of the dalit women of Bhandara district.

Key words- atrocity, dalit, Maharashtra State Commission for Women, NGO

Introduction: The National Crime Record Bureau, India 2016 ranks Maharashtra at eighth position in term of atrocities against Dalits¹, and the Scheduled Castes and The Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989, report 2013, has identifies three districts of Maharashtra namely Bhandara, Gadchiroli and Osmanabad as atrocity prone².

Despite 71 years of India's independence and constitutional provisions to secure equality, justice and liberty, the contradiction and discriminative structure of society still prevails. Distributive justice, social equality and economic opportunities that need to be directed towards the marginalized dalits are enjoyed by certain privileged classes even today. The caste system in India is complex and highly multifunctional which helps retain the generations old social, economic and cultural identity of dalits as agricultural bondage, landless laborers, sweepers, scavengers, and manual labors. In this social system the most exploited or to say the thrice exploited being the women gender, as economically poor and as caste dalits are the dalit women.

Objectives: The Bhotmange family been lynched to death by villagers and the suspicious death of three innocent girls from a dalit family which shattered the entire region belong to Bhandara district. To study the status and the position of dalit women in this district and to observe the presence and role of the Maharashtra State Commission for Women regarding the atrocities committed in this atrocity prone area, unstructured interviews of the MSCW affiliated NGOs and their counseling centers was undertaken.

Background of Maharashtra State Commission for Women:

The United Nations and its agenda of gender equality, justice, peace and empowerment proved to the advantage of the developing countries politics and policy formation. The Governmental and Non-Governmental organizations had demanded for equal rights for women, developmental policies, and their share in policy making from the UN platform. Even though CSWI report 1974-75 titled 'Towards Equality' on the status of women in India accepted

demographic trends of declining sex ratio, disparities in the life expectancy and death rates between men and women, difficulties involved in women's access to literacy, education and livelihood, non-acknowledgement of women labor in any form of agriculture, industry, fishery, livestock, etc. and in other important sectors of the Indian economy, the Indian Government till 1990 took no cognizance of the CSWI recommendation of setting up of statutory, autonomous commission at the center and state levels for the overall development and empowerment of women in the country.

The Indian parliament passed National Commission for Women Act in August 1990 but the commission was actually set up in 1992 to review the Constitutional and legal safeguards for women; recommend remedial legislative measures, facilitate redressal of grievances and advise the Government on all policy matters affecting women. The National commission for Women was established at the Center level and State commissions were to be formed at the State level. Thus on the queue of the National Act, Maharashtra State initiated the process of formation of State women commission and legislated the Act. The Maharashtra State Commission for Women Act received the consent of President on 24th April 1993, which provided for constitution of a statutory body of State level commission for women through Maharashtra Act No. XV of 1993. This commission was to provide and guarantee all the rights enshrined in the Constitution. It guaranteed the Fundamental Rights (Art 14, 15, &16), Directive Principles of State Policy (Art 38, 29,29A & 42) in particular. The commission thus aimed to "improve the status and the dignity of women in society, to investigate into and take or suggest suitable remedial measures against practices derogatory to women, to effectively monitor and implement laws affecting women and to advise the Government on all matters related to the improvement and upliftment of status and dignity of women in the society."³

Affiliation of NGOs in Bhandara District:

The commission consists of six non-official members, on the basic premise that they would represent six regions of the state. Vidarbha region did get its fair chance of representation in the State Commission, but due to many functional errors of the members and of the commissions the expected results of social empowerment of dalit women in this area is yet to be achieved

The section 14 of the commission state that in discharge of its functionsthe Commission may seek the assistance of any voluntary organizations within the State, more particularly, the women's organizations. Thus with the objective of providing counseling and assistance to women in need and distress, the Commission in 2002 passed a resolution of recognizing Non-Governmental organizations working on women issues in every district of the state.

The work of affiliating the NGOs with MSCW was delegated to the local government such as ZillaParishad, and the Women and Child Development Department of ZillaParishad to provide funds to these recognized NGOs for operating counseling centers.

Thus in 2016, after nearly 14 years of the resolution to affiliate NGOs at every district following 8 NGOs were recognized for providing counseling to the women in distress and need.

Name Of District	no. of NG	Name Of NGO and year of registration	Place	status / level	date of Affiliati on to
------------------	-----------	--------------------------------------	-------	----------------	-------------------------

	O				SWC
Bhandara	1	SahiyogMahila Mandal	Bhandara Z.P	District	2016
	2	SahiyogMahila Mandal	P.S Tumsar	Taluka	2016
	3	Om SairamSansthaSurewada (1998)	P.S Mohadi	Taluka	2016
	4	TejaswiniBahusevabhaviSanstha Nagpur	P.S Bhandara	Taluka	2016
	5	TejaswiniBahusevabhaviSanstha Nagpur	P.S Lakhani	Taluka	2016
	6	Ashish Bahuudeshiya Shikshan sansatha(2012)	P.S Lakhandur	Taluka	2016
	7	Rashtriya VikasSansthaBambewadi	P.S Sakoli	Taluka	2016
	8	BhupendreMagaswargiyabahuudeshiyaShikshansanstha , Rengepar	P.S Pauni	Taluka	2016

Table 1: list of NGOs in Bhandara District affiliated to MSCW

Dalit women issues in Bhandara District:

According to the 2011 Census Bhandara is one of the least urbanized district having about 19.5 % of its population living in urban area and 80.52 % population living in rural area. The Scheduled Caste constitute 16.69% of the total population in the District.

Bhandara District Year	Police pending		Court pending		Case admitted			Court acquittals		Court pending		
	SC	ST	SC	ST	SC	ST	total	SC	ST	SC	ST	total
2005					13	3	16	1				13
2006					47	5	52					25
2007					47	4	51	1				31
2008					29	9	38	13				18
2009					12	4	16					12
2010					15	3	18	20	7			35
2011	3		29	6	14	4	18	11	2	29	8	37

Table 2: District Crime cases against SC/ST (2005-2011).

The above statistics in Table 1 is received from the department of Protection of Civil Rights (PCR), Nagpur region. From the year wise data of Bhandara district it could be observed that annually 13-15 cases of crime against SCs are committed except for the year 2006 and 2007 when the crime reports had reached up to 47 cases. The nature of the cases registered under PCR are concern with the practice of untouchability with the dalit population. Mostly these cases are registered by the dalit women with one or two exceptional cases registered by dalit man.

year	Total cases in Bhandara	Tumsar	Andhagaon	Bhandara	Jawaharnagar	Sakoli	Pauni	Lakhani	Adya	Lakhanpur	Sihora	Palandur	Mohadi	Gorewahi
	SC	ST	SC	ST	SC	ST	SC	ST	SC	ST	SC	ST	SC	ST
2000	13	5	6	2	1	-	1	1	3	-	1	-	-	-
2001	35	2	3	1	2	-	7	-	8	-	5	1	3	1
2002	13	2	1	-	-	-	3	1	1	-	3	1	2	-
2003	26	6	-	1	1	1	7	-	-	-	5	4	4	-
2004	23	5	3	-	3	-	3	2	-	-	3	2	-	-
2005	25	1	4	-	1	-	3	-	-	-	2	-	2	-
2006	13	1	5	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
2007	33	6	4	3	1	-	5	1	-	-	2	1	4	-
2008	22	-	3	-	3	-	3	-	-	-	1	-	2	-
2009	23	6	1	1	1	1	3	-	-	-	7	-	4	1
2010	20	6	1	-	3	4	2	-	-	-	7	2	2	-
2011	11	2	1	1	-	-	-	-	1	-	1	-	3	-
2012	7	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2	1	2	-
2013	5	3	1	1	1	-	1	-	-	-	2	-	-	-
2014	13	-	-	-	-	-	2	1	-	-	1	-	-	-
2015	10	1	-	-	1	-	3	1	1	-	1	1	-	-

Table 3 :http://bhandarapolice.org/crime_against_st_scTotal cases registered in Bhandara District court after Police investigations.

Table 2 represents the total number of cases registered under the POA act in every taluka place of Bhandara district from 2000 – 2015. The highest number of crime committed i.e. 35 was in 2001 and the lowest number of crime committed i.e. 5 was in 2013. It could be said that every year more than 10 cases of atrocity are filed at police station. The number of total cases may vary as they include the carry forward cases. The atrocity cases include all type of crime committed against the SC and ST communities by other category people. The protections guaranteed under the POA Act can be broadly divided into protection from:

- social disabilities (denial of access to certain places and to use customary passage and to get water from any spring, reservoir or any other source).
- personal atrocities (forceful drinking or eating of inedible or obnoxious substance, against stripping, outrage of modesty, sexual exploitation, injury or annoyance).
- atrocities affecting properties (land, residential premises, existing properties).
- malicious prosecution.
- political disabilities.
- economic exploitation.⁴

District	Main Worker	Marginal worker		Non Worker		Agriculture Labor		Household industry	Cultivator	Other worker
	<i>female</i>	<i>Male</i>	<i>female</i>	<i>Male</i>	<i>female</i>	<i>Male</i>	<i>female</i>	<i>female</i>	<i>female</i>	<i>female</i>
Bhandara	25.32	13.52	17.09	43.02	57.59	43.79	63.86	3.08	18.94	14.13

• **Table 3 : workers profile in Bhandara district**

From table no 3 it can be observed that the female form the major work force in Bhandara. The women population percentage in rural area is **49.56%** but they constitute a large work force as marginal worker, non- worker or the agricultural laborers than the male. All these work sectors are categorized as non-organized working sectors where the involment of women and specially dalit women is more. The dalits in Bhandara own marginal agricultural land, and hardly any agricultural land is owned by them. Dalit women primarily form marginal workers and agricultural laborers both in their own field and in others fields. The social and political backwardness could be attributed to their economic conditions and the age old established culture and social traditions.

At present the dalit women in Bhandara are dealing with many social and financial problems been a women in the family and dalit women at the work place. The financial week dalit male are addicted to beedi, alcohol and gambling. According to the counselor's majority of domestic violence cases coming at the center are from dalit community. Even though the centers maintain caste wise data of the victims, no initiatives are taken by them to address the addiction problems and violence against women associated with it.

The counseling centers functional at taluka level have failed to identify the problems encountered by the dalit women in their areas. Many dalit women in the interior parts of Bhandara are sexually exploited by the rich and higher communities. The most common complaint filed by dalit girls is sexual exploitation by other caste man by luring them into marriage. Previously rape section was levied for such complaints but now it has been referred under consensual sex considering the age of the girl. This has reduced the chances of getting justice to the dalit women as the malicious and fraudulent intentions only to enjoy sexual

pleasures cannot be proved but it cannot be denied that the man had practiced caste discrimination.

In Mohaditaluka the dalit women are facing the problem of polygamy. The Dalit women are unable to control polygamy as they are poor and cannot afford to lose their only shelter. Thus this area reports domestic violence cases related to polygamy.

In Bhandaraitself trafficking of poor dalit girls to other states is on rise. The rural dalit families sell their daughters in marriage to man residing in other state. Such cases surface only when the girl returns to the village and reports of sexual exploitation or forced prostitution. Poverty of the dalits are making them criminals and violence against dalit in all forms are increasing daily.

The Murmadi case of 2013, in which CBI assistance was requested remains unsolved as the intentions and cause behind the suspicious death of three dalit girls by drowning in a village well are not discovered. In this village nearly all the women are widow and have no economic resources at their disposals. Some villagers state it as case of superstition, some mentioned their death as suicide due to poverty, while majority of people admitted of sexual exploitation of the mother and the attempt to sexual exploit the young girls as well. The counselors of this taluka have not visited and provided any form of counseling and other judicial assistance to the mother. In fact all the Bhandara district counselors had overheard about the case and did not coordinate to take up the issue.

This district also encounters the problem of AIDS in dalit women on a large number. The villages near the National Highway practice this profession and so the disease is rampant here.

The fact that dalit women are still facing atrocity at the hands of other communities has not been realized by the commission yet. If the Khairlanji case is studied it is observed that, not a single member from the commission had visited Bhandara for fact finding or even given any statement on that issue. No recommendations to stop atrocities against dalits are been proposed by the commission so far. Chapter 4 of the POA Act, 1989 states for constitution of special courts for hearing cases on atrocities against SC and ST to provide speedy trials. Thus according to the Act in each district where the SC's and ST's are in majority, an exclusive special court to try the offences on a daily bases under POA act should be established by the state government in concurrence with the High court. But the sensational *Khairlanji case of 2006* was tried in an ad hoc session's court, at Bhandara. ⁴ "There is a huge pendency in cases of atrocities against women. As many as 22,265 cases of sexual harassment and molestation were registered in the state between January 2009 and February 2013. As on May 2013. ⁵ The commission proposes for special courts but fails to create pressure on the government to enhance institutional infrastructure for the betterment of the women community.

Functional failure in Government machinery:

- In case of Bhandara district the local bodies failed to affiliate NGOs with the MSCW till the year 2016.
- Out of the 8 NGOs operating their counseling centers in the district, NGOs already operational in the district since 1989 are sidetracked and newly formed NGOs with no experience are granted two counseling centers.

- No official action is initiated and accountability fixed by the local authorities, after receiving complaints regarding the non-functionality of these counseling center.
- The local government show irregularity in sanctioning funds to these centers. The local government has forced the NGOs to cut short with one counselors out of the two, if the centers finds the sanctioned fund insufficient, thus the job of counseling, field work, office assistant and attending meeting at taluka and district level are carried out by a single counselor.
- Being a funding body the local government do not practice any form of control and supervision (spot visits, report evaluation, fund utilization etc.) over the counseling center, and also have not produced any collaborative activities with them.
- The attitude of local government is to financially limit the centers and shut them down.

Functional failure of MSCW:

- In Nagpur division five districts of Nagpur, Wardha, Chandrapur, Gondia and Gadchiroli started receiving recognition through the MSCW, but the MSCW was oblivious for all these years about the fact that an atrocity prone district so near to Nagpur, second capital of the state has not been affiliated with the commission. The members representing this region were unaware of the fact and failed to represent the cause of these people.
- It fails to provide the counseling centers with a schedule of annual programs to be executed.
- The irregular funding by the local government is also not supervised by the commission due to which highly qualified counselors are forced to work without payment for years together. Also in other districts of Nagpur division many centers have succumbed to the financial errors.
- No visits are ever paid to the district and taluka counseling centers by the commission members or their representatives.
- The activities like workshop on Domestic violence act and harassment at workplace act are organized once in a few years at district places.
- The MSCW has no knowledge about the ground realities and hardly visit rural areas or organize programs (awareness camps, lectures, medical camps, skill development trainings etc.).
- There is no special functional provision in the MSCW Act regarding Dalit women.

Functional failure of the counseling centers:

- It is found that these counseling centers do not go beyond the counseling of domestic violence victims. No initiatives are taken by NGOs and counselors to investigate or provide counseling or to take up any issue of the dalit women in their area.
- No atrocity case are ever referred to the counseling center by the Police station, thus the dalit women suffering through various forms of atrocities do not receive any form of counseling.
- Counselor's refuse to have an assorted approach towards dalit women issues. According to them all victim women are equal to them, and they do not favor caste based distinction

between women, but have agree that dalit women are more vulnerable and susceptible to all types of violence at home and at work place than other category women.

- Not only the centers lack in objectives, goals and issues to be addressed in their areas, it also lacks in the annual planning of programs such as health awareness, sanitation awareness, adolescent behavior and sexual awareness camps for girls, celebration of Women day, organizing talks of social activist, employment or skill development programs etc.
- The NGOs also do not pay full salary to the counselors and thus face with non-continuation of the staff.
- Other rural centers show non-availability of qualified counselors and may be said to provide lip service on account of counseling centers.
- Only nameplates of counseling centers with affiliation of MSCW are visible at the offices. Thus it could be submitted that both the commission and the NGO satisfy the rural women with namesake services.

Conclusion: Thus all forms of exploitation are witnessed by the dalit women in Bhandara district due to their socio-economically deprived position. Their family, children and they themselves are churned into the vicious circle of caste discrimination and exploitative practices with no hope of any government machinery to safeguard their human rights. The MSCW has no special objective designed for the dalit women beyond the provision of having one of its member either from SC or ST community. The only opportunity provided by the MSCW in the form of counseling centers to the rural dalit women to communicate their exploitation and suffering, improve their economic condition and equally use their power in the discussion making process has been neglecting its duties, with the worst that the accountability and responsibility for such pathetic condition has not been affirmed yet. The commission needs to design a holistic developmental and empowering perspective towards dalit women.

References:

1. NCRB's 2016 report claims marginal dip in crime against Dalits in Maharashtra
<https://www.hindustantimes.com/pune-news/ncrb-s-2016-report-claims-marginal-dip-in-crime-against-dalits-in-maharashtra/story-WsEjvkXb6hCMezPI0AM6sI.html>
2. Maharashtra crime against SCs - NCRB report 2013
3. Maharashtra State Commission for Women Act 1993.
4. Defining 'atrocities' Dr. Prashant Ghodwadikar
<https://www.facebook.com/notes/atrocities-on-dalit/defining-atrocities/152865728213257/>
5. Maharashtra plans special courts for speedy trial of caste atrocity cases
<https://www.thehindu.com/news/national/other-states/Maharashtra-plans-special-courts-for-speedy-trial-of-caste-atrocity-cases/article15131897.ece>
6. State to set up 14 more special courts.
<https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/state-to-set-up-14-more-special-courts/>

Tables:

Table 1 – List of NGOs affiliated to MSCW provided by MSCW

Table 2 - District Crime cases against SC/ST (2005-2011). PCR office Nagpur Range, Nagpur.

Table 3 - Total cases registered in Bhandara District court after Police investigations. http://bhandarapolice.org/crime_against_st_sc

Abbreviations:

MSCW- Maharashtra State Commission for Women
NCRB – National Crime Record Bureau
SC – Scheduled Caste
ST – Scheduled Tribes
NGO – Non-Governmental Organisations
CSWI – Committee for Status of Women in India
UN- United Nations
Z.P – Zilla Parishad
P.S – Panchayat Samiti
CBI – Central Bureau of Investigation
POA Act- Prevention of Atrocities Act

Effective Grievance Handling Procedure in Industry

DR. Kalpana Jamgade

Asst. Professor,

Orange City Collage of Social Work, Nagpur

Ph. 9975602258, Mail- kjamgade2tupe@gmail.com

Introduction

For the past some time, it has been noticed that in disguise of Union/Associations, employees of the company are writing letters to outside Agencies/Authorities including high dignitaries and Political Leaders. This Practice is considered to be against the code of conduct enshrined in the Service Rules of the employees. Therefore, it is advisable to the Employees to take precaution in this matter. Notwithstanding, the Employees as it believes that employees grievances are manifestation of their dissatisfaction against their working conditions, managerial decisions etc; if not promptly attended to, may cause frustration amongst the employees. Keeping this in view a formal grievance Machinery is introduced according to Dale S. Beach has defined grievance as "The working class has any dissatisfaction or feeling of injustice in connection with one's employment situation that is brought to the notice of the management." In a broader perspective any discontent or dissatisfaction, real or imaginary, experienced, by an employee's occasionally become aggrieved at the treatment meted out to them by the supervisors or the management on certain service conditions, managerial decisions, practices.

The procedure mutually agreed upon between the union and the management, to be adopted for prompt redressed of grievance after a thorough fact- finding investigation. In Nagpur, Hingana V.I.D.C. (Vidharbha Industrial Development Corporation) is an industrial area; a vast land is occupied with agro-based and mineral-based industries. Robert Bruce, who is credited with small-middle scale industries, gave publicity of the existence of the steel, plastic and food processing products.

Concept of Employee Grievance :

Grievance according to Michael Jucius, "A grievance can be any discontent or dissatisfaction, whether expressed or not, whether valid or not, and arising out of anything connected with the company that an employee thinks, believes, or even feels as unfair, unjust, or inequitable." A grievance means any discontentment or dissatisfaction in an employee arising out of anything related to the enterprise where he is working. It may not be expressed and even may not be valid. It arises when an employee feels that something has happened or is going to happen which is unfair, unjust or inequitable. Thus, a grievance represents a situation in which an employee feels that something unfavorable to him has happened or is going to happen. In an industrial enterprise, an employee may have grievance because of long hours of work, non-fulfillment of terms of service by the management.

Nature of Grievance :

Nature of Grievance Grievances are symptoms of conflicts in the enterprise. Just like smoke could mean fire, similarly grievances could lead to serious problem if it is not addressed immediately! So they should be handled very promptly and efficiently. While dealing with grievances of subordinates, it is necessary to keep in mind the following points: A grievance may

or may not be real. Grievance may arise out of not one cause but multifarious causes. Every individual does not give expression to his grievances.

Objective of the Paper

Main objective of the paper was to know the grievance procedure in the industry and effective grievance handling procedure when the employee grievances not redressed in time

Method of the Study

The study is made in order to highlight the major problems of the employees, and their grievances. Through this study, the researcher tries to analyze the problem faced by them in the work places in order smooth functioning of the industry.

Analysis and Discussion

Forms of Grievances A grievance may take any of the following forms: Factual: When an employee is dissatisfied with his job, for genuine or factual reasons like a breach of terms of employment or any other reasons that are clearly attributed to the management, he is said to have a factual grievance. Thus, factual grievances arise when the legitimate needs are unfulfilled. The problem that he has is real and not virtual Imaginary: When an employee's grievance or dissatisfaction is not because of any factual or valid reason but because of wrong perception, wrong attitude or wrong information he has. Such a grievance is called an imaginary grievance. Though it is not the fault of management, the responsibility of dealing with it still rests with the management. So the problem is not real. It is in the mind or just a feeling towards someone or something.

1. Grievance in Industry:

Grievance means any type of dissatisfaction or discontentment arising out of factors related to an employee's job which he thinks are unfair. A grievance arises when an employee feels that something has happened or is happening to him who he thinks is unfair, unjust or inequitable. In an organization, a grievance may arise due to several factors such as:

- Violation of management's responsibility such as poor working conditions
- Violation of company's rules and regulations
- Violation of labor laws
- Violation of natural rules of justice such as unfair treatment in promotion, etc.

2. Various sources of grievance may be categorized under heads:

- (i) Management policies,
- (ii) (ii) Working conditions, and
- (iii) (iii) Personal factors

• Grievance resulting from management policies include:

- Wage rates
- Leave policy
- Overtime
- Lack of career planning
- Role conflicts
- Lack of regard for collective agreement
- Disparity between skill of worker and job responsibility

• Grievance resulting from working conditions include

- Poor safety and bad physical conditions

- Unavailability of tools and proper machinery
  - Negative approach to discipline
  - Unrealistic targets
- **Grievance resulting from inter-personal factors includes**
    - Poor relationships with team members
    - Autocratic leadership style of superiors
    - Poor relations with senior

3. Identifying Grievances:

Identifying Grievances Exit interview: Employees usually quit organizations due to dissatisfaction or better prospects elsewhere. Exit interviews, if conducted carefully, can provide important information about employees' grievances. This can help the management to gather feedback and to genuinely incorporate feedback. The management should carefully act upon the information drawn from such employees. It should be careful that the discontentment is reduced so that no more employees quit the organization because of similar reasons. **Gripe Boxes:** These are boxes in which the employees can drop their anonymous complaints. They are different from the suggestion boxes in which employees drop their named suggestion with an intention to receive rewards. It is normally said that if you want to progress in life, you should be close to critics. The management should carefully act upon the information thus gathered.

4. Grievances Classification:

- (1) Grievances resulting from working conditions Improper matching of the worker with the job. Changes in schedules or procedures. Non-availability of proper tools, machines and equipment for doing the job. Unreasonably high production standards. Poor working conditions. Bad employer – employee relationship, etc.
- (2) Grievances resulting from management policy Wage payment and job rates. Leave. Overtime. Seniority and Promotional. Transfer. Disciplinary action. Lack of employee development plan. Lack of role clarity.
- (3) Grievances resulting from personal maladjustment –
  - Over – ambition.
  - Excessive self-esteem or what we better known as ego.
  - Impractical attitude to life etc.

Effects of Grievances -

- Frustration
- Alienation
- De-motivation
- Slackness
- Low Productivity Increase in Wastage & Costs Absenteesm In discipline Labor unrest.

5. Establishing a Grievance Procedure:

Establishing a Grievance Procedure a grievance should be dealt with in the first instance at the lowest level: that is, an employee should raise his grievance with his immediate superior. It may be simple to settle it on the spot and that will be the end of it. Even if it cannot be settled at that level, the

man's superior will know what is happening. This is necessary not only to maintain his authority, but also to prevent him from being aggrieved, as he will certainly be, if he is by-passed and hears of the complaint from his own superior. It must be made clear to the employee what line of appeal is available. If he cannot get satisfaction from his immediate superior, he should know the next higher authority to which he can go. Since delay causes frustration and tempers may rise and rumors spread around the work, it is essential that grievances should be dealt with speedily.

As it is said that a stitch in time saves nine, similarly the problems of the employees should be taken care of by the management least it should become a major for the management. The grievance procedure should be set up with the participation of the employees and it should be applicable to all in the organization. The policies and rules regarding grievances should be laid down after taking inputs from the employees and it should be uniformly applicable to all in the organization.

Conclusion

Effective Grievance Handling The complaint should be given a patient hearing by his superior. He should be allowed to express himself completely. The management should be empathetic. The superior should try to get at the root of the problem. It should be remembered that symptoms are not the problems. It should also be noted that if there are symptoms, there would be a problem as well. The management must show it anxiety to remove the grievances of the workers. Effective Grievance Handling All grievances should be put into writing. Some proofs required as well relevant facts about the grievance must be gathered. The management should not haste! Decision taken to redress the grievance of the worker must be communicated to him. Follow up action should be taken to know the response of the forced employee. This is to make sure that he is happy or not! At the end of the day the satisfaction of the aggrieved party is necessary.

REFERENCES

1. Dale S Beach: Personnel, Macmillan Publishing Company, New York, 1965.
2. Michael J. Jucious : Personal Management, Richard D. Irwin, Illinois, 1917.
3. Edwin B. Flipppo: Personnel Management, Mc Graw Hill, Kogakusha Tokyo, 1990.
4. Government of India: Report of the National Commission of Labor, Ministry of Labor, Employment and Rehabilitation, New Delhi, 1969
5. Personal Management in India, Indian Institute of Personal Management, Kolkata, 1973.
6. Agarwal, R. D. Dynamics of personnel Management Delhi: Tata – McGraw - Hill, 1973.
7. S. Chandra : Grievance Procedure: A Survey of practices in Industries in India, Administrative Staff College of India Hyderabad, 1968
8. J. J. Cruden and A. W. Sherman: Personnel Management, Southwestern Publishing Company, Cincinnati, Ohio, 1963.
9. Michael Armstrong : A Handbook of Human Resources Management, Aditya Books Private Limited, New Delhi, 1990.

Marginalization of Women in Anita Desai's *In Custody*

Ashok Jagannath Jadhav

Assistant Professor

Dept. of English

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,

Ambajogai. 431517 Dist. Beed [MS]

Abstract

The contemporary Indian English novels expose the marginalization of the Indian women in the patriarchal Indian society. The marginalized are socially, politically, economically and legally deprived of their rights as human beings in every sphere of life and society. Regarding this fact present research paper tries to focus on marginalization of women in Anita Desai's *In Custody*. Sarla, Safia Begum and Imtiaz Begum are three women characters delineated in the novel. Safia Begum is seen at the fringe of Nur's household, confining herself to the silent world of womanhood. Sarla too moves within the conventional circumference of womanhood. Imtiaz Begum is portrayed as an ambitious woman, prepared to fight for her position in Nur's life and home and she is assertive for her recognition as a poet. The women in the novel are silenced by the male-centered patriarchal structure of the Indian society. Desai believes in the marginalization and subordination of women, enforcing them to remain shackled within the bounds of an imposed stereotype.

Key Words: marginalization, masculinity, mimicry, postcolonialism, patriarchy, subordination,

In *In Custody*, Anita Desai presents three women characters, Sarla, Imtiaz Begum, and Safia Begum that are inhabited at the margins of patriarchal space and stifled by its norms considering them as the weakest and subordinate social groups. These women are confined in the four walls of the house preventing from the outside world. They are considered as the playthings having no feelings and emotions. They have no economic, social and religious freedom. All the familial responsibilities are yoked on their shoulders. Their conjugal life is totally disharmonized by the unequal status of the husband and wife in the family. The husband occupies the centre while the wife is kept at the margin.

Anita Desai presents the miserable condition of Deven whose inadequate earning is unable to make both the ends meet. His wife, Sarla, knew this failure of her husband. Even then Deven endeavours to stick to patriarchy to display the power of masculinity. He can give vent to all his frustrations only before Sarla and misses no opportunity to establish his male authority over her. Sarla's dream world of luxurious life coloured with affinity was frustrated by the despondent position of Deven. She tries to mold her dream world through every little joy that reality brought her way.

The postcolonial feminism tries to give voice to the suppressed and make the subaltern speak. It also tries to achieve the equality by emancipating them from the patriarchy. But Desai in *In Custody*, presents that under the all-pervading layers of patriarchy, even the most finely tuned voices can be stifled. Imtiaz Begum, Nur's second wife explores the qualities of melodious poetic tunes that she wants to be recognized. She ascends as an individual woman in search of

independent identity. Unfortunately, she and her poetic world remain unacknowledged. The patriarchal postcolonial Indian society considers Imtiaz Begum as a revolutionary woman because the creative potential possessed by her is not meant for the woman belonging to that society. As she came from a dancing house, she is more prized for her body than her poetic and singing skills. Nur was attracted towards her beauty by which she entered into his heart and house. She tries to establish herself as a poetess under the guidance of Nur, but the visitors are also inspired more by her personality than by her poetic performances.

When Imtiaz was reciting her recent poems to a *mehfil*, Deven expressed his detestation for her high quality poetry. Right from the beginning of her recitation, Deven is determined not to listen to her verse and when he does listen to it, it is with reservations and a preconditioned mind. Though Imtiaz Begum's poetry is of high order, Deven expressed his disgust thinking her poetry as the imitation of great Urdu poet, Nur. Deven's belief in his master is strengthened by accusation raised by Nur saying that Imtiaz has stolen the jewels of his poetic creation, his admirers and celebrity.

...she wanted my house, my audience, my friends. she raided my house, stole my jewels – those are what she wears now as she sits before an audience, showing them off as her own. (IC, 89)

Through the Urdu poetry, the very tool of her master, Imtiaz Begum insists her voice to be heard and her existence to be acknowledged. Writing back to the oppressive forces of the male dominated patriarchal society, Imtiaz explores her unique subjectivity by moving towards centre from the margin. But Deven thought that she has learnt everything from Nur and it was disgraceful that she was imitating his verses, parodying his skills. Imtiaz is supposed to be a mimic woman but her mimicry is 'not-quite same.' Consequently, Deven denies to recognize Imtiaz's literary giftedness:

This woman, this so-called poetess, belonged to that familiar female mafia, he thought, looking at her with unconcealed loathing. She would need only to shed her silver and black carnival costume and take on the drabness of their virtuous clothing. Dressed as she was, she would of course be barred from their society - they would have thought her no better than a prostitute or dancing girl... (IC 83)

When Deven visits Nur a few weeks later, he came to know that Imtiaz Begum is very sick. Imtiaz Begum's illness, whether real or feigned, enables her to play the conventional role of the weak woman, who needs the physical and emotional support of her husband. As a woman of literary talent Imtiaz is in custody of the male dominated literary and social community. Because she does not adhere to the role of the conventional social woman and demands more from her community, she is accused of being cunning and is marginalized, not only by the male figures but even by female like Nur's old wife who have internalized the patriarchal assumptions of Indian society:

A fine actress, that one, chuckled the old woman... 'She used to be a dancing girl out there...' and she knows all the dancer's tricks. Now she's persuaded them she's really ill. It is always like that when she wants something from him, always. (IC 121)

Imtiaz tries to reveal the power of her literary creation through a letter written to Deven asking him to judge her poetry. Her letter expresses resistance to her suffocation in patriarchal society. Her letter has the power to awaken the slumbering patriarchy revealing its fake assumptions about the male prejudice. Her poetic composition anticipated to change the mind set-up of male about the female individuality and inventive creation:

When you rose to your feet and left the *mehfil* while I was singing my verse, was it not because you feared I might eclipse the verse of Nur Sahib and other male poets whom you revere? Was it not intolerable to you that a woman should match their gifts and even outstrip them? Are you not guilty of assuming that because you are a male, you have a right to brains, talent, reputation and achievement, while I, because I was born female, am condemned to find what satisfaction I can in being maligned, mocked, ignored and neglected? (IC, 196)

It was very difficult for Deven to confront her challenge. He does not have the courage to negotiate with her self-created existence and avoids acknowledging the postcolonial feminist voice of her individuality:

He did not have the will or the wherewithal to deal with this new presence, one he had been happy to ignore earlier and relegate to the grotesque world of hysterics, termagants, viragos, the demented and the outcast. (IC, 217)

Anita Desai expresses the male formulation to frustrate womanhood through the lenses of Deven. In the male world, women are not allotted to play roles glorifying female individuality. Women are not allowed to articulate their voice in a patriarchal society. Their voice is silenced by the negligence and indifference. They are never offered an opportunity to freely share their qualities in social gatherings. Men have paved many obstacles in the path of women to walk in the world of men. The men never met with such hurdles in their life so their life is quite easier to live freely without any restrictions. They have the freedom to express their voice in all fields-linguistic, cultural and poetic while the voice of women is silenced, muted and stifled. Deven tried to record the voice of Nur while he paid no attention to the asserting voice of Imtiaz Begum. So it is clear that in this patriarchal society, the voice of male has full sound while the voice of women is in custody.

The situation in which Imtiaz Begum has been pushed indicates the oppression of the female individuality who tried to mimic in the patriarchal discourse. Imtiaz Begum's mimicry deflects the conventional assumptions attributed to women and their passivity. Her suppressed voice yells from the margins to acquire acknowledgement of her existence in patriarchal society. She endeavours to exhibit her resistance to male dominated society through her performance in a *mahfil*.

Thus in *In Custody*, Anita Desai reveals the marginalized portrayal of women and their resistance to the male dominated world in which they struggle to establish their existence and achieve subjectivity. The oppression and marginalization brought about by the colonial condition move in parallel as discourses of resistance. The novel represents the marginalization of women and

their struggle to establish their individuality in Indian society. The novel exemplifies resistance within the feminist and postcolonial discourse, focusing on the lived realities of struggling marginalized subjectivities of post-independent India and providing a new perspective from which to look at the social and cultural spaces that have been regulated by the authority of dominant structures.

References:

- Anita, Desai. *In Custody*, London: Heinemann 1984.
- Devika. *A Clash between Male Chauvinism and Existential concerns in Anita Desai critical responses to Anita Desai*, edited by Shubha Tiwari Atlantic publishers, 2004. Print.
- Dodia, Jaydeep Singh. *Critical Essays on Anita Desai's Fiction*. New Delhi: 2004. Print.
- Madhusudhan Prasad, *Anita Desai: The Novelist*, Allahabad: New Horizon, 1981. Print.
- Gupta Ramesh Kumar. *The Novels of Anita Desai: A Feminist Perspective*. New Delhi: Atlantic, 2002.
- Sinha, Sunita: *Post Colonial Women writers New Perspectives*, Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., New Delhi, 2008.

Research Paper- Geography Remote Sensing and GIS

Prof. Kailas V. Nikhade

(Asst. Professor & Head, Dept. of Geography)
R.V. Art & Comm. College Bhamragad
Dist - Gadchiroli

Abstract:

Today the GIS and Remote sensing technology has been operationalised to cover diverse themes areas such as forestry, agriculture drought monitoring, flood monitoring and damage assessment, land use/ land cover and soil resource mapping studies, wasteland identification, water resources, ground water targeting, marine resources survey, urban planning, mineral prospecting environmental impact assessment and so on encompassing almost every facet of sustainable resource development and management.

Introduction:

Remote sensing is the science of deriving information about an object or phenomena through analysis of data acquired by a device that is not in contact with the object or phenomena under investigation. Here the measurements are made in different spectral region on interaction between the targets and electromagnetic radiation. The observations are synoptic provide repetitive coverage of large areas and the data is quantifiable. Remote Sensing is “The art and science of obtaining information about an object without being in direct contact with the object” (Jensen 2000). There is a medium of transmission involved.

Keywords: GIS and remote sensing, synoptic, transmitter, electromagnetic radiation.

Study Objectives:

The present study has the following objectives, i) to study the Discussion in GIS & Remote Sensing. ii) to understand the GIS & Remote Sensing.

Data Base & Methodology:

The data has been furnished from the related articles, research papers. Some data has furnished the websites & as well as time magazine. For the present research paper the primary and secondary sources have been used. Materials from various libraries have been collected. The articles regarding to it have been read thoroughly. The descriptive and analytical research methods has been used for this research paper.

What is Remote Sensing?

“Remote Sensing is defined as the science and technology by which characteristics of objects of interest can be identified without direct contact” Concept of Remote Sensing
Earth observation from space and air Remote Sensing is a technology to observe objects' size, shape and character without direct contact with them. The reflected or radiated electromagnetic (EM) waves are received by sensors aboard Platform.

“The art and science of obtaining information about an object without being in direct contact with the object” (Jensen 2000).

Importance of GIS and Remote Sensing:

A flat representation of the surface of the Earth. A graphic representation of features using points, lines, and areas defined both by position with reference to a coordinate system and by their non-spatial attributes. An abstract representation of the physical features of a portion of the Earth's surface graphically displayed on a planar surface. A map represents geographic features or other spatial phenomena by graphically conveying information about locations and attributes. GIS is an organized collection of Computer hardware, software, geographic data, and personnel designed to efficiently capture, store, update, manipulate, analyze and display and publish all forms of geographically referenced information.

Conclusion:

There is a growing awareness of the economic and strategic value GIS and Remote sensing the benefits of Geography Subjects on the Cost Saving and Increased Efficiency, Better Decision Making, Improved Communication, Better Record – Keeping, Managing Geographically, Useful Agriculture, Solution on Environmental Problems etc.

Reference:

1. Acevedo, William, 1991, First assessment of U.S. Geological Survey 30 –minute DEM – A great improvement over existing 1-degree data, in American Society for Photogrammetry and Remote Sensing American Congress on Surveying and Mapping Annual Convention Baltimore, March 25-29, 1991 – Technical Papers, v.,p. 1-12.
2. Burrough, P.A., 1987, Principles of geographical information systems for land resources assessment (corrected printing) Oxford Papers, v.2, p.193p.
3. Imhof, E., Cartographic Relief Presentation, H.J. Steward, (ed), Berlin for New York- Walter de Gruyter, 1982.
4. Lillesand, T.M. and Kiefer, R.W. (1994) Remote sensing and Image interpretation, Fourth edition. John Wiley and Sons, Inc., USA
5. Moor, I.D./ Grayson, R.B., 1991, Terrain- based catchment partitioning and runoff prediction using vector elevation data, Water Resources Research, Vol.27, No.6, 1177-1191
6. Rao, D.P. (1995). Remote Sensing for earth resources, Association of Earth Exploration Geophysicists, Osmania University Campus, Hyderabad.
7. Robinson, A.H., J.L. Morrison, P.C. Meuhrecke, A.J. Kimerling and S.C. Gupta (1995)

GOALS OF ESL – IN TEACHING PRONUNCIATION

Dr. Humera Qureishi

Assitant Professor

Department of English

Annasaheb Gundewar College

Nagpur

ABSTRACT

Language means expressing ideas, thoughts, opinions and feeling or in simple words it is an instrument of communication and interaction used by humans. The division of language skills are reading, listening, speaking and writing. Language components consists of vocabulary, grammar and pronunciation. The ability to pronounce English words correctly is very important for the English users. Therefore, the pronunciation of English should be practiced by the students. As it is the most important aspects of learning a second language to master the sound systems, to pronounce the language. Phonetics in English can pose a challenge to language learners; as English spellings and pronunciation are often inconsistent. However, there are many ways by which one can improve understanding of English phonetics. The English spelling does not serve as guide to pronunciation. On the contrary, it can often be misleading to incorrect pronunciation. Therefore, through this paper, an attempt is made to understand the importance of learning correct pronunciation for the native speakers.

Key Words: Language, communication, pronunciation, phonetics.

Being able to communicate in English is relatively an indispensable task in today's world in the reflection of the increased people's mobility, combined study centers, IT sectors and many such areas. It is always observed that the non-native English Speakers with totally different cultural background experiences difficulties in pronunciation. Studies conducted earlier revealed that it might be due to the lack of knowledge of vocabulary and the sounds they produce are incorrect and the intonation or pitch not proper. Teaching English pronunciation is an area of language teaching that many English teachers avoid. Is it because there is need to teach pronunciation or because it cannot be taught?

But certainly, there is need to teach pronunciation. There is a big difference between 'fit' and 'feet', and 'slip and sleep! So when teaching any second language, the first goal is the basic communication and that can't be possible if one is unable to understand what is said. Therefore, teaching pronunciation involves a variety of challenges. To begin with, teachers often find that they do not have enough time in class to give proper attention on this aspect. For the ESL student it is vitally important to minimize the native accent and improve the pronunciation skills so that the spoken English is clearly understood by the listeners. In other words, teacher and students can overcome the frustrations, difficulties, and boredom often associated with pronunciation by focusing their attention on the development of pronunciation that is "listener friendly". After all, English pronunciation does not mean to mastery of lists of sounds or isolated words but it is an account of learning and practicing the perfect English mode of enabling the speaker's follow of thoughts. As it is often seen that many a times a person learns English with

an excellent theoretical understanding but because of one reason or another has not had enough opportunities to actively engage in the spoken aspect of ESL.

English is considered to be a very musical sounding language with wide range of intonation and distinct rhythm which gives meaning to the words we utter. Not all languages are like this, and therefore, it is important for the ESL student to become familiar with the distinct sounds of English. Communication in English is structured by musical signals which comprises as rhythm and melody. But Often the term Prosody is used to mean rhythm alone, and on the other hand term intonation is used to refer specifically to melody or pattern of pitch. When English learners speak in the class, they are typically not thinking about how their listeners follow them instead they are often more inclined towards avoiding mistakes in grammar, correct use of vocabulary etc. This is often commonly found in native speakers when delivering a presentation or reading or discussing a business meeting or in some other occasion. They become preoccupied with making “mistakes” and therefore ignore their listeners altogether. But it is particularly important for English learners to think about their listeners and master the rhythmic and melodic signals essential to “listener friendly” pronunciation. But many a times it is observed that prosody often distorts sounds making it unrecognizable from the sound of a word when it is said in isolation. For example, often learner refer to a dictionary to check for the correct pronunciation, but it is important to realize that actual pronunciation of that word may dramatically change depending on its importance to the speaker at a particular moment.

For example, to find out how a word is pronounced a learner will often approach to a dictionary. But it is important to realize that actual pronunciation of that word may be dramatically changed depending on its importance to the speaker at a particular moment. In actual speech, words run together, consonants or vowels disappear or change in sounds depending on the prosody; all in relation to the prosody pressures. Even the pattern of stress as used in the dictionary is only a ‘probable’ stress pattern, probable is stimulated in specific context only. But is not necessarily realized in every context. So to conclude, students may fail to recognize spoken vocabulary when they hear it, even though they know the word in print if students just depend only dictionary pronunciation. The learner will know the word until they identify it in actual speech. Therefore, effective listening comprehension is greatly enhanced by learning (through explanation and adequate practice) how the sounds actually change according to the prosodic impact of the speaker’s intentions. The focus of English pronunciation instruction, therefore, should be to give learners the prosodic framework within which the sounds are organized. Instruction should concentrate on the way English speakers depend on rhythm and melody to highlight important words so as to guide their listener.

Another difficulty for the ESL listeners is that English is not a phonetic language. Some of the spellings are very odd and can be pronounced in many different ways. For example, the spelling of ‘ough’ has a variety of ways in which it can be pronounced. No wonder ESL learners encounter some frustration when figuring out the correct way to say something!

Some examples with different pronunciation are as follows:

- While pronouncing “Cough” - ough pronounced as ‘off’
- While pronouncing “Though” - ough pronounced as ‘oh’

- While pronouncing “Enough” or “rough” - ough pronounced as ‘uff’
- While pronouncing “Thought” – ough pronounced as ‘o’

Looking at these examples some may think of the necessity of learning phonetic sounds. And This approach works wonders as understanding the phonetic sounds one can learn to correctly pronounce words.

There are 26 letters in the English alphabet but it has at least 44 different sounds. As compared to other languages, there are more than 1100 different ways of spellings for 44 discrete sounds. One can't deny the fact that, many English words are derived from Latin and Greek, and the original spellings are kept intact as it is whereas the pronunciation in English differs. On the other hand, some English words are the results of the fusion of different languages and dialects. Focusing on pronunciation and spelling it is noticed often that students often omit letter 'r' when placed as the final letter of a word and even change the spelling as per their own pronunciation. For example, 'fatha' instead of 'father'; 'feva' instead of 'fever'; 'computa' instead of 'computer'. Another area which requires to be focussed is when the learner pronounces few words with the letter 'o' i.e. 'follow' is pronounced as fol-o instead of fal-ow, 'flood' instead of 'flad'.

Often, it is observed that omitted letter 'r' from the word that ends with letter 'r' and even changed the spelling following their own pronunciation. (i.e., 'otha' instead of 'other'; 'neva' instead of 'never'; 'welda' instead of 'welder'; 'computa' instead of 'computer'; 'teacha' instead of 'teacher'). Another observation was students' pronunciation of few words with letter 'o', like for examples, 'follow' is pronounced as (fol-o) instead of (fal-ow); 'blood (blod) instead of (blad); 'box (boks) instead of (baks).

So pronunciation has a significant effect on spellings of some words, though the present study focuses in determining the words with middle and final 'r'. Further it can be stated that pronunciation affects comprehension in learning a new English for the students who were exposed to another kind of English of which reduction of the final sound is practiced. The resultant of this study was not to focus directly indirectly on the difference of American or British English but to determine the importance of pronunciation and common errors committed by the learners as influenced by their pronunciation.

Therefore, one requires to have mastery over the English prosodic system, learners' intelligibility and listening comprehension will not advance, no matter how much effort is made drilling individual sounds. Therefore, the highest priority must be given to rhythm and melody for teaching pronunciation. If there is more time, then other lower priority topics can be addressed (e.g., the sound of the letters *th*, the difference between the sounds associated with *r* and *o*, etc.), but priority must be given to prosody. Teachers are often hesitant to tackle rhythm and melody in class because these topics are perceived as complicated and full of nuance.

To conclude, there are certain tips helpful to acquire correct pronunciation in spoken English:

- ✓ Try to communicate in English as far as possible and allow others to rectify whenever you commit any mistake incorrect.
- ✓ Use online dictionary with audio facility instead of manual as this will help to pronounce words correctly when not sure of its pronunciation.
- ✓ Be in touch or work with an ESL expert or L2 speaker.

-
- ✓ Develop interest in watching English TV channels like movies/news/shows. This will provide big advantage in improving rhythm, intonation and pitch patterns.
  - ✓ Lastly, enjoy speaking English with confidence as practice alone pay off in the end.

References

- Cambridge ESOL: Certificate in English Language Teaching to Adults
- "Learner English: A teacher's Guide to Interference and Other Problems"; Michael Swan; 2001
- American Speech, Vol. 77, No. 2, Summer 2002
- Pronunciation Practice Activities: A resource Book for Teaching English Pronunciation. 2004 Cambridge University, Press Teaching American English Pronunciation, 1332, Oxford University Press, USA

Parliamentary system - Withering away from people's will

Dr. Pravin S. Bhagdikar

Associate Professor
Annasaheb Gundewar College,
Nagpur

Abstract:

Fundamental changes have been made in the role of parliament since the emergence of coalitions as a regular form of government in India. However, currently form of government change and one party dominance coalition government is in power. The parliament is still supreme. Parliament now has multiple centre of power. But since last three decades India experienced unprecedented devaluation of parliament system. Emergence of multiple power centre and the invisible hands behind the scene set an alarm for the supremacy of Indian Parliament. This research paper discuss why Parliamentary system withering away from its constitutional objectives and also suggest some measures for achieving its object.

Keywords: Parliament, Judicial Activism, Collective responsibility, NCRWC, Constitution

In recent years there has been change in the role of Parliament which is not evident at first glance. All the peoples who follow the news in the media or who watch parliamentary proceedings are aware of and perhaps disappointed by the disruptions that now occur in the two House. The concern with the functioning of India's Parliament and state legislatures in recent years was also voiced by the National Commission to Review the Working of the Constitution. In his Report commission stated. "If there is a sense of unease with the way the Parliament and the State legislatures are functioning, it may be due to a decline in recent years in both the quantity and quality of work done by them. Over the years the number of days on which the houses sit to transact legislative and other business has come down very significantly. Even the relatively fewer days on which the houses meet are often marked by unseemly incidents, including use of force to intimidate opponents, shouting and shutting out of debate and discussion resulting in frequent adjournments. There is increasing concern about the decline of Parliament's falling standards of debate, erosion of the moral authority and prestige of the supreme tribunal of the people."¹

Parliamentary democracy was adopted in India with the perception that this system is best suited with our ethos and culture. Indeed, it is the Parliament that has contributed much, for the strengthening of democratic principles in India. Over six decades the Parliament has been considered as one of the most important pillars of our Indian democracy.²

It is a sorrow state of affairs on the part of the parliament that represents the people will do not even debated the problem of the people. Most of the work done by the parliament is either a technical in nature with so many rules and regulations which are totally far away from the consideration of common people or purely a ruling party's routine work without presence of opposition. Can our parliament form really represent the will of the people? Do they have any concern about the good governance? Eminent thinker, Nani Palkhivala, commenting on the solemn declarations made by parliamentarians from time to time as being the supreme representatives of the will of the people said, "The myth that Parliament's will is the people's will was exploded at the election held in March 1977. Did the Parliament which [had earlier]

passed the Forty-Second Amendment and which also approved of the proclamation of the emergency, represent the will of the people? ³

Parliamentary debate are not just formal discussions on bills, on party lines or otherwise. This debate should be for the benefit of the people and for the future. Whenever the actual meaning and implication of legislation are in doubt, the debate in Parliament on the bill forced the ruling party to do things which is better for people. The courts have taken the debates and proceedings in the Constituent Assembly to place the intent of constitutional provisions in their correct context and interpret them accordingly. A legislation passed in a hurry without a discussion offers no such guidance. It is sometimes pointed out that the bills are discussed thoroughly by parliamentary committees. But a discussion in a committee is no substitute for an open debate. ⁴

Moreover, just as a government is accountable to the Parliament, Parliament as the highest legislative office of India owes its accountability to the people of India, the highest sovereign authority in a democracy. A country suffers when those responsible for spearheading the progress of the nation are too busy contributing towards chaos, logjam and standoff in the parliament? Overarching Parliamentary reforms that addresses the necessary need for procedural up-gradation seems inevitable in light of contemporary dynamic challenges that Indian democracy seems to be facing today.

Principal of Collective irresponsibility:

Principal of collective responsibility is the main feature of parliamentary system of government. An important principle of parliamentary democracy is that the government is formed with the support of a majority of directly elected members in the house of people. Each member has a single and equal vote. Once a government is formed, whether by one party or by a number of parties in a coalition, it is supposed to be collectively responsible to Parliament and, through it, to the people. Unfortunately, these fundamental principles of parliamentary democracy have been compromise in recent years.

In parliamentary form executive responsible to parliament and parliament to people. It does not really matter whether parliament meets or not what government wants to do is done in one way or another. The notion of the responsibility of the executive to legislature and legislature to people is also largely a myth and of no particular consequence.

But in recent years people of India have been witnessing devaluation of parliament, which puts a question mark over the working of democracy in the country. The weakening of Parliament leads to growth of an excessive and unreasonable power in other institutions, upsetting the system of checks and balance and creates distortions which ultimately weaken the system. The working of parliament as far as good governance is concerned is not only put the question mark on the parliamentary form of government but also question the utility of parliament at large. On both counts i.e. number of days it sits and the amount of business it transacts, the performance of India's Parliament is becoming increasingly deficient.

While the costs are significant, Indian democracy is also extremely competitive. Almost half the sitting members lose their seat at every general election. After all, that is the only way for the voters to hold their elected representatives to account. One can only hope that this will induce

the elected representatives to look afresh at the core issue of governance, if only to increase their own prospect of getting re-elected.

In the era of Coalition governments, the responsibility of Parliament for enforcing the accountability of the multi-party executive has increased but, unfortunately, its power to do so has diminished. In order to restore the relevance of Parliament in a Parliamentary democracy, it is now imperative to take measures to make its proceedings orderly. **A possible measures or approach for achieving this objective could be as follows:**

1. A High-Level committee on Parliamentary Reforms comprising of eminent jurist and constitutional experts should be set up to suggest a way forward on evolving and upgrading the Indian parliamentary procedures so that they can effectively meet the contemporary challenges of taking the Indian democracy forward. The same was also suggested in the report of the National Commission to Review the Working of the Constitution.
2. Monetary penalty as recognition of deviation from the expected behavior, executed in terms of disentitlement to daily sitting allowance for Members of Parliament for the days on which no substantial work has been transacted in the Parliament.
3. Original sanctity of the Question Hour should be reinstating. Any interruption to the Question Hour should be admissible by the Chair of the House only in case it is introduced either by the leader of the opposition or the leader of the ruling party. Any other grounds for creating disturbance during the Question Hour by any other MP should call for an automatic suspension of the concerned MP from the House and no sitting allowance allow for the day in the Parliament.
4. Adjournment Motions should no longer be seen as a latent device for presenting a No-Confidence Motion against the ruling government. Final outcome of Adjournment Motion should not entail any demand for the exit of the government, which is the essence in No-Confidence Motion.
5. A convention has also developed whereby the house can be adjourned several times during the day for a whole week or more in the event of disruption by a few members. Legislation should be brought that either House of Parliament cannot be adjourned more than twice a week.
6. No bill or legislative business of the government should be approved by a 'voice vote'. It should be made compulsory to adopt all Bills after division and counting of votes. And the final outcome not entails any demand for the exit of the government, which is the essence in No-Confidence Motion.
7. Entering the Well of the House should be possible only if the subject being raised has a prior notice and also has the formal approval of the party concerned. This rule should also entail the automaticity of the suspension of the MP from the House and his/her disentitlement to the sitting allowance for the day in the Parliament, in case of disobedience.
8. Parliamentary privileges are allowed to MPs by the Constitution of India so as to enable them to discharge their parliamentary duties in the interest of the people without any

obstruction towards the free and independent functioning of the parliament. In order to ensure that the real essence of this privilege is retained these privileges need to be legally defined with immediate effect.

Former Lok Sabha Speaker Late Shri Somnath Chatterjee on delivering the Jawaharlal Nehru Memorial Lecture on 'Status of Parliamentary Democracy in India'. said that, " the judicial activism of today was sought to be justified because of the perceived decline in the effectiveness of parliamentary accountability. Not many seem to notice that once the judiciary gets involved with an issue, which falls within executive domain, it precludes the possibility of the legislature exercising its assigned role of ensuring executive accountability through effective legislative scrutiny,"

He also said, for Parliament to discharge its constitutional duties, it is essential that it functions smoothly and by the rules of procedure which are devised to facilitate its orderly functioning. He pointed out that "unfortunately" questions were being asked about the utility and relevance of Parliament.⁵

The parliament of India is truly representative of the vast economics, social, regional, and religious diversity of India. Members belong to different religious can openly and freely express their beliefs, views irrespective of their numbers. The Parliament is the supreme forum of India's democracy and represents the will of people and their different identities. Bu in recent years there has been a drastic change in the role and working of parliament. Parliament becomes an instrument of conflict, ego, political rivalries and character assassination. The people's will which is supreme and absolute as per our constitution is neglected by members and political parties. This development causes Parliament is no more the will of People's.

References:

1. Report of the National Commission to Review the Working of the Constitution 2002], Government of India, New Delhi,P-105
2. South Asia Politics, Feb.2010, Erosion of Parliamentary Democracy, by P.Sakthivel, P-50
3. N.A. Palkihivala, We the People, Mumbai Strand Book Store,1984,P-209
4. Editorials, Economic & Political Weekly, Jan10,2009-P-6
5. Indian express 14 Nov.2007

Worker's Participation in Management (WPM) at Orissa Sugar Corporation, Ganjam District, Orissa

DR. Vijaykumar Tupe

Assistant Professor

Orange City Collage of Social Work, Nagpur,

ABSTRACT:

This paper is concerned with an investigation of the existing level of worker participation in management decision making within the Nigerian work environment. The study involved a survey in which a total of 217 non management employees drawn from two work organizations in Lagos were used as subjects. Interview schedule and in-depth interview were the main research techniques adopted for data collection while percentage distribution and chi-square statistical techniques were used to analyze the data collected for the study. Results show that employees in both organizations demonstrate a high interest in participation in the decision making process within their respective work places. However, the actual level of involvement in management decision making demonstrated by the employees was found to be relatively low. There is significant relationship between education and employees involvement in decision making at Sugar Mills Orissa Plc. In Orissa Insurance Plc, there is a significant relationship between age and employees' involvement in decision making as well as between frequency of employees' consultation and organizational commitment.

Introduction

The concept of worker participation represents a popular theme in the analysis of the world of work among scholars in the fields of Industrial Sociology, Industrial Relations as well as management. It refers to any arrangement which is designed to involve low cadre employees (workers) in the important decision making within the workplace. This implies that rather than saddling only a group within the enterprise (for instance, management) with the responsibility of making decisions, all those who are to be affected by these decisions (including the workers) would be involved in its formulation and implementation. Worker participation implies arrangements designed to involve workers in the enterprises decision making process. This allows for workers' involvement in the initiation, formulation and implementation of decisions within the enterprise.

The concept can also be understood in terms of a new approach to industry and society in which people want to be interested with the taking of decisions which have direct bearing on them. This serves to create a sense of belonging among the workers as well as a conducive environment in which both the workers would voluntarily contribute to healthy industrial relations. In addition, the denial of workers active involvement in decision making is held to be one of the major causes of the problems which are manifested daily in the work lives of the modern employees. The implication of these employees of increasing exposure to a monetized society, rising education and wider contact among people resulting from the break-up of artificial barriers was to shift these aspirations to a more satisfying work experience, greater control over the organization of work, greater opportunity for personal development and wider scope in exercise of initiatives.

Specifically, the refusal of work organizations to recognize the human factor in industrial production through greater involvement of employees in its management decision making would tend to create several human problems in this setting. A worker is a social being who bring his personality, hopes, aspirations, anxieties, feeling and attitude to the work place. He seeks satisfaction and meaning in his work as he does in other spheres of life. However, when he finds that his work does not provide him with the opportunity to realize his potentials (for instance, through strict management control) he tends to engage in negative behaviors like absenteeism, apathy, low commitment and low productivity. The implication of these negative tendencies resulting from strict management control has therefore raised serious concern among scholars interested in healthy industrial relations.

Objectives of study

The main objective of the paper is to study the causes of worker's participation in management and the organizational effectiveness, satisfaction of the employees. To study the schemes of participation management and ascertain workers level of involvement in the decision making process of their work places.

Methodology

The study adopted the case study approach for the purpose of conducting an empirical investigation to the issue of worker participation in management and decision making. Main data were collected both through the primary and secondary sources. Primary sources of data were derived from the questionnaire and in-depth interview while secondary sources were got from company records, bulletins and other official documents. The adoption of data processing, Analysis and interpretation tools helped to processed both quantitative and qualitative data.

Discussion and Analysis

The human relations and participatory democratic theories are adopted to guide our discussion on worker participation in management decision making. The human relations theory stems from the understanding that the co-operation of workers is desirable for the attainment of the objectives of high productivity and industrial peace. It contends that workers would be better motivated if they are treated like human beings rather than as irrational objects. For instance, by making them have a feeling that the organization accords them recognition by involving them in the decision making process. In the light of the theory the worker is to be perceived in terms of his membership of a social group rather as an individual. Consequently, his behavior is seen as a response to group norms rather than simply being directed by financial consideration.

1. Worker participation in Management (WPM)

Workers should be expected to react to group norms so that when they are given the opportunity to take part in management decision making, they are likely to respond positively to organizational issues. The democratic participatory theory emphasizes on conditions which are necessary for effective participation and function performed by participation to the individuals and society. It also reflects on the occupational status of the subjects of the study all of whom are lower cadre workers. Respondents frequency of involvement in the decision making process of their organization. However we found that employees have a higher frequency of involvement

than those in Sugar Mills Orissa. The study reveals a growing desire of non-management employees in the Oriya work environment to exercise greater involvement in the decision making process of their enterprises.

This variation could be explained by the relatively higher educational status of respondents from Orissa Insurance plc. In addition in this company, there are a larger number of professionals who are more willing to seize the opportunity of participation in management decision making. It is possible to observe the obvious variation in reasons advanced by the two informants on why they demonstrated low involvement in management decision making. While the informant from Orissa Insurance plc expressed that his low or lack of involvement was due to management unwillingness, the respondent from Sugar Mills Orissa Plc. indicated that he was not much involved in management decision making because of his busy schedule work. It is also interested to know that a number of the respondents indicated that they had no interest in participating in the management decision making of their work places.

Workers involve in decision making

Views like the one above shows that respondents have some measures of involvement in the decision making process of their organization. On the factors which could influence employee involvement in management decision making. There is a statistically significant relationship between respondents educational attainment and their involvement in management decision making in Sugar Mills Orissa plc while such relationship was absent in Orissa Insurance. This finding demonstrates that respondents' measures of involvement are related to their educational qualification in Sugar Mills Orissa Plc. In this company while those who possess low educational qualification exercise low measure of involvement, those with higher education demonstrated equivalent level of involvement in management decision making. It is evidenced from these findings that an individual's educational qualification could influence the level of involvement he could exercise.

This finding is not surprising since those with higher educational qualification tend to have more knowledge about management decision making and are also more likely to seize the opportunity to be involved in the affairs of their organizations. This category of employees demonstrated a non-challant attitude towards their involvement in the management decision making. Being mostly junior workers, these respondents tend to demonstrate more interest in earning a living from work rather than to satisfy the higher order needs of self expression through participation. However, in spite of this tendency, our findings show that a substantial proportion of respondents in both study organizations reported that they are involved either regularly or occasionally in the management decision making process of their companies.

Conclusion:

Making with their respective establishments, workers generally demonstrated honest and positive attitude in the involvement of enterprise development activities like participation in management and decision making process, on the other hand, on basis of the findings of study, it could be conclude that workers in the entire establishments are generally not much involved in the management decision rest in management decision making. The study therefore confirmed that while the workers demonstrated positive attitude towards involvement in decision making,

the actual level of involvement they exercise is negative. However, we found that workers in Orissa Insurance plc. demonstrated more involvement in management decision making more than their counterparts in Sugar Mills Orissa Plc. This implies that workers in the service sector are more involved in management decision making than those in the Manufacturing sector of the Oriyan economy.

Another conclusion reached from the study is that respondent's level of income in management decision making have implication on certain organizational factors. Specifically, the commitment level demonstrated by the workers is a factor of the extent of influence they exercise in management decision making. Finally, from the respondents' assessment of management attitude towards workers participation, it could be concluded that the management in the Oriyan work enterprises are not favorably disposed towards granting workers significant measure of involvement in management decision making. This finding would lead us to conclude that a lot needed to be done to change the current negative disposition of the Oriyan management towards workers involvement in management decision making.

REFERENCES

- Adu-Amankwah, K. and Kester, G. eds. 1999. How to make Democratic Participation a Success: An African Trade Union Challenge. Rotterdam: Textua.
- Adewumi, F. 1993. "Industrial Relations Economic Development and Democracy.
- A Preliminary Note, E.F. Osuji Challenges Facing Industrial Relation In Nigeria in the Context of Emerging New Economic and Political order_(Department of Adult Education University of Ibadan), PP. 59-82.
- Cutcher-Gershenfeld, J. 1991. "Recent Developments in U.S. Employee Involvement Initiatives:
- Erosion or Diffusion". In, D. Sockell et. al. Advances in Industrial and Labour Relations, CT: JAI Press pp. 1-32
- Dunlop, J. 1958. Industrial Relations System. New York: Holt.
- Fashoyin, T. 1992. Industrial Relations and African Development. New Delhi: South Asian Publishing Ltd.
- Freeman, R. B and Rogers, J. 1993. "Who speaks for us? Employee Representation in a non- union Labour Market" in B. B. Kaufman and M. M Kleiner (eds.) Employee
- Representation: Alternative and Future Directions. IRRA Series PP. 13-80.
- Imaga, E.U. 1994. Industrial Democracy in the Third World: A study of Nigeria and India, New Delhi South Asian Publishers.
- Heisler, W.Y. and Hucks, J.W. 1977. A matter of Dignity: Inquires into the Humanization of Work Notre Dam London: University of Notre Dam.
- Kelley, M. R. and Harrison, B. 1992. "Unions, Technology and Labour Management co-operation." In L. Mishel and P. B. Voos eds. Unions and Economic Competitiveness.
- Kester, G. and Pinaud, H. eds. 1996. Trade Unions and democratic Participation in Europe.

रेशीम उद्योगासाठीच्या शासनाच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा अभ्यास

भाऊसाहेब पोपटराव दरेकर

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

अबेदा इनामदार सिनियर कॉलेज, कॅम्प, पुणे

प्राचार्य डॉ. शशांक कृष्णराव पोळ

मार्गदर्शक

आप्पासाहेब जेधे महाविद्यालय, पुणे

गोष्टवारा (Abstract)

रेशीम उद्योग प्राचीन काळापासून करण्यात येत असलेला उद्योग असून महाराष्ट्रातील ४१,८३३ खेड्यांपैकी १३५७ खेड्यांमध्ये रेशीम उद्योग केला जातो. रेशीम उत्पादन हा कृषीग्रामोद्योग आहे व तो रोजगार आणि जोड उत्पन्नाचे शेतकऱ्यांसाठी चांगले साधन आहे. अपारंपारिक पद्धतीने करणाऱ्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक लागतो. रेशीम उद्योगासाठी केंद्र व राज्य शासन विविध योजना राबवताना दिसते. केंद्र व राज्य शासनाने रेशीम उद्योगाकरिता राबविलेल्या विविध योजनांचा लाभ मध्य महाराष्ट्रातील पुणे, अहमदनगर, सातारा जिल्ह्यातील अनेक शेतकऱ्यांना झालेला आहे. रेशीम उद्योग शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणूनही ओळखला जात असून अलिकडील काळात ग्रामीण भागात रेशीम उद्योग सुरु केल्याने अनेक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्याबरोबर त्यांच्याकडून ग्रामीण भागात स्त्री व पुरुषांना रोजगार प्राप्त करून दिलेला दिसतो. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून रेशीम उद्योगासाठी असणाऱ्या शासनाच्या विविध योजनांचा आढावा घेणे. रेशीम उद्योगासाठीच्या शासनाच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा अभ्यास करणे या उद्दिष्टांच्या आधारे रेशीम उद्योगासाठी असणाऱ्या शासनाच्या विविध योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा सविस्तर आढावा घेण्यात आलेला आहे.

महत्वाचे शब्द (Keyword) रेशीम, रेशीम उद्योग, रेशीम धागा, रेशीम अळी, रेशीम उत्पादन इ.

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश असून २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१.०२ कोटी आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ६७.०२ कोटी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. रेशीम उद्योग शेतीवर आधारीत उद्योग असून रेशीम उद्योग ग्रामीण भागातील लोकांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देणारा आहे. आधुनिक युगात मानवाने कृत्रिम धाग्याचा शोध लावला असला तरी सर्व प्रकारच्या धाग्यामध्ये रेशीम वस्त्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. रेशीम धाग्यापासून मुलायम वस्त्र चीनच्या च्यान-टोन्ग प्रांतात निर्माण झाली आणि तेव्हापासून म्हणजे ख्रिस्तपूर्व २५०० वर्षांपासून आजपर्यंत या रेशीम धाग्याने मानवी जीवनात अढळ स्थान प्राप्त केले आहे. या उद्योगामुळे चीनला मोठे वैभव प्राप्त झाले. जगातील जवळपास ४० देशांमध्ये रेशीम उद्योग केला जात असून त्यामध्ये प्रामुख्याने चीन, जपान, कोरिया, अमेरिका, ब्राझील व भारत यांचा समावेश होतो. रेशीम उत्पादनामध्ये भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. भारतातील २५ राज्यांपैकी २२ राज्यांमध्ये रेशीम उद्योग विकासाचे काम सुरु आहे.

भारतातील एकूण रेशीम उत्पादनापैकी ९० ते ९५ टक्के रेशीम कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, पं. बंगाल, जम्मू-काश्मीर व आंध्र प्रदेश या राज्यात तयार होते. महाराष्ट्रातील ४१,८३३ खेड्यांपैकी १३५७ खेड्यांमध्ये रेशीम उद्योग केला जातो. रेशीम उत्पादन हा कृषीग्रामोद्योग आहे व तो रोजगार आणि जोड उत्पन्नाचे शेतकऱ्यांसाठी चांगले साधन आहे. अपारंपारिक पद्धतीने करणाऱ्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक लागतो.

रेशीम उद्योगाची व्याख्या

- १) रेशीम अळ्यांचे संगोपन करून रेशीम कोषाची निर्मिती करण्यास रेशीम उद्योग असे म्हणतात.^१
- २) शेतकऱ्याने आपल्या उपलब्ध असलेल्या शेतीक्षेत्रापैकी ठराविक शेतीक्षेत्रावर तुतीची लागवड करावयाची व उत्पादित पाल्याचा उपयोग किटक संगोपन गृहातील रेशीम अळ्यांच्या खाद्यासाठी वापर करून त्यापासून तयार होणारे रेशीम कोष विक्री करून उत्पन्न घेणे होय.^२

उद्दिष्टे

- १) रेशीम उद्योगासाठी असणाऱ्या शासनाच्या विविध योजनांचा आढावा घेणे.
- २) रेशीम उद्योगासाठीच्या शासनाच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करून माहिती संकलित केली आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मध्य महाराष्ट्रातील पुणे, अहमदनगर, सातारा जिल्ह्यातील २०१२-१३ या वर्षात रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या अनुक्रमे १३१, २९ व ४० असून एकूण संख्या २०० असून रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांची निवड सोयीस्कर किंवा सुविधाजनक नमुना (Accidental or Convenience Sampling) निवड पद्धतीचा वापर करून केली आहे. दुय्यम तथ्य संकलनासाठी पुस्तके, शासनाचे अहवाल, संकेतस्थळे इ.चा उपयोग केला असून रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांची प्रश्नावली व मुलाखत तंत्राचा वापर करून आकडेवारी व माहिती संकलित केली आहे.

रेशीम उद्योगासाठी शासनाच्या विविध योजनांचा आढावा

सरकारने विविध योजना रेशीम उद्योग रुजवण्यासाठी सुरु केल्या. या योजनांचा शेतकऱ्यांना उपयोग होऊन स्वतःच्या कुटुंबाला व्यवसाय प्राप्त होतो. रेशीम उद्योगासाठी केंद्र शासन योजना आणि राज्य शासन योजना अशा दोन्ही योजना कार्यरत आहेत.

केंद्र शासनाच्या योजना

अ) केंद्रिय रेशीम मंडळाच्या विविध योजना

देशातील रेशीम उद्योगाच्या विकासाची जबाबदारी प्रामुख्याने केंद्रिय रेशीम रेशीम मंडळ, बंगलोरवर आहे. महाराष्ट्रासारख्या अपारंपारिक राज्यात रेशीम उद्योग स्थिर व्हावा म्हणून अकराव्या

पंचवार्षिक योजनेमध्ये रेशीम उद्योगाच्या विकासात्मक कामाकरिता राज्य व केंद्र शासनाच्या आर्थिक सहभागावर दोन प्रकारे योजना राबविण्यात आल्या आहेत.

१. प्रकल्प योजना (प्रोजेक्ट मोड)

सदर योजना पुणे जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. तसेच येवला जि. नाशिक येथे विवरसाठी केंद्रिय रेशीम मंडळामार्फत योजना राबविण्यात येत आहे, यासाठी राज्य शासनाचा सहभाग केंद्रिय रेशीम मंडळास देण्यात येतो. बीड, उस्मानाबाद व बुलढाणा या तीन जिल्ह्यात २००९-१० मध्ये राबविण्यात आलेली आहे. प्रकल्प योजना व समुह विकास योजना अंतर्गत २००९-१० साठी केंद्रिय रेशीम मंडळ, बंगलोर कडून रुपये २१९.३५ लक्ष व राज्य सहभागासाठी रुपये १७८.६६ लक्ष निधी प्राप्त झाला. त्यापैकी केंद्रिय रेशीम मंडळाचे रुपये २१२.५३ लक्ष व राज्य शासनाचे रुपये १७६.४६ लक्ष खर्च झाले. राज्यात रेशीम उद्योगासाठी केंद्र शासनाच्या विविध योजना निवडक जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहेत. यात पुणे, उस्मानाबाद, बीड, बुलढाणा या जिल्ह्यांमध्ये सीपीपी/सीडीपी योजनेतर्गत विशेष पॅकेज योजना राज्य शासनाच्या सहभागाने सहभागाने राबविण्यात येत आहेत.

ब) पश्चिम घाट विकास योजना

राज्य शासनाच्या नियोजन विभागामार्फत राज्यातील पश्चिम घाट विकास क्षेत्रातील ११ जिल्ह्यातील ६२ तालुक्यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो. संचालनालयामार्फत मात्र सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर, सातारा, पुणे व नाशिक या जिल्ह्यात उद्योगाचा विकास करण्यासाठी निर्माण केलेल्या मुलभूत सुविधांचे बळकटीकरण, व्यवस्थापन व दुरुस्ती या कामासाठी निधी उपलब्ध करून घेतला जातो. २००९-१० करिता नियोजन विभागाकडून रुपये ५३.४९ लक्ष निधी उपलब्ध करून दिलेला होता सदर निधीतून रुपये ३२.३६ लक्ष खर्च झालेला आहे. या योजनेतर्गत २०१०-११ साठी या योजनेतर्गत निधी मिळणार नसल्याचे नियोजन विभागाने कळविलेले आहे.

क) राष्ट्रीय कृषी तंत्रज्ञान प्रकल्प

राज्यात रेशीम उद्योगाचा गावोगावी शेतकरी मेळावे व शेतकरी शैक्षणिक सहलीद्वारे तसेच उद्योगाच्या तांत्रिक माहिती पुस्तिका छपाई इत्यादी कामासाठी राष्ट्रीय कृषी तंत्रज्ञान प्रकल्पातर्गत सर्वच जिल्ह्यातून कृषी खात्यामार्फत निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो. या योजनेतर्गत प्रामुख्याने उद्योगाची प्रचार व प्रसिद्धी करण्यात येते.

राज्य शासनाच्या योजना

अ) जिल्हा वार्षिक योजना

रेशीम संचालनालयामार्फत ग्रामीण भागातील प्रत्येक वर्षी तुती लागवड लक्षांक निश्चित करून बागायती शेतकरी वर्गाची निवड करण्यात येते. नवीन शेतकऱ्यांसाठी तुती बेणे खरेदी व पुरवठा,

अंडीपुज पुरवठा, प्रशिक्षण, शेतकरी अभ्यास दौरा व अन्य भांडवली खर्चासाठी जिल्हास्तरीय योजनेतर्गत निधी राज्य शासनामार्फत उपलब्ध करून देण्यात येतो.

ब) रोजगार हमी योजना

२००८-०९ दिनांक १२ जानेवारी २००९ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे प्रति एकरी रुपये २०,०००/- अनुदान मंजूरी दिली. त्यामध्ये मजुरी रक्कम रुपये १२०००/- व साहित्य खरेदीसाठी रुपये ८०००/- प्रमाणे अनुदानाचा लाभ तीन वर्षांमध्ये विभागून शेतकऱ्यांना देण्यात येत आहे.^{१०}

राज्य शासनाच्या योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा आढावा

मध्य महाराष्ट्रातील अहमदनगर, पुणे व सातारा जिल्ह्यातील रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना राज्य शासनाच्या योजनेचा लाभ झाला आहे का याविषयी माहिती जाणून घेण्यासाठी राज्य शासनाच्या विविध योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाविषयी माहिती तक्ता १.१ मध्ये दिली

तक्ता १.१ राज्य शासनाच्या योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभानुसार वर्गीकरण

योजना	अ.नगर		पुणे		सातारा		एकूण		टक्केवारी	
	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही
बेणे पुरवठा (नाममात्र दर)	२९	००	१३१	००	४०	००	२००	००	१००.००	००.००
अंडीपूज पुरवठा (नाममात्र दर)	२९	००	१३१	००	४०	००	२००	००	१००.००	००.००
प्रशिक्षण	२०	०९	११८	१३	२६	१४	१६४	३६	८२.००	१८.००
सहल	२०	०९	९७	३४	२२	१८	१३९	६१	६९.५०	३०.५०
रोजगार हमी योजना (मजुरी स्वरूपात)	२२	०७	११०	२१	२६	१४	१५८	४२	७९.००	२१.००
साहित्य स्वरूपात	२५	०४	११४	१७	२५	१५	१६४	३६	८२.००	१८.००

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता १.१ वरून असे दिसून येते की, राज्य शासनाच्या विविध योजनेचा रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाविषयी विश्लेषण केले असता बेणे पुरवठा व अंडीपूज पुरवठा या राज्य शासनाच्या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण प्रत्येकी १००.०० (२००) टक्के इतके दिसून येते. त्याखालोखाल प्रशिक्षण व साहित्य स्वरूपात लाभ घेतलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण प्रत्येकी ८२.०० (१६४) टक्के इतके तर लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण १८.०० (३६) टक्के इतके दिसून येते. तसेच रोजगार हमी योजना (मजुरी स्वरूपात) या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ७९.०० (१५८) टक्के तर लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण २१.०० (४२) टक्के इतके आहे. याशिवाय सहल या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ६९.५० (१३९) टक्के तर लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण ३०.५० (६१) टक्के दिसून येते. याचाच अर्थ, रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी तसेच आर्थिक मदत देण्यासाठी विविध योजना राबविते तसेच या योजनांचा लाभही लक्षणीय प्रमाणात रेशीम उद्योग करणारे शेतकरी घेतात असे स्पष्ट होते.

केंद्र शासनाच्या योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा आढावा

रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना केंद्र शासनाच्या योजनेचा लाभ झाला आहे का याविषयी माहिती जाणून घेण्यासाठी केंद्र शासनाच्या विविध योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाविषयी माहिती तक्ता १.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १.२ केंद्र शासनाच्या योजनेचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभानुसार वर्गीकरण

योजना	अ.नगर		पुणे		सातारा		एकूण		टक्केवारी	
	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही
साहित्य पुरवठा व प्रशिक्षण (रु. १७५० अधिक रु.२५०)	२०	०९	११८	१३	२६	१४	१६४	३६	८२.००	१८.००
ठिबक सिंचन उभारणी (रु. ४८००० पर्यंत ५० टक्के)	२०	०९	९७	३४	२२	१८	१३९	६१	६९.५०	३०.५०
अळी संगोपन बांधकाम खर्चाच्या ५० टक्के अनुदान	१९	१०	११४	१७	२४	१६	१५७	४३	७८.५०	२१.५०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता १.२ वरून असे दिसून येते की, केंद्र शासनाच्या विविध योजनेचा रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाविषयी विश्लेषण केले असता साहित्य पुरवठा व प्रशिक्षण या केंद्र शासनाच्या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ८२.०० (१६४) टक्के तर योजनेचा लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण १८.०० (३६) टक्के इतके दिसून येते. त्याखालोखाल अळी संगोपन बांधकाम खर्चाच्या ५० टक्के अनुदान या योजनेचा लाभ घेतलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ७८.५० (१५७) टक्के इतके तर लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण २१.५० (४३) टक्के इतके दिसून येते. तसेच ठिबक सिंचन उभारणी या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ६९.५० (१३९) टक्के तर लाभ न घेणाऱ्यांचे प्रमाण ३०.५० (६१) टक्के इतके आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, केंद्र शासन विविध राज्यातील रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संख्येत व रेशीम उत्पादनात वाढ होण्यासाठी रेशीम उद्योगासाठी आवश्यक असणारे साहित्य पुरवठा व प्रशिक्षण देते. तसेच अळी संगोपन गृहाच्या बांधकामासाठी ५० टक्के अनुदान देते. याशिवाय ठिबक सिंचन उभारणीसाठीही अनुदान देत असल्याने रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या खर्चात बचत झाल्याने अनेक शेतकऱ्यांनी रेशीम उद्योग सुरु केल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते.

सारांश

रेशीम उद्योग करणाऱ्या शेतकऱ्यांना केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ झाल्याने शेतकऱ्यांच्या खर्चात बचत झालेली दिसते. रेशीम उद्योग सुरु करण्यासाठी शासनाने साहाय्य व मार्गदर्शन केल्याने अनेक शेतकऱ्यांनी रेशीम उद्योग सुरु केलेला असून शेतकऱ्यांना शेतीला पूरक

व्यवसाय म्हणूनही रेशीम उद्योग फायदेशिर ठरताना दिसतो. केंद्र व राज्य शासनाकडून रेशीम उद्योगात वाढ होण्यासाठी अनेक योजना शेतकऱ्यांनापर्यंत पोहोचवल्या जात असून मध्य महाराष्ट्रातील पुणे, अहमदनगर, सातारा जिल्ह्यातील अनेक शेतकऱ्यांनी केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांचा लाभ घेऊन रेशीम उद्योग सुरू केल्याने शेतकऱ्यांना शेतीत होणारे नुकसान रेशीम उद्योगातून भरून निघते तसेच ग्रामीण भागात रेशीम उद्योगामुळे स्त्री व पुरुषांना रोजगार प्राप्त करून देणारा व्यवसाय असल्याने अनेक शेतकरी अलिकडील काळात रेशीम उद्योग करणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होण्याबरोबरच रेशीम उद्योग वाढण्यासही मदत झालेली दिसते.

संदर्भ

१. आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, तिसरी आवृत्ती-२०१०, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १९९-२००.
२. धारिया मोहन, वनराई (मासिक), फेब्रुवारी २००६.
३. फुले संजय, दै. अँग्रोवन, पुणे, दिनांक ऑगस्ट २००७.
४. कलंत्री एल.बी., जाधव ए.डी., धामणे एस.डी., किमया रेशीम शेतीतून लक्षाधिश होण्याची, सिल्क सोसायटी ऑफ इंडिया, नागपूर.
५. फुले संजय, हमखास पैसे देणारी रेशीम शेती, सकाळ प्रकाशन, पुणे २८, प्रथमावृत्ती एप्रिल २०१२.
६. <https://mahasilk.maharashtra.gov.in> (रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन).
७. पवार एस.के., मोहिते ए.पी., देशपांडे कविता, रेशीम शेती, प्रकाशक पवार नंदा, औरंगाबाद, तृतीय आवृत्ती २००८.
८. जिल्हा रेशीम कार्यालय, अहमदनगर, पुणे, सातारा २०१२-१३.

तंजावरकडील भोसले राजवंशाची साहित्यसेवा व मराठी अभिजात परंपरेतील योगदान

डॉ. संजय रामदास पाखमोडे

मराठी विभाग प्रमुख
राजीव गांधी महाविद्यालय सडक-अर्जुनी,
जि. गोंदिया. 441807

सारांश

षिवाजीमहाराजांचे सावत्रबंधू व्यंकोजी हे षहाजीराजांसोबत कर्नाटकात बंगरूळ येथे राहत. षहाजीराजे हे षके १५५६ इ.स.१६३४ मध्ये कर्नाटकात गेले आणि विजापूर दरबारात रुजू झाले. इ.स. १६३४ ते १६६४ अशी ३० वर्षे षहाजीराजे कर्नाटकात होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर बंगरूळची जहागीर व्यंकोजीराजे यांच्याकडे आली. पुढे व्यंकोजीने तंजावरच्या राजाला मागे सारून व मदुरेच्या नायकराजाचा पराभव करून तंजावरचे राज्य स्वतःकडे घेतले (इ.स.१६७६). तेव्हापासून तंजावरला मराठी राज्य स्थापन झाले. ते राज्य इ.स. १८५५ पर्यंत टिकले. अषाढाप्रकारे १६७६ ते १८५५ असे १७९ वर्षे भोसल्यांचे राज्य तंजावरवर होते. भोसले हे मराठी भाषिक असल्यामुळे मराठी भाषा बोलणारे अनेक कुटुंब तिकडे गेली व कायमची स्थायिक झाली. याचा असा परिणाम झाला की, दक्षिणेत तामिळ प्रदेशात मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचा प्रचंड वर्गाचा-वर्गच उदयाला आला. या वर्गाने आपल्या अध्ययनासाठी मराठी ग्रंथकारांचे ग्रंथ तंजावरकडे नेले. तशात रामदासी पंथाचाही तिकडे प्रसार झाला. त्यामुळे मराठीचे एक अध्ययनकेंद्रच तंजावरकडे उदयाला आले. हळूहळू तंजावरकडे गेलेल्या मराठी लोकांच्या वंषजांनीदेखील मराठी ग्रंथरचनेला प्रारंभ केला. त्याला भोसलेराजांनी मोठे प्रोत्साहन दिले. आणि मराठी भाषेबरोबरच मराठी वाङ्मयाचे एक मोठे प्रभावी केंद्र म्हणून तंजावरची ख्याती सर्वत्र पसरली. या प्रदेशात जे मराठी साहित्य निर्माण झाले आणि विदग्ध व अभिजात परंपरा उदयाला आली, तिला प्रोत्साहन देण्यात तंजावरच्या भोसले राजघराण्याचा सिंहाचा वाटा आहे. भोसल्यांच्या राज्यापूर्वी तंजावरच्या परिसरावर नायकराजांचे राज्य होते. हे नायकराजे मोठे सुसंस्कृत, विद्याप्रेमी व कलेला उत्तेजना देणारे होते. हा वारसा त्यांनी विजयनगरच्या राज्याकडून घेतला होता. विजयनगरच्या राजांनी संस्कृत साहित्याला मोठेच उत्तेजन दिले होते. नाटक, काव्य, संस्कृत चंपूकाव्य इत्यादी असंख्य वाङ्मयप्रकार विजयनगरच्या राज्यात निर्माण झाले. तेथील संस्कृत साहित्याचे एक मोठेच दालन आजही तंजावरच्या सरस्वतीमहाल वाचनालयात दिसून येते. ^(१)

बिजषब्द :- अभिजात परंपरा (Classical Tradition), पौराणिक परंपरा (Mythological Tradition)

प्रस्तावना

तंजावर येथे राज्य करणारे जवळजवळ सर्व भोसलेवंशीय राजे यांना संस्कृतचे उत्तम ज्ञान होते. एकोजी, षहाजी, प्रतापसिंह, तुळोजी, सरफोजी यांचा संस्कृत भाषेची व साहित्याची असलेला परिचय तंजावर येथील सरस्वतीमहाल वाचनालयात आजही आपल्याला दिसून येतो. विजयनगर-नायकराजे-भोसलेराजे हे दक्षिणेकडील तीनही राजवंष संस्कृत भाषा आणि वाङ्मयाला सातत्याने प्रोत्साहन देणारे होते. या भाषेत ग्रंथरचना करणारे लेखक आणि महाकवी यांनातर या तिन्ही राजघराण्यांनी उदार आश्रय दिलाच होता, पण तेवढ्यावरच ते थांबले नाहीत, तर या राजवंषातील काही राजपुरुषांनी स्वतः संस्कृत भाषेत रचना केलेली आहे. याचे प्रत्यंतर तंजावर सरस्वतीमहाल वाचनालयातही आढळते. या समग्र साहित्याचा अभ्यास करत असताना अभिजात परंपरेचे जे दृष्य प्राचीन काळात परमाराच्या राज्याच्या वेळी भोजराजाच्या रूपाने दिसून आले तेच दृष्य तंजावरकडेही आढळून येते. परमार्जनृपती भोज हा विद्वानांचा केवळ चाहताच नव्हता, तर त्याने सरस्वती मंदिर उभारून विद्वानांप्रमाणे स्वतःही ग्रंथरचना केली आहे. भोजराजाच्या या कार्याचा गौरव भारतीय अभिजात परंपरेतील सर्व विद्वानांनी एकमुखाने केला आहे. तो इतका की, भोजाप्रमाणे एखादा राजा स्वतः साहित्य निर्माण करत असेल तर त्या राजाला 'अभिनव भोज' असे नाव देऊन विद्वान लोक त्याचा गौरव करीत असत. तंजावरकडे याच घटनेची पुनरावृत्ती झालेली आहे. तंजावरच्या राजसिंहासनावर आलेले षहाजीराजे दुसरे यांना 'अभिनव भोज' या नावाने संबोधत असत.

षहाजीराजे दुसरे हे व्यंकोजीचे पुत्र असून व्यंकोजीनंतर ते राजे झाले. त्यांचा राज्य कार्यकाळ इ.स. १६८५ ते १७११ असा सव्वीस वर्षांचा आहे. या सव्वीस वर्षांच्या कालखंडात राजकीय क्षेत्रात अनेक उलथापालथी झाल्या. औरंगजेब बादशहाची स्वारी होऊन विजापूर आणि गोवळकोंडा ह्या दोन राज्यसत्ता नष्ट झाल्या. औरंगजेबाने मराठ्यांची युद्ध करून मराठ्यांचा राजा संभाजी याला क्रूरपणे मारले. संभाजीनंतर मराठ्यांच्या राज्याची सूत्रे त्यांचे बंधू राजाराम महाराज यांच्याकडे आली; आणि तत्कालीन युद्धजन्य परिस्थिती पाहून राजाराम महाराज महाराष्ट्रातून कर्नाटकात जिंजी येथे आले. त्यांच्या मागोमाग मोगलही जिंजीपर्यंत आले आणि महाराष्ट्राप्रमाणे कर्नाटकाच्या भूमीवरही मोगल-मराठा युद्ध सुरू झाले. या सर्व घटनांचे साक्षीदार षहाजीराजे दुसरे हे आहेत. मोगल-मराठा संघर्षाची झळ त्यांनाही लागली आणि त्यांना मोगलांचे मांडलिक पद स्वीकारावे लागले. ह्या राजकीय भूमिका सोडल्या तर षहाजींची कारकिर्द अतिशय भरभराटीची व संपन्नतेची झाली आहे. इ.स.

१७०५नंतर मोगल-मराठा युद्धाने वेगळे वळण घेतले; आणि इ.स. १७०८मध्ये मोगल सम्राट औरंगजेबाच्या मृत्युमुळे मराठा-मोगल युद्धाचा विराम झाला. हे सर्व पाहिले असता असे दिसून येते की, इ.स. १७०५ ते १७११ हा कालखंड षहाजीराजे दुसरे यांना अतिषय अनुकूल व भरभराटीचा होता. कारण षत्रू नाहीसा होऊन मोगलांचे दडपण नाहीसे झाले होते. म्हणून षहाजीराजांनी आपले सर्व लक्ष संगीत, नाट्य, नृत्य आणि साहित्य याकडे वळविले. त्यांना संस्कृत भाषा उत्तम प्रकारे येत होती. शिवाय तेलगू आणि तमिळ या दोन्ही भाषा त्यांना उत्तम प्रकारे येत होत्या. त्यांच्या राजदरबारात अनेक विद्वान पंडित होते. त्यांच्याशी षहाजीराजे दुसरे यांची चर्चा होत होती. एवढेच नव्हे तर षंकर नावाच्या कवीशी ते काव्यसमस्यापूर्ती करत असत.^(१) समस्यापूर्ती ही विद्वान जनांची साहित्यिक क्रीडा असे. त्या क्रीडेत षहाजीराजे दुसरे हे मोठे निपुण होते. ही साहित्यक्रीडा केवळ अभिजात परंपरेतच दिसून येते.

पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे षहाजीराजांनी ग्रंथकारांना आश्रय तर दिलाच दिला पण स्वतःही ग्रंथरचना केली असून ती एकजात अभिजात परंपरेची आहे. काव्य आणि नाटक हे दोन्ही रचनाप्रकार षहाजीराजे यांनी हाताळले आहेत. तेलगू, संस्कृत आणि मराठी या तिन्ही भाषेत त्यांच्या रचना आहेत. दक्षिण भारतामध्ये यक्षगान नावाचा नाट्यप्रकार असून तो लोक परंपरेतील आहे. कथावस्तु नाममात्र घेऊन संगीत आणि नृत्य यावरच त्यांचा भर आहे. स्वतः षहाजीराजे हे संगीत व नृत्यकलेचे भोक्ते होते, त्यामुळे त्यांचे यक्षगान प्रकाराकडे लक्ष गेले असल्यास नवल नाही. दक्षिणेकडील यक्षगान हा नृत्यनाट्यप्रकार लक्षात घेऊन त्यांनी संगीत नृत्यनाट्य लिहिलेली आहेत. पण यक्षगान पद्धतीची नाट्यरचना कितीही महत्त्वाची असली तरी केवळ त्याचपद्धतीचे अनुकरण षहाजीराजांनी केलेले नाही. त्यांचा भरतनाट्यशास्त्राचा अभ्यासही मोठा दांडगा होता आणि संस्कृत नाट्यसाहित्याचेही अध्ययन गंभीर होते. स्वतः ते संस्कृततज्ज्ञ होते. कालिदास, भवभूती, राजशेखर त्यानंतर 'मृच्छकटिक', 'वेणीसंहार' आणि विषाखदत्ताचे 'मुद्राराक्षस' या नाट्यकृतींचे त्यांचे अध्ययन गंभीर होते. 'मुद्राराक्षस' नाटकाच्या अनेक प्रती भोसले राजघराण्यात होत्या. आणि भोसलेराजे त्या नाटकाचे अध्ययन करीत ही गोष्ट उघड आहे. या नाटकाच्या अनेक प्रती सरस्वतीमहाल ग्रंथालय तंजावर येथे आहेत. षहाजीराजांचे संस्कृत नाटकाचे अध्ययन लक्षात घेता त्या नाटकाच्या नाटककारांनी जे तंत्र वापरले त्याच्याशी षहाजीराजांचा नीट परिचय होता ही गोष्ट स्पष्ट आहे. संस्कृत नाटकांचे नाट्यतंत्र व भरतनाट्यशास्त्र यांचे संबंध जगजाहीर आहेत. त्यामुळे भरतनाट्यशास्त्राचा उपयोग त्यांनी यक्षगान पद्धतीप्रमाणेच आपल्या नाट्यनिर्मितीसाठी करून घेतला आहे. त्यांची पुढील नाट्यरचना आहे :-

१. लक्ष्मीनारायण कल्याण, २. लक्ष्मीभूदेवीसंवाद, ३. गंगाकावेरीसंवाद, ४. हरिहरविलास, ५. मृत्युंजय चिरंजीवीविलास, ६. त्यागराज विलास, ७. श्रीरामनाटके, ८. राजकन्या परीणय, ९. राधाबंसीधरविलास

ही त्यांची नाटके प्रमुख आहेत. यापैकी 'राजकन्या परीणय' हे नाटक षहाजीराजांचे नसून षहाजीराजांच्या जीवनावर आधारलेले आहे व ते त्यांच्या एका आश्रित असलेल्या कवीने लिहिलेले आहे. 'राधाबंसीधरविलास' हे नाटक हिंदी भाषेत आहे. षहाजीराजे यांचा कार्यकाळ इ.स. १६८५ ते १७११ असा असला तरी त्यांचा जन्म इ.स. १६६५मधील आहे. शिवाजींचे वडील वारल्यानंतर ते जन्माला आले. त्यांचे लहानपण बंगलोर येथे गेले. असे असल्यामुळे त्यांना कन्नड भाषा येत होती. अषाप्रकारे कन्नड, तेलगू, तमिळ, मराठी, संस्कृत व हिंदी अशा सहा भाषा त्यांना येत होत्या. यापैकी 'राधाबंसीधरविलास' हे हिंदी नाटक आहे. हे नाटक हिंदी नाटक असून आजच्या तमिळ प्रदेशात एका मराठी ग्रंथकाराने लिहिलेले आहे. आजचे हिंदीभाषेचे सर्व इतिहासकार, समीक्षक आणि नाट्यरसिक असे एकमुखाने सांगतात की, हिंदी नाटक हे प्रथमतः एकोणवीसशेमध्ये रंगभूमीवर आले आहे. पण षहाजीराजांनी लिहिलेले 'राधाबंसीधरविलास' हे हिंदी नाटक पाहिले तर असे दिसून येते की, हिंदी भाषेत नाट्यनिर्मिती ही आजचे अभ्यासक समजतात तसे इ.स. १९००मध्ये झाली नसून इ.स. १७००मध्ये झाली आहे. त्यातही मौज अशी की, आजच्या तामिलनाडू प्रदेशातील लोक संपूर्णपणे हिंदी नाकारताना आढळतात, त्याच भूमीमध्ये हिंदीचे पहिले नाटक निर्माण झाले, हा एक विलक्षण योगायोग आहे.

षहाजीराजांनी संस्कृत नाटके लिहिली त्यात नवल नाही, पण त्यांनी मराठी नाटकेही लिहिली. मराठी वाङ्मयाचे इतिहासकार समीक्षक आणि नाट्यरसिक असे मानतात की, इ.स. १८४२मध्ये सांगली राज्याच्या प्रेरणेने विष्णुदास भाव्यांनी पहिले मराठी नाटक लिहिले व रंगभूमीवर आणले. परंतु अभ्यासकांचा हा समज संपूर्णपणे चुकीचा आहे. मराठीमध्ये नाट्यनिर्मिती षहाजीराजे भोसले यांच्या कालखंडात सुरू झाली आणि एक नाही दोन नाही तर एकशे पंचवीस नाटके तंजावर येथे लिहिण्यात आलेली आहेत. आणि ही सर्व नाटके विष्णुदास भाव्यांच्या पूर्वी लिहिण्यात आलेली आहेत. तेव्हा मराठी नाट्याची निर्मिती आणि उद्भव हा तंजावर येथे झाला असे दिसून येईल. षहाजीराजांनी तेलगू नाटकही लिहिले आणि तेलगू नाट्यनिर्मितीचा पहिला नाटककार षहाजीराजे भोसले हा आहे. अषाप्रकारे हिंदी, मराठी आणि तेलगू या तिन्ही भाषेमध्ये नाटक हा वाङ्मयप्रकार रुढ करणारा पहिला नाटककार तंजावरनृप षहाजीराजे भोसले हा आहे. त्यांनी लिहिलेली सर्व नाटके अभिजात व विदग्ध परंपरेची आहेत.

नाटकाप्रमाणेच काव्यक्षेत्रातही षहाजीराजे अग्रेसर आहेत. स्वतः षहाजीराजे परम शिवभक्त होते. शिवाची जी अनेक नावे आहेत त्यामध्ये एक 'त्यागेश' हे नाव आहे. या त्यागेशाचे षहाजीराजे भक्त होते. त्यावर त्यांनी विपुल पदरचना केली आहे. त्यांच्या सर्व पदांचे संपादन सरस्वतीमहाल वाचनालय येथील तेलगू पंडित विष्वनाथ यांनी केले आहे. या संग्रहाचे केलेले संपादन, त्याचे महत्त्व स्पष्ट करताना डॉ. म. रा. जोषी लिहितात, :-

“ या संग्रहाचे एकूण सात विभाग आहेत. (१) भक्ती (२) वैराग्य (३) भाव (४) मंगळदरु (५) श्रृंगार (६) नीती (७) सलाम. या सात भागात एकूण ३५० पदे आहेत. या पदांमुळे कर्नाटक संगीताला एक नवीन मार्ग प्राप्त झाला. याशिवाय इतरही पदे असून काही श्रृंगारपर रचना आहेत. यामध्ये वेगवेगळ्या श्रृंगाराच्या अवस्थेचे मनोरम दर्शन घडते. भारतीय साहित्यशास्त्रात नायिकांचे आठ प्रकार आहेत. रस मंजरीचे भाषांतर करताना विठ्ठलादि पंडितकवींनी त्यांचे मराठी अनुवाद केले आहेत. परंतु षहाजीराजे भोसल्यांनी मात्र अष्टनायिकांचे वर्णनच मराठी रचनेतून केलेले आहे. या अष्ट नायिका अषा -: प्रोणितपतिका, खण्डिता, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, उक्ता, वासक-सज्जा, स्वाधीन पतिका, अभिसारिका(दिवा), अभिसारिका(रात्री), ज्योत्स्नाभिसारिका, स्वप्नदर्शिनी, चित्रदर्शिनी, या सर्वच नायिकांची मनोरम वर्णने षहाजीराजांनी केलेली आहेत. ^(३)

षहाजीराजांच्या या पदसंग्रहात त्यांनी वर्णन केलेली काही नायिकांची चित्रे मराठी अभिजात परंपरेचा उत्कृष्ट नमूना आहे. त्यापैकी काही पदे अशी :-

“ वासकसज्जा लक्षण :-

रागगौरी सादर मार्ग लक्ष्मीते ताळ आदि :-

चन्द्रा वदना

आदर करुनी आजी

दयाकरी तजेषा

आवास भुवन श्रृंगारुन

अतिआदरे धूपविलें तीने

चोवा चन्दन मृगमद केसर

सुगन्धसामग्री सिद्ध करुन तुज ।।१।।

फुलेहार ठेऊन पुष्पषय्या करुन

भूषण विविध लेऊन

वेळा कर्पूयुक्त विडे करुन

यत्नें एक्यामने चितिते आदरेकून ।।२।।

त्यागेश तजेश्वर दया करुन

देवां तेथे आतां येऊन

भोगून सुख देतीस एक मन

बहुविध वेळोवेळ अनुक्षण ।।३।।

ज्योत्स्नाभिसारिका :-

राग धन्यासी ताळ आदि

चन्द्रिकेत हे चन्द्रिकासी जाते

चन्दनधवळ सत्वर लाऊन

चारु मोगन्यांचे हार धरुन

सरस पीत सेला सादर नेसून

करी कर्पूरवीटी धरुन संतोषे ।।२।।

तरुणीमणी वज्र भूषण धरुन दरस्मित वक्त्रेंदु कुन

दरकंठी मुक्ताहार धरुन गजगतीने ।।३।।

कमनीय केतकी गर्भ गौर अंगाने

अमल कर्पूर त्यागेशासी-रमया इच्छुना ।।४।।

चित्रदर्शिनी

चित्री रूप पाहिले त्याचें

चित्त स्थीर नाही राहत माझे काय यास करु ।।

चंद्र समान वदना

चन्द्रिका हास रदना
सान्द्र गौरांग संपूर्णा
सदय नेत्री विषाल जाणा ।।१।।
घन विषाल ऊर
गम्भीर भुजलांब फार
मन उल्हास कीरनास वर
मंगळरूप सुंदर
योग कधी घडेल
त्यागेष केव्हा येईल
भोगसुख केव्हा होईल
वागस्तुति कधी करीन ^(*)

षहाजींची भाषा ही अलंकाराने नटलेली असून षृंगाररसपूर्ण आहे. कालिदास भवभूती, श्रीहर्ष व राजशेखर या संस्कृत कवींनी जी नायिकाप्रधान नाट्य लिहिली, त्याचधर्तीवर षहाजीराजांची नाट्यसंपदा आहे. फरक इतकाच की, षहाजीराजांची सर्व नाटके क्वचित अपवाद वगळता पौराणिक कथाप्रधान आहेत. नायक, नायिका, सूत्रधार, नांदी, अंक, प्रवेशक, भरतवाक्य ही सर्व संस्कृत नाटकाची वैशिष्ट्ये षहाजींच्या नाटकांमध्ये आढळतात. त्याच्या ज्या मानसकन्या आहेत त्या अतिशय लोभस, सुंदर, चतुर व सुषिषित आहेत. नृत्य आणि संगीतात त्या प्रवीण आहेत. आपल्या कलानैपुण्याने त्या नायकाचे मन आकृष्ट करून घेतात. कथानकाचा पौराणिक विषय सोडला तर षहाजीराजांची सर्व नाट्यसंपदा ही नवरसाने नटलेली लौकिक प्रधान आहे. आणि षृंगार हा त्यांचा आत्मा आहे. ही सर्व वैशिष्ट्ये संस्कृत विदग्ध साहित्यातही आढळतात. त्यामुळे षहाजीराजांनी मराठीमध्ये विदग्ध परंपरा ही नाटकाच्या द्वारा प्रथमतः आणली. षहाजींच्या पूर्वी रघुनाथपंडित व आनंदतनय हे विदग्ध परंपरेचे कवी आहेत. हे दोन्ही कवी षहाजीचे वडील व्यंकोजीराजे यांच्या समकालीन आहेत. आणि या दोघांनीही जे काव्य लिहिले ते विदग्ध व अभिजात परंपरा प्रधान होते. असा हा क्रम पाहिला की, काव्य – नाटक याक्रमाने विदग्ध परंपरा मराठी साहित्यात आली. प्रथम ती काव्यात आली आणि षहाजीराजांच्या नाटकांमुळे ती नाटकामधून प्रगटली. अषाक्रमाने साहित्यनिर्मिती व तीही अभिजात साहित्यनिर्मिती महाराष्ट्रात झालेली दिसून येत नाही. म्हणून षहाजीराजांनी नाटकाच्या द्वारा अभिजात परंपरा निर्माण करून ती समृद्ध केलेली आहे. या परंपरेचा तो प्रमुख षिल्पकार आहे.

षहाजीराजा हा मोठा गुणसंपन्न होता. त्याच्या राजसभेत अनेक पंडित होते. त्यांचा योगक्षेम चालावा म्हणून षहाजीने एक नवीन गावच वसविले. त्या गावात ४६ विद्वान लोक राहत होते. त्या गावाचे आजचे नाव 'तिरुविसनल्लुर' असे आहे. राजाने हे गाव विद्वानांना आंदण दिले, म्हणून या गावाचे नाव 'षहाजीराजपुरम्' असे ठेवण्यात आले होते. त्यांच्या राजसभेत जे अनेक कवी होते त्यापैकी काही कवी त्यांचे आश्रित होते. या आश्रित ग्रंथकारांनी अभिजात साहित्य निर्माण केलेले आहे. अषाप्रकारे राजा व त्याचे राजसभेतील कवी या दोहोंकडून तंजावर परिसरात अभिजात परंपरा पुष्ट झालेली आढळते.

षहाजीनंतर पहिले सरफोजी हे राज्यावर आले (इ.स. १७११ ते १७२८). त्यानंतर त्यांचे बंधू तुळोजी हे राजे झाले. त्यांचा कार्यकाळ इ.स. १७२९ ते १७३५ असा आहे. त्यानंतर तुळोजी राजे यांचे पुत्र प्रतापसिंह हे राज्यावर आले. त्यांचा राज्यकाळ इ.स. १७४१ ते १७६१ असा वीस वर्षांचा आहे. प्रतापसिंहराजे हे मोठे कर्तृत्ववान व धूरवीर होते. ते रामदासी संप्रदायी असून त्यांचे गुरु सेतुराजस्वामी होते. अनंत मौनी – मेरुस्वामी – सेतुराजस्वामी अषी ही परंपरा आहे. प्रतापसिंह याने गणेश आणि षारदा उत्सव सुरू केले. स्वतः प्रतापसिंहाने नाट्यलेखन व काव्यलेखनही केलेले आहे.

१. मायावतीपरिणय, २. लक्ष्मणपरिणयरूप नाटक ३. सीता-कल्याण, ४. उषा-कल्याण, ५. रुक्मिणी-कल्याण, ६. सुभद्र-कल्याण, ७. पार्वती-कल्याण, ८. षकुंतला

प्रतापसिंहाची ही सर्व नाटके संगीत, नृत्यप्रधान असून षृंगारिक आहेत. रस, अलंकार याचे वैभव यामधून आढळून येते. याषिषाय 'मुद्राराक्षसनाटक कथा' हा ग्रंथ त्यांचा आहे. संस्कृत भाषेत 'मुद्राराक्षस' हे सुप्रसिद्ध नाटक आहे. त्या नाटकाचे कथानक ओवीबद्ध पद्धतीने प्रतापसिंहाने सांगितले. संस्कृत साहित्यात 'प्रबोधचंद्रोदय' या नावाचे नाटक आहे. हे नाटक षांतरसप्रधान आहे. या नाटकाचा मराठी अनुवाद प्रतापसिंह राजाने केलेला आहे. त्यांची काही काव्यरचना आहे ती अषी :- १. स्यमन्तकोपाख्या २. श्रीरामदिनदर्श ३. गोपीवस्त्रहरण ४. कृष्णमंजिरी ५. मदनसंजीवन ६. रासक्रीडा ही सर्व रस-अलंकाराने नटलेली रचना आहे.

तंजावरच्या भोसले राजघराण्यात प्रतापसिंह नावाचा दुसरा एक राजपुरुष होऊन गेला. त्याचा कार्यकाळ इ.स. १८३२ ते १८४९ असा आहे. त्याने 'श्रीकृष्णचंद्रलेखाविलास' नावाचे सुंदर नाटक लिहिले आहे. तथापि तंजावर राजघराण्यात षहाजीराजे दुसरे व प्रतापसिंह यांच्याप्रमाणे विदग्ध ग्रंथ निर्माण करणारा एक राजा होऊन गेला. त्याचे नाव सरफोजी दुसरे असे आहे.

त्याचा राज्यकाळ इ.स. १७९८ ते १८३६ असा आहे. या राजानेही 'मुद्राराक्षसनाटक कथा', 'कुमारसंभव चंपू' अषासारखी विदग्धप्रधान साहित्यनिर्मिती केली आहे. तंजावर घराण्यातील षेवटचा राजा शिवाजी नावाचा आहे. या राजाने 'नरेश विलाष' या नावाचे नाटक लिहिलेले असून ते सरस्वतीमहाल ग्रंथालयाने प्रसिद्ध केले आहे.

निष्कर्ष

भोसले राजघराण्याची ही साहित्यसेवा पाहिली की षहाजी, प्रतापसिंह आणि सरफोजी या राजांनी मराठी अभिजात परंपरा समृद्ध करण्यात कसा हातभार लावला आहे हे स्पष्टपणे दिसून येते. तंजावर साहित्याचा अभ्यास करत असताना एक लक्षणीय बाब दिसून येते ती अशी की, त्या प्रदेशात जे अभिजात साहित्य निर्माण झाले त्यामध्ये केवळ राजसभाकवी व भोसले राजवंशीय राजपुरुष यांचाच समावेश होत असे नसून इतरही विद्वान व विदग्ध पंडित कवींनी त्या प्रदेशातील अभिजात परंपरा निष्ठेने जोपासली आहे.

तंजावरकडील समग्र साहित्याचे विवेचन अद्यापपर्यंत कोणत्याही मराठी ग्रंथात झाले नाही. कारण त्यापैकी फार थोडे ग्रंथ छापले असून बाकीचे हस्तलिखित आहेत. परंतु जे काही ग्रंथ छापल्या गेले व त्यावर जे काही विवेचन अभ्यासकांनी केले ते पाहिले की तेथील श्रीमंती लक्षात येते. तेथील सर्व साहित्याची सूची पाच खंडात आहे. यावरून किती विपूल प्रमाणात तंजावर परिसरात ग्रंथरचना झाली हे दिसून येते. या पाचही सूचीखंडाचे बारकाईने अध्ययन केले तर फार थोडे ग्रंथ पाहिरी परंपरेचे आहेत. बाकीचे उरलेले सर्व ग्रंथ पौराणिक – आर्षपरंपरेचे आणि विदग्ध परंपरेचे प्रतिनिधित्व करणारे आहेत. संस्कृतमध्ये जशी अभिजात व विदग्ध परंपरा नामरूपाला आली तशीच तंजावरकडील मराठीतही ती आलेली आहे. ती केवळ महाराष्ट्रातील विदग्ध परंपरेशी समांतर आहे असे नव्हे तर आपल्या सर्व गुणवैशिष्ट्यांसह ऐश्वर्याने नटलेली आहे. तेथील परंपरेची श्रीमंती व ऐश्वर्य कोणाचेही डोळे दिपून टाकणारे आहे यात शंका नाही.

संदर्भ :-

१. सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर, मराठी हस्तलिखित सूची खंड १ ते ४.
२. सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर, मराठी हस्तलिखित सूची क्र. २७५०.
३. अ. ना. देशपांडे, पुरवणीकार, म. रा. जोषी, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ६, प्रथम आवृत्ती, विनस प्रकाशन, पुणे. १९८७ पृ. ४१०.
४. अ. ना. देशपांडे, पुरवणीकार, म. रा. जोषी, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ६, प्रथम आवृत्ती, विनस प्रकाशन, पुणे. १९८७ पृ. ४११, ४१२.

सामाजिक, सांस्कृतिक विकास : भारतीय संविधान

डॉ.शिरीन अघोर

सहाय्यक प्राध्यापक,

राज्यशास्त्र विभाग

एल.ए.डी.महाविद्यालय, नागपूर

सारांश: —भारताचा जर आपण इतिहास पाहिला तर प्राचिन काळापासून भारतात वर्ण व्यवस्था, अस्तित्वात असलेली दिसून येते. वर्ण व्यवस्थेमुळे आपल्याला समाजाचे विभाजन झालेले दिसते. भारतात जाती व्यवस्था सुद्धा अस्तित्वात होती, मनुष्याला जातीचाच व्यवसाय करावा लागत होता. त्यामुळे समाजात विषमता निर्माण झालेली दिसते. खालच्या जातीतील लोकांना अत्यंत अमानवीयतेनी वागवल्या जात होते. रुढी, परंपरा यांचा पगडा समाजातील लोकांवर असल्यामुळे समाजाचा विकास होत नव्हता अनेक प्रथा, परंपरांमुळे समाजातील लोकांचे, स्त्रीयांचे शोषण होत होते. तसेच भारतावर अनेक लोकांनी राज्य केले त्यामुळे त्या त्या संस्कृतीचा प्रभाव, पगडा भारतीय लोकांवर झालेला दिसतो. इंग्रज जेव्हा भारतात आले तेव्हा त्याच्या संस्कृतीचा, भाषेचा प्रभाव भारतीयोंवर व्हायला लागला. ब्रिटीशांनी व्यापाराच्या उद्देशाने भारतात आपले पाय रोवायला सुरुवात केली व हळूहळू राजकीय सत्ता काबीज केली व पुढे 150 वर्ष भारतावर त्यांनी राज्य केले. पण 1947 साली ब्रिटीश साम्राज्याच्या गुलामगिरीतून भारताला मुक्त करण्यात आलेल्या काळात भारतासमोर सामाजिक आर्थिक, राजकीय असे अनेक प्रकारचे प्रश्न होते सर्व भारतीयांना एकत्र आणून भारताचा विकास करायचा होता यासाठी स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करण्यात आले व या संविधानामुळेच भारतीयांचा विकास झाला.

उद्देश :—भारतीय संस्कृतीच्या, राजकारणाच्या, समाजकारणाच्या विकासात भारतीय संविधानाचा योगदान काय आहे. हा उद्देश समोर ठेवून हा शोध निबंध लिहण्यात आलेला आहे.

Key words :— संविधान, भारतीय संस्कृती, सामाजिक

प्रस्तावना :—भारतावर, मुसलमानांनी, इंग्रजांनी राज्य केले. त्याचे अनेक सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय आर्थिक परिणाम भारतावर झालेले दिसतात. इंग्रज तर आपली छाप भारतावर सोडून गेले. इंग्रज भारतातून गेल्या नंतर भारताची जी फाळणी झाली त्याचे जबरदस्त चटके देशाला सोसावे लागले. अनेक मुलभूत समस्या भारता समोर निर्माण झाल्या. फाळणीमुळे भारत व पाकिस्तान अशी दोन स्वतंत्र दोन राज्य निर्माण झाली होती. सर्वच मुस्लीम बांधव पाकिस्तानात गेले नाही त्यामुळे जे मुस्लीम भारतात राहिले त्यांचाही प्रश्न होता. जातीय संघर्षातून नुसतीच जीवनहानीच झाली. आर्थिक प्रश्न अत्यंत महत्वाचा होता, अनेक प्रथा, परंपरा मुळे सामाजिक जीवनाची घडी विस्कळीत झाली होती. त्यामुळे देशातील लोकांची मने दुभंगली गेली होती. त्यामुळे या कालखंडात भारतासमोर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय असे अनेक प्रश्न होते. या प्रश्नांवर मात करण्यासाठी व देशाची राजकीय, सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी, देशात लोकशाही व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी भारतीय घटना समिती नी एक उत्कृष्ट राज्यघटना भारतासाठी तयार केली.

सर्व भारतीयांना एका छताखाली आणणे आवश्यक होते. भारताची नव्याने उभारणी करायची होती देशात एकता निर्माण करून देशाला विशिष्ट दिशेने नेणे, महत्वाचे होत व ही दिशा दाखविण्याचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या संविधानानी केले. भारताच्या स्वतंत्र समाजाच्या संविधानात आपल्याला जनतेच्या विचारांचे, भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, परिस्थितीचे प्रतिबिंब दिसते. आपल्या संविधानी राजकीय व्यवस्थेच्या वैचारिक व तात्वीक बाजूंना स्पष्ट केलेले आहे आणि म्हणूनच राजकीय व्यवस्थेचा मुख्य आधार आपलं संविधान आहे. त्याची भूमिका आपल्या राजकीय व्यवस्थेत अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. संविधानामुळेच आपल्या व्यवस्थेला स्थिरता मिळाली आहे. या संविधानावर सर्व भारतीय लोकांचा विश्वास आहे. कारण त्यात समाजातील सर्व वर्गांचा, परिस्थितीचा, समस्यांवर विचारविनिमय होवून त्यात विविध कलम टाकण्यात आली व त्यामुळे समाजातील प्रत्येक वर्गाचा विकास झालेला दिसतो. आपल संविधान जगातील सर्वात मोठे व लिखित संविधान आहे. हे संविधान मोठे होण्यामागची अनेक कारणे आहेत. आपल्या संविधानकर्त्यांना समाजातील तळागाळातील व्यक्तीला न्याय मिळवून घ्यायचा होता. हाच उद्देश समोर ठेवून डॉ. आंबेडकरांनी या संविधानाचा आराखडा तयार केला होता. आपल्या संविधात स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, न्याय मुल्यांना अत्यंत महत्व देवून आपल्या संविधानाची चौकट बनवण्यात आली. संविधानात समाजातील प्रत्येक वर्गाला न्याय मिळवून देण्याची तरतुद करण्यात आली आहे. सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीच्या उभारणीसाठी अनेक तरतुदी संविधानात करण्यात आल्या आहे.

आपल्या इथे अज्ञान, निरक्षरता यांचे प्रमाण प्रचंड मोठे असले तरी सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचे तत्व स्विकारून संविधानानी सामान्य माणसावर उदंड विश्वास दाखवला व जनतेच्या सार्वभौमत्वावर आधारित संसदीय लोकशाहीची निवड भारतीय संविधानाने केली. कारण लोकशाहीतच व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्व असते. भारतात अनेक भाषिक सांस्कृतिक व धार्मिक अल्पसंख्यांक आहेत. त्यांच्याही संरक्षणाचा, हक्कांचा सवलतीचा विचार संविधानानी केला आहे. त्यांना धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक हक्क मिळवून दिले अनुसूचित जाती व जनजाती यांच्यासाठी राखीव मतदारसंघ, राखीव जागा ठेवल्या यावरून अस दिसत की संविधानकारांची तत्ववैचारिक भूमिका, सामाजिक उद्दीष्ट संलग्नकार, सर्वसमावेशक, संदिग्ध, आदर्शचिंतन स्वरूपाची होती. आपल संविधान उदारमतवाद व व्यवहारवाद यांच्या समन्वयातून तयार झालेले असल्यामुळे सर्वांना सामावून घेणारे संविधान आहे ते एक लोकशाही संविधान आहे. त्यात लोकशाही राज्यपद्धती, संघराज्य व्यवस्था, धर्मनिरपेक्षता समाजवाद, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता न्याय या मुल्यांना अत्यंत महत्व आहे. देशाचा सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक विकास माणसाचा सर्वांगीण विकास यात भारतीय संविधानाचा वाटा फार मोठा आहे.

भारताची घटनात्मक व प्रशासकीय चौकट ही ऐतिहासिक विकासाचा परिणाम म्हणावा लागेल. भारतीय समाजात जी विविधता होती त्याला एक सुत्रात गोवण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य आपल्या संविधानाने केले. म्हणून भारतीय संविधान हे आदर्श संविधान आहे. भारतीय संविधान हे

धर्मनिरपेक्ष आहे. आपली राज्यव्यवस्था कोणत्याही धर्मावर आधारित नाही तसेच तीनी कोणत्याही धर्माचा पुरस्कार केला नाही किंवा कोणत्याही धर्माला पाठिंबा दिलेला नाही. राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने सर्व धर्म समान आहेत. भारतीय लोकांसाठी धर्मनिरपेक्षता हे जीवनमुल्य ठरले आहे. भारतीय संविधानानी व्यक्तीचा विकास करण्यासाठी त्याला मुलभूत अधिकार, स्वातंत्र्य, समानता, न्याय देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. तसेच अनुसूचित जाती जनजातीकरिता काही कलमे घटनेत समाविष्ट करण्यात आली आहेत या मागचा उद्देश स्पष्ट होता की या जाती-जमातीचा विकास व्हावा. त्यांना समानतेनी जगण्याची संधी मिळावी. भारतात जी सामाजिक विषमता होती तसेच ज्या अनिष्ट चालीरिती परंपरा होत्या जसे सतीची चाल, विधवा विवाह, बाल विवाह, अस्पृश्यता हे नष्ट करण्यासाठी व विविधतेत एकता प्रस्थापित करण्यासाठी भारतीय संविधानानी मोलाची कामगिरी केली आहे. या प्रथा, परंपरा, कायद्याने बंद करण्यात आल्या त्यामुळे स्त्री समाजाच्या शोषणापासुन मुक्त झाली तीला विशिष्ट अधिकार मिळाल्यामुळे समाजात तीला योग्य दर्जा, प्रतिष्ठा मिळाली.

भारतीय राज्यघटना पाच सिध्दांतावर विस्तारीत झालेली आहे 1) संघवाद 2) धर्मनिरपेक्षतावाद 3) प्रजातांत्रिक समाजवाद 4) न्यायालयीन पुनर्विलोकन 5) संसदीय शासन प्रणाली या पाच सिध्दांतामुळेच भारतीय संविधानाला विचारधारेच्या दृष्टीकोनातून निष्पक्ष आलेख म्हटल्या जाते. ही घटना स्वतःच एक वैशिष्ट्यपूर्ण दस्तावेज आहे. समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी, कायदा व स्वातंत्र्य, सत्ता व स्वातंत्र्य यांचा मेळ घालण्यासाठी भारतीय संविधानानी नागरिकांना मुलभूत अधिकार दिलेले आहे. राष्ट्रीय संदर्भात या मुलभूत अधिकारांना विशेष स्थान आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची शाश्वती या दृष्टीकोनातून घटनाकार अधिकारांकडे पाहता होते. हे अधिकार घटनेचा अंतरात्मा होता. स्वातंत्र्य राज्यातील नागरिकांना आपले सामाजिक, धार्मिक, नागरी जीवन आनंदाने घालविण्याचे एक साधन म्हणजे मुलभूत अधिकार होय. संविधानाने दिलेले हे अधिकार राष्ट्रीय हितासाठी, लोकशाहीला एक जीवनपद्धती बनविण्यासाठी आवश्यक हितकारक होते. या अधिकारांमुळेच समाजात परिवर्तन, सामाजिक, राजकीय समानता निर्माण झाली. भारतानी लोकशाहीचा स्विकार केला असल्यामुळे सर्वांना विकासाची समान संधी देणे आवश्यक होते. तसेच सामाजिक कल्याण व राष्ट्रहित साध्य करणे आवश्यक होते म्हणूनच राज्यघटनेनी नागरिकांना मुलभूत अधिकार प्रदान केले. यामुळेच व्यक्तीहीत व समाजहित यांच्यात सामंजस्य प्रस्थापित करता आले व समाजाची सामाजिक स्थिती सुधारत गेली. भारतीय संविधानानी आपल्या नागरिकांना एक नवीन ओळख दिली. प्रत्येक नागरिकाला मग तो शिक्षित असो वा नसो भारतीय नागरिकत्व बहाल केले भारताचे संविधान म्हणजे या देशाच्या जनतेने स्वातंत्र्यासाठी दिलेल्या लढयाचा उत्कर्षबिंदु आहे. त्या भव्य-दिव्य संघर्शाची ती फलनिष्पत्ती आहे. भारतीय संविधानाने आपल्या मुल्यांना आदर्शाना एक शब्दरूप दिले आहे. यातून समाजात न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुत्व इत्यादी मुल्य निर्माण होऊन लोकांमध्ये एकतेची भावना निर्माण झाली. भारतीय संविधानानी कलम 14 नुसार कायद्यासमोर समानता हा अधिकार दिला याचा अर्थ समान व्यक्तीसाठी समान अधिकार असावा व त्याची अंमलबजावणी समान पद्धतीने व्हावी. कलम 15 नुसार कोणत्याही व्यक्तीत जात, धर्म, लिंग, वंश या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. कलम 16 नुसार सरकारी पदे देतांना समान संधी दिली जाईल. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यते विरुद्ध, जातीयवादाविरुद्ध आवाज उठविला व अस्पृश्यांना वर्णव्यवस्थेतून मुक्त करून त्यांना स्वातंत्र्य, समानता, बंधुत्व मिळवून देण्यासाठी सामाजिक व राजकीय स्तरावर प्रयत्न करायला सुरवात केली होती. त्यांचे म्हणणे होते की समाजातील अंत्यजाला मनुष्य म्हणून जगता आले पाहिजे. त्यांचा महाडचा सत्याग्रह हा सामाजिक समतेसाठी होता. त्यांनी मुनस्मृतीचे दहन केले कारण त्याने जातिव्यवस्थेचा पुरस्कार करून अस्पृश्यांना हिन लेखले होते. अस्पृश्यता जातिव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी आंबेडकरांनी राजकीय स्तरावर प्रयत्न केले भारतासाठी जी घटना तयार करण्यात आली त्यात स्पृश्य समाजाला जे अधिकार देण्यात आले तेच अधिकार अस्पृश्य समाजालाही देण्यात आले. कलम 17 नुसार भारतातून अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली अस्पृश्यता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला. भारतीय समाजाला लागलेला हा कलंक संविधानाद्वारे नष्ट करण्यात आला व त्यातून सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्याचे स्वप्न घटनेने साकार केले.

18 व्या कलमा नुसार विशिष्ट पदव्या देणे बंद करण्यात आले. 19 व्या कलमानुसार प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आला. यामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास झाला. व्यक्तीस्वातंत्र्याचा अधिकार हा लोकशाहीच्या याशस्वितेचा मुळ आधार मानला जातो. संविधानानी प्रत्येक व्यक्तीला, 6 प्रकारची स्वातंत्र्य दिली. पण स्वातंत्र्याचा अधिकार हा स्वैराचारी होवू नये म्हणून त्यावर संविधानानी काही बंधने घातली आहे. कलम 20, 21, 22 यात व्यक्तीस्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली संविधानानी भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला विचारांची अभिव्यक्ती करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. भाषण व लेखनाच्या स्वातंत्र्यामुळे समाजातील व्यक्ती स्वतंत्रपणे आपले विचार मांडू शकला. 21 व्या कलमामुळे शिक्षणाचा हक्क प्रत्येक नागरिकाला मिळाला. सहा ते चौदा वर्षे वयाच्या मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतुद केली गेली. समाजात व्यक्तीचे शोषण होवू नये म्हणून संविधानानी कलम 23, 24 नुसार शोषणा विरुद्ध अधिकार दिला. प्रत्येक व्यक्तीला 25 व्या कलमानुसार धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आला. कारण भारतात अनेक धर्माचे लोक राहतात. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्मानुसार राहता येते. तसेच जर त्याला वाटले तर व्यक्ती दुसऱ्या धर्माचाही स्विकार करू शकतो. तो शांतता पूर्वक आपल्या धर्माचा प्रसार करू शकतो. प्रत्येक व्यक्तीला संविधानाने सांस्कृतीक व शैक्षणिक स्वातंत्र्य दिले त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास झाला. या सर्व अधिकारांच संरक्षण करण्यासाठी संविधानानी घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार दिला. जेणे करून प्रत्येक व्यक्ती आपल्या शोषणा बदल न्यायालयाकडे अर्ज करू शकेल. देशाची सामाजिक, सांस्कृतीक, राजकीय परिस्थिती सुधारण्यासाठी संविधानात अनेक बदल करण्यात आले. अनेक नवीन कलमे त्यात टाकण्यात आली 42 व्या घटनादुरुस्तीने समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष हे दोन शब्द संविधानात टाकण्यात आले. जेणे करून समाजात समानता, एकता, सहिष्णुता निर्माण होईल. घटनेनी भारतातील सर्व व्यक्तींना प्रौढ मताधिकार दिला आहे. ही तरतुद म्हणजे खऱ्याखऱ्या लोकशाहीचे एक जिवंत कारंजेच आहे. कारण 1919 कायद्याने भारतातील फक्त तीन टक्के लोकांनाच मतदानाचा अधिकार होता.

1935 च्या कायद्याने ही टक्केवारी 10 टक्कांपर्यंत गेली. पण प्रौढमताधिकारामुळे प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला मतदानाचा अधिकार मिळाला व समाजात समानता प्रस्तापित झाली.

भारतीय संविधानात निवडणुकांच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामुळे निवडणुका शांततेच्या खेळीमेळीच्या वातावरणात पार पडतात. लोकशाहीत निवडणुका अत्यंत महत्वाच्या असतात व या निवडणुकामध्ये राजकीय पक्ष अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात व या राजकीय पक्षाच्या व निवडणुकांच्या माध्यमातूनच लोकांचा राजकीय सहभाग वाढत असतो. जास्तीत जास्त लोकांना राजकारणात सहभागी करण्यासाठी भारतीय संविधानानी निवडणुका, बहुपक्षिय पद्धती भारतात आणली. अनुसूचित जाती जन-जाती साठी राखीव मतदार संघ ठेवले. तसेच स्त्रीयांसाठी राखीव मतदार संघ ठेवण्यात आले. स्त्रीयांना 33 टक्के आरक्षण देण्यात आले. तसेच ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी 50 टक्के स्त्रीयांना देण्यात आले. त्यामुळे स्त्रीयांचा राजकारणात, समाजकारणात सहभाग वाढला. स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने काम करू लागली.

नागरिकांच्या, स्त्रीयांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी आपल्या संविधानाने स्वतंत्र न्यायपालिकेची स्थापना केली व तीच्याद्वारे नागरिकांच्या सामाजिक, राजकीय अधिकारांचे संरक्षण केले. संविधानानी नागरिकांना केवळ अधिकारच दिले नाही तर नागरिकांसाठी कर्तव्य पण सांगितली आहे व त्या कर्तव्यांचे पालन देशातील नागरिकांना करावे लागते त्यामुळे देशात सुव्यवस्था निर्माण होते. आपल्या संविधानाचा मुख्य उद्देश लोककल्याण साधणे हाच आहे व त्याच दृष्टिकोनातून संविधानाची निर्मिती झाली आहे. मुलभूत अधिकारांच्या आधारे सामाजिक व राजकीय भेदभाव नष्ट करण्यात आले आहे. व नागरिकांना शिक्षण, संस्कृती, धर्म व्यक्तिगत स्वतंत्रता प्रदान केली गेलेली आहे व त्यामुळेच भारतीय लोकांचा व्यक्तिगत विकास झालेला आहे. आपल संविधान हे लोककल्याणाचा संवर्धनासाठी व समाजात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्यायाद्वारे राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व घटकांमध्ये एकता निर्माण करून एक नविन समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचे स्वप्न साकार करू शकला.

समाजाचा सामाजिक विकास करण्यासाठी संविधानानी अनेक तरतुदी केल्या.

- 1) समाजातील सामाजिक प्रश्न जसे सतीची चाल, बाल विवाह, विधवा विवाह, अस्पृश्यता हे कायद्याद्वारे सुटु शकले आहे.
- 2) संविधानामुळेच धर्म, जाती, भाषा, क्षेत्रवाद हे प्रश्न सुटु शकले .
- 3) बालमजुरी कायद्याने बंद केली आहे.
- 4) मुलींना मोफत शिक्षण व्यवस्था केली आहे.
- 5) 14 वर्षाखालील मुलामुलींना निःशुल्क व अनिवार्य शिक्षण देण्याची सोय सरकारने केली.
- 6) दुर्बल लोकांचे विशेषतः मागासलेल्या जाती जमातीचे शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक शोषण होणार नाही. याची खबरदारी संविधानाने घेतली.
- 7) प्रत्येक नागरिकाला उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करून दिले.
- 8) सामाजिक विषमता नष्ट केली.
- 9) संविधानानी स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित केली.
- 10) सत्तेचे केंद्रीकरण होवू नये म्हणून विकेंद्रीकरणाचा मार्ग स्विकारला.
- 11) संविधानाने सर्व व्यक्तींना समान संधी, समान कायदा, समान न्याय, मिळवून दिला त्यामुळे सामाजिक एकता समाजात निर्माण झाली.
- 12) संविधाना मुळेच देशात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होवून लोकशाही व्यवस्था बळकट झाली. म्हणूनच समाजाच्या संस्कृतिचा व लोकशाहीला मजबूत करण्यात भारतीय संविधानाची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. आपल्या संविधानानी केवळ संसदीय शासन प्रणाली निर्माण केली नाही तर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आदर्श निर्माण केलेले आहे. भारतीय संविधान हे भारतीयांच्या जीवनाला प्रेरणा देणारे आहे. परंतु संविधानात सांगितलेल्या कलमाची अंमलबजावणी राजकारणी लोकांकडून योग्य पद्धतीने व्हायला पाहिजे. तेव्हाच संविधान निर्मात्यांचा उद्देश सफल होईल.

निष्कर्ष :- भारतीय संविधानाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की हे संविधान भारतातील अनेक जाती, धर्माच्या, लोकांना एकसुत्रात बांधण्यात यशस्वी झाले आहे. म्हणूनच भारतात विविधतेमध्ये एकता दिसून येते. भारतीय संविधानाचा आराखडा तयार करतांना डॉ. आंबेडकरांची अत्यंत दूरदृष्टी होती हे आपल्याला दिसून येईल. त्यांनी समाजातील तळागाळातील लोकांना संविधानाच्या माध्यमातून न्याय, हक्क, समानता, स्वातंत्र्य मिळवून दिले. समाजात जी मानव निर्मित विषमता होती ती नष्ट करून एक मानवतावादी दृष्टीकोन जगासमोर मांडला आपल्या संविधानातच डॉ. आंबेडकरांनी तळागाळातील लोकांना वर आणण्यासाठी आरक्षणाची तरतुद करून ठेवली त्यामुळे या वर्गाचा विकास झाला, समाजात त्यांनाही शिक्षणाच, नोकऱ्यांच, स्वातंत्र्य मिळाल संविधानात बालक व स्त्रीयांकरिता आपल्याला विशेष तरतुदी दिसून येतात त्यामुळे आज स्त्रीयांचा विकास झालेला दिसतो प्रत्येक क्षेत्रात आज स्त्री ही पुरुषाच्या खांदयाला खांद्या लावून आपली वाटचाल करते आहे. शोषणाविरुद्धचा अधिकार दिल्यामुळे स्त्रीयांवर जो अत्याचार होत होता तो कमी झालेला आहे. आज स्त्रीला कायद्याने सर्वप्रकारचे संरक्षण मिळालं आहे. संविधानानी स्त्री-पुरुष समानतेला महत्व दिल्यामुळे समाजात स्त्रीयांचा दर्जा वाढला आहे. समाजात तीला विशिष्ट स्थान प्राप्त झाले आहे. आज स्त्रीयांचा सहभाग राजकारणात वाढला आहे. आज राजकारणात स्त्रीयांना 33 टक्के आरक्षण मिळाले आहे तसेच ग्रामीण व्यवस्थेत 50 टक्के आरक्षण स्त्रीयांना आहे. तसेच संविधानानी सर्वानाच मतदानाचा अधिकार दिल्यामुळे समानता प्रस्तापित होवून राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढला आहे. मुलभूत अधिकारांमुळे देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. आपल्या संविधानानी सामाजिक व संस्कृतिक क्षेत्रात अत्यंत मोलाची कामगिरी, मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यामुळे भारताच्या सामाजिक व संस्कृतिक विकासात भारतीय संविधानाचा योगदान, भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे असे मला वाटते. संविधानाच्या आधारे आपण समाजातील अनिष्टा, प्रथा परंपरांचे उच्चाटन केले त्यामुळे स्त्रीयांचा समाजात होणार शोषण थांबले. समाजात जाती, धर्म, संपत्ती या आधारावर जी विषमता होती ती नष्ट

होवून समाजात समानता प्रस्थापित झाली. पण ती संपूर्णपणे नष्ट झालेली नाही त्यासाठी लोकांना संविधानावर विश्वास असायला पाहिजे. संविधानाची ओळख प्रत्येक नागरिकाला असायला पाहिजे. संविधानाच्या चौकटीत राहूनच देशाचा सामाजिक, राजकीय, संस्कृतिक विकास करायला पाहिजे. संविधानाच्या वर कोणीही नाही. देशाच संविधानच सर्वश्रेष्ठ आहे. त्यामुळे संविधानाचा आदर सर्व जनतेनी करावा, सरकारनी सुध्दा संविधानाच्या चौकटीत राहूनच कारभार करावा तरच देशाचा सर्वांगीण विकास होवू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ

अनु. क्र.	लेखकाचे नाव	संदर्भ ग्रंथ	प्रकाशक
1	प्रा. श्रीकांत देशपांडे	' भारताचे शासन आणि राजकारण '	श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती 2004
2	रा. ज. लोटे	' भारताचे शासन आणि राजकारण '	पिंपळापुर ॲन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, 3 री आवृत्ती
3	डॉ. गवई, शेख हशाम	' भारताचे शासन आणि राजकारण '	विष्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स नागपूर, प्रथमावृत्ती 2003
4	डॉ. अलका देशमुख	' भारताचे शासन आणि राजकारण '	साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती
5	डॉ. प. ल. जोशी	' भारतीय संविधान शासन व राजकारण '	विद्या प्रकाशन नागपूर , प्रथमावृत्ती 1963
6	बि. टी. देशमुख	' भारतीय संविधान '	पिंपळापुर ॲन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, 4 री आवृत्ती 1988
7	डॉ. शांताराम भोगले	' आधुनिक भारत '	हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, प्रथमावृत्ती 1977
8	अरुण शौरी	' भारताचे भवितव्य '	मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ पुणे, प्रथमावृत्ती 1994

स्त्री सक्षमीकरणाची उपेक्षा : वास्तविक परिस्थिती

डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे

सहाय्यक प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,
काटोल रोड, नागपूर-१३

२० व्या शतकात स्त्रीसक्षमीकरण, स्त्रीसबलीकरण, स्त्रीसशक्तीकरण या तिन्ही संकल्पना दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे, दृक्श्राव्य (ओडिआ-व्हिडीओ) इ. विविध माध्यमांतून जनमानसांच्या मनावर अधिराज्य करून गेल्या. या संकल्पनेच्या माध्यमातून स्त्रीचे विविध स्तरावर महात्म्य गायल्या गेले. स्त्री ला अचानकपणे मिळालेल्या या सन्मानामुळे भारावून न जाता पार पाडीत असलेल्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये अधिक सक्षमपणे कशा पेलता येईल यासाठी तीने स्वतःला विविध कार्यात झोकून दिले. स्वतःच्या आरोग्याचा विचार न करता, कोणत्याही कामाची लाज न बाळगता मिळेल ते काम करून कुटुंबाला हातभार लावण्याचा प्रयत्न केला. तीच्या या प्रयत्नामुळे केवळ तीचा स्वतःचाच विकास झाला असे नव्हे तर ती कुटुंबाचा आधार बनली. कुटुंबाच्या आर्थिक विकासात तीचे मोलाचे स्थान असूनही ती उपेक्षितच राहिली. दिवसरात्र कष्ट करून कुटुंबाच्या जीवनावश्यक गरजा भागविण्याची तीची तडफड जेवढी वाढली तेवढीच तिच्या भागीदाराची कष्ट करण्याची वृत्ती कमी झाली. एक बाई कितीचांगल्या पद्धतीने घर नेटाने चालवून काटकसर करू शकते हे सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून लोकांना कळायला लागले. आणि याच स्थितीला पुरुषप्रधान संस्कृतीमधला पुरुष जागृत झाला. आपल्याला दिवचल्या जात आहे, आपल्याला टाळण्याचा प्रयत्न होत आहे असा गैरसमज त्याने स्वतःच स्वतःचा करून घेतला. आणि या गैरसमजाला स्त्रीकडून पुष्टी मिळाली पाहिजे यासाठी चुकीच्या कामात बुद्धी खर्च करून विविध युक्त्या शोधून तो तेथेच थांबला नाही तर ती कर्तबगार, कष्टाळू स्त्री किती नालायक आहे हे सिद्ध करण्याचा जणू काही त्याने विडाच उचलला. या धडपडण्यात त्याने आपली शक्ती एवढी पणाला लावली की चांगल्या कामात त्याचं लक्षच लागेना. हळूहळू तो वर्षानुवर्षे करित असलेल्या कामापासून स्वतःला दूर ठेऊन त्या मेहनती स्त्री ची बदनामी, तिच्यावर लांछनास्पद आरोप, घरोघरी जाऊन तिचे धिंडवडे काढणे एवढेच नव्हे तर तिच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडविण्यात देखील त्याला कमीपणा वाटला नाही. तिला कुणीही चांगल म्हणू नये यासाठी अगदी उच्च स्तरावरील सर्व प्रयत्न तो पार करून चुकला.

गृहिते:-

१. व्यक्तिगत, कौटुंबिक, सामाजिक पातळीवर आजही स्त्रीचे शोषण सुरू आहे.
२. आज स्त्री स्वतःच्याच घरात सुरक्षित नाही ही खरी शोकांतिका आहे.
३. स्त्रीच्या आत्मसन्मानाला पुरुषप्रधान संस्कृतीने ठेच पोहचविली आहे.
४. सामाजिक प्रथेपोटी ती आजही मरणासन्न यातना भोगत आहे.
५. तिला सात्वनाची नव्हे तर प्रेमाची, आपुलकीची गरज आहे.

उद्देश:-

१. स्त्री शांत आहे याचा अर्थ तिला काही समजत नाही, ती बावळट आहे या विचारांमध्ये बदल करणे.

२. तिला मानसिक, भावनिक आधार देणे.
३. स्त्री सोबत जगताना कपट न ठेवता व आपसातील संबंधाला तडा जाणार नाही असे अविश्वासपूर्वक न वागणे.
४. स्त्री रौद्ररूप धारण करून कोणाचा संहार करणार नाही एवढे अत्याचार तिच्यावर करू नये.
५. स्त्री च्या प्रत्येक कृतीला बाजारू रूप न देणे.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा समाजात चाललेल्या वास्तविक परिस्थितीचा अभ्यास करून प्राथमिक स्त्रोताचा आधार घेऊन तयार करण्यात आला आहे.

स्त्री सक्षमीकरणाची उपेक्षा : वास्तविक परिस्थिती

स्त्रिला कुणीही चांगल म्हणू नये यासाठी अगदी उच्च स्तरावरील सर्व प्रयत्न तो पार करून चुकला.

काही कालावधीनंतर पुरुषाला असा अनुभव आला की स्त्री ने स्वतःला कामात एवढं गुरफटून घेतले आहे की ती माझ्यासारखा वेळ काढून माझ्यावर लांछनास्पद आरोप करू शकत नाही. हा त्याचा गैरसमज तिच्या कार्यामुळे अधिक दृढ झाला. ती विचारांनी, कार्यांनी विकसित व प्रगल्भ होत गेली. परंतु पुरुषाचा तिच्यावर होणाऱ्या छुण्या हल्ल्यामुळे मात्र ती सुरुवातीला भांबावून गेली. पुरुषसत्ताक समाज असला तरी समाजाकडून तिला मिळणारी मानाची वागणूक तिच्यावरील आरोपाचे खंडन करण्यास पुरेसे होते. असे तिला वाटे. परंतु जसजशी स्त्रीने स्वतःची बुद्धी चांगल्या कामात लावून उत्तरोत्तर प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा मात्र तिला तिच्याच कुटुंबाच्या मनोविकृतीचा अंदाज यायला लागला. या विकृतीला प्रोत्साहन देणाऱ्या समाजातील विविध घटकांमुळे तिच्या भागीदाराला जग जिंकल्याचा भास झाला. आणि येशुनच त्या पुरुषाची आर्थिक, सामाजिक, नैतिक अधोगती होत गेली. नैतिक मूल्यांचा न्हास त्याच्या प्रगतीच्या आड आला. स्त्री ची उत्तरोत्तर होत असलेली प्रगती व स्वतःची होत असलेली अधोगती 'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेला तडा जाण्यास कारणीभूत ठरली. स्वतःने केलेल्या दुष्टकर्माचा पाढा न वाचता मीच कसा बरोबर आणि योग्य आहे हे सिद्ध करण्यामध्ये त्याने अक्षरशः स्वतःला झोकुन दिले. हे सर्व करताना केवळ स्वतःची बुद्धी न वापरता लोकांना तसेच आप्तसंबंधाना विश्वासात घेऊन वाईट कर्माचा कळस गाठला. या कार्यात त्या पुरुषाला साथ देणाऱ्या लोकांनी काही कालावधीनंतर त्यातून अंग काढून घेतले. कारण त्यांनादेखील वेळाने का होईना कळून चुकले की हा माणूस मुर्ख आहे. जो अविरत मेहनत करणाऱ्या, संसारागाडा एकटीने चालवणाऱ्या स्त्रीवर झोपडपट्टीतील भाषा वापरून आरोप करीत आहे. वास्तविक त्याची स्वतःची होत असलेली प्रगती सर्वांना अर्थात मित्र-मंडळी व जिने जन्म दिला त्या स्त्री व भावांना तसेच इतर आप्तस्वकीयांना अत्यंत बोचत तर होतीच परंतु संसाराकडे दुर्लक्ष करूनही त्याच्या संसाराची होत असलेली प्रगती सर्वांना जास्त खुपत होती. आणि म्हणून त्या पुरुषाच्या मनात स्वतःच्याच स्त्रीबद्दल द्वेष दिगुणीत कसा करता येईल याच प्रयत्नात सर्वजन होते. ज्यांना तो पुरुष होतकरुस्त्रीबद्दल वाईट बोलत होता ते सर्व आर्थिक परिस्थितीने २० वर्षांपूर्वी जसे होत त्यापेक्षा अल्पशी प्रगती जी नसल्यातच होती अशा स्थितीत जगत होत. पुरुषाच्या स्वाभिमानाला स्त्रीच्या कर्तबगारीमुळे तिच्या एकनिष्ठतेमुळे, तिच्या प्रामाणिकपणामुळे ठेच लागल्या कारणाने त्याने जणू काही तिला नामशेष करण्याचा विडाच उचलला. कर्तव्यात एकनिष्ठ, जबाबदारी पेलण्यास तत्पर असलेल्या स्त्री ला आयुष्यातून उठविण्याचा

त्याने जणू चंगच बांधला. आणि मित्रमंडळी व आप्तस्वकीयांचे मिळणारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष चुकीचे सहकार्य त्याचे कुटूंब उध्वस्त करण्यास कारणीभूत ठरले. स्वतःमधील दुर्गुण मान्य न करता, समंजसपणाने न वागता, स्वतःला न सुधरविता, संसाराचे नियम वेशीला टांगून, स्वैराचाराने वागून स्त्री-पुरुषांमधील खाजगी संबंधाचे भाजीपाला करण्याइतपत पुरुषाची बुद्धी स्वतःच्या कुटुंबाला उध्वस्त करणारी ठरली. प्रामाणिकपणे संसार करण्याचे फळ केवळ तिला न मिळता त्याचा प्रसाद जन्म झाल्यापासून तर आजपर्यंत त्या निर्विकार मुलांना देखील मिळाला. आणि येशुनच संघर्ष सुरू झाला कुटूंबाच्या अस्तित्वाचा. स्वतःच्या मुलांची व बायकोची कोणतीही नैतिक, आर्थिक, मानसिक, सामाजिक जबाबदारी कधीही पार न पाडणाऱ्या मनुष्याने व त्याच्या आप्तस्वकीयांनी सारं उध्वस्त करून, सत्याच्या मार्गावर चालणाऱ्या स्त्रीला व सोन्यासारख्या मुलांना देशोधडीला लावले.

येशुनच स्त्री सशक्तीकरणाच्या संकल्पनेला तडा गेला. स्त्री सबलीकरणाचे सर्व दावे फोल ठरले. स्त्री सक्षमीकरण केवळ कागदोपत्रीच राहिले. या सर्व गोष्टींमुळे ती स्त्री हेलावून गेली. या वेदना तिच्या अंतःकरणात इतक्या खोलवर रुजल्या की भारतासारख्या विकसनशील देशात स्त्री संदर्भातील अशा व्यापक संकल्पना राबविणे किती हास्यास्पद आहे हे तिला जाणवले. जी स्त्री स्वतःला झोकून मागचा-पुढचा विचार न करता घाण्याच्या बैलासारखी स्वतःला जुंपून स्वतःमधील गुण ओळखून त्या गुणांच्या आधारावर समोर जाण्याचा प्रयत्न करतो त्या स्त्रीला किती भव्य-दिव्य समस्यांना सामोरे जावे लागते याची कल्पना न केलेली बरी. अशाही परिस्थितीत ती स्वतःच्या मनावर ताबा ठेऊन आपली कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या निमुटपणे पार पाडते. कुठल्याही गोष्टीचा गवगवा न करता पुरुषापेक्षा अधिक ताकदीने कार्य करण्यास तेवढ्याच उमेदीने स्वतःला तयार करते. पुरुषांद्वारा सतत होणाऱ्या अपमानाचे पडसाद अंतःकरणात खोलवर रुजलेले असताना, सर्व घटना मनावर एखादया चित्राकृतीप्रमाणे कोरलेल्या असताना ती तेवढ्याच सहनशीलतेने स्वतःला सावरत अधिक आत्मसन्मानाने जगण्याचा प्रयत्न करते. स्त्री एवढी सहनशक्ती समाजाच्या अन्य कुठल्याही घटकांमध्ये अनुभवास येत नाही. ही झाली एक बाजू.

समाजात आजही असा पुरुष आहे जो स्त्रीच्या प्रत्येक कार्याला सलाम ठोकतो, तिच्या मान-मर्यादांचा सन्मान करतो, तिला भरारी घेण्यास प्रवृत्त करतो, तिच्यामधील कमतरतांचा दुरुपयोग न करता तिला समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो, तिच्या भावनांचा आदर करतो, तिच्या मान-सन्मानासाठी स्वतःला झोकून देतो. अशा पुरुषाला सर्वप्रथम मी नमन करते. स्त्री ची बदनामी म्हणजे माझी बदनामी, स्त्री वर केलेले लांछनास्पद आरोप म्हणजे माझ्यावरील आरोप, स्त्री ची बेअब्रु काढणे म्हणजे माझी बेअब्रु होय, या भावना ज्या पुरुषामध्ये असतात व जे पुरुष खांदयाला खांदा लावून स्त्रीएवढे किंबहुना तिच्या सारखे कष्ट घेण्यास तयार होतो तोच पुरुष यशाचा सर्वोच्च शिखर अगदी सहजपणे पार पाडू शकतो. जो सद्बुद्धीबुद्धीचा विचार करून दुसऱ्यांच्या बुद्धीने न चालता स्वःनिर्णयावर ठाम असतो आणि घेतलेल्या निर्णयात स्त्री ला भागीदार बनवितो तोच खरा स्त्री सक्षमीकरण कार्यात खारीचा वाटा उचलणारा समाजातील छोटासा का होईना एक घटक होऊ शकतो. लिंगानुसार कार्याची विभागणी जरी पुरुषप्रधान संस्कृतीने केली असली तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून स्त्री जेव्हा एका पुरुषासारखे कार्य करण्यास कमीपणा बाळगत नाही तेव्हा आपण पुरुष असून स्त्रीबद्दल वाईट भावना किंवा विचार न ठेवता आपणदेखील स्त्री चे नेमून दिलेले कार्य पार पाडायलाच पाहिजे. ही भावना जेव्हा

पुरुषप्रधान समाजात निर्माण होईल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्री सक्षमीकरणाला चालना मिळाली नव्हे तर दिशा मिळाली असे म्हणणे फोल ठरणार नाही.

स्त्री जेव्हा गुण—दोषांसहित पुरुषाला स्विकारते तेव्हा तिच्यात दोष नसताना तिच्यातील असलेल्या गुणांचे रुपांतर दोषात करून त्या दोषांची जाहिरात करण्याचा प्रयत्न करतो. हा पुरुषी मानवी मनाला लागलेला एकप्रकारचा रोग आहे. परंतु जडलेला रोग बरा करण्याकरिता डॉक्टरांकडे न जाता स्वतःच स्वतःमधील विकृतीला कसे प्रोत्साहन मिळेल यासाठी दिवसरात्र एक करून त्या विकृतीमनाला खतपाणी घातले जाते. अशा विचारांनी स्त्री सबळ होऊ शकेल का ? तीला उत्तुंग भरारी मारता येईल का ? तिला स्वतःमधील असलेल्या गुणांच्या आत्मविश्वासावर कार्य करता येईल का ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला अनुत्तरीतच मिळेल. स्त्री सशक्तीकरणाची पुष्टी करणाऱ्या पुरुषाला देखील कुटुंबातील भव्य—दिव्य आव्हाहनांना सामोरे जावे लागते. कुटुंबातील जेष्ठ किंवा कनिष्ठ व्यक्तींना स्त्री चा विकास बोचत असेल तर त्या स्त्री चे पंख कसे कापायचे यासाठी घरातून नियोजनबद्ध पद्धतीने प्रयत्न केले जातात. आणि या प्रयत्नात स्त्री सक्षमीकरणाचे गोडवे गाणारा पुरुष नाहक बळी पडतो. इकडे आड तिकडे विहीर अशी त्याची स्थिती होते. सतत वाईट विचारांचा भडिमार त्याच्यावर केला जातो. आणि शेवटी तो जाचक भडिमाराला कंटाळून स्त्री सशक्तीकरण संकल्पनेची राखरांगोळी करतो. हे सर्व करताना त्याचं आयुष्य एवढे भरडून निघतं की त्याला जीवन जगणे असह्य होते. जगावं की मरावं या वैफल्यात तो असतो. जगावं तरी कशासाठी आणि कोणासाठी ? या विचारातच त्याचं आयुष्य संपतं. परंतु ज्या स्त्री चे दारोदारी धिंडवडे काढताना कोणतीही तमा पुरुषाने बाळगली नाही ती स्त्री पुन्हा उठून पूर्वीपेक्षा अधिक घडाडीने—जोमाने कामाला लागते. मागे वळून न बघता पुढचा विचार तिला अधिक प्रेरणादायी ठरतो. आणि हळूहळू मात्र समाज तिच्या हिमतीला दाद देण्यास पुढे येतो, तिचे कौतुक करतो, तिला धीर देतो, तिची हिम्मत वाढवितो. आणि येथूनच खऱ्या स्त्री सशक्तीकरणाला सुरुवात होते. यानंतर मात्र ती कधीही मागे न बघता पुढचं पाऊल टाकीत राहते. कारण तीला माहित आहे सत्याचा एक ना एक दिवस विजय होईलच. आणि ती त्याच दिवसाची वाट पाहत आपले मनोधैर्य उंचावून कार्य करते. सलाम त्या स्त्रीला, गरिब—श्रीमंत, आपला—परका या भेदभावाची पुरचुंडी बांधून जमेल त्याला मदत करणे हे एकच ध्येय ठेऊन ती जीवन जगण्याचा मार्ग आनंदाने स्विकारते. त्यातच तिच्या जीवनाचे सार आहे

निष्कर्ष:—

पुरुषार्थ असलेल्या पुरुषाने स्त्रीवर कधीही मागून वार न करता किंवा खंजीर न खुपसता किंवा ४ पुरुषांना सोबत न घेता हिमतीने आमोरासामोर येऊन स्त्री शी लढले पाहिजे. बाहेरील पुरुषानेही चुकीच्या कामात त्या पुरुषाची हिंमत वाढवू नये. तेव्हाच त्या पुरुषामधील पुरुषार्थ सिद्ध होईल. अन्यथा पुरुषप्रधान समाजाला स्त्री चे माहात्म्य मान्य करण्याशिवाय पर्याय राहणार नाही. एकट्या स्त्रीविरुद्ध पुरुषाने संपूर्ण समाज उभा केला तरी सत्याचा एक दिवस उगवतोच हे तेवढेच खरे आहे. म्हणून स्वतःच्या अंतःकरणाला शांतपणे प्रश्न विचारून मी जे काही केले ते योग्य आहे किंवा नाही हे जाणून घेतल्यास स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव होईल. व आपल्याला मिळालेले सुंदर असे मनुष्यजीवन आपण केवळ द्वेषपोटी, मत्सरतेपोटी धुळीस मिळविले याची प्रचीती येईल. अशी प्रचीती जेव्हा होईल तेव्हाच पुरुष पश्चातापास लायक होऊ शकतो, अन्यथा नाही. आणि केलेल्या चुकांचे प्रायश्चित्त भोगावयास पुरुष तयार झाल्यास स्त्री सक्षमीकरणाची संकल्पना समाजाला

मान्य असुन तिचा विकास हळूहळू का होईना नक्की होईल. ही शाश्वती समाजाकडून मिळाल्यास स्त्रीकडून पुरुषाला व पुरुषाकडून स्त्री ला सन्मानानेच वागविले जाईल यात शंका नाही.

पंडिती काव्याची वैशिष्ट्ये

प्रा.डॉ. सौ वीरा पवन मांडवकर

सहायक प्राध्यापक

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि.यवतमाळ

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याला प्राचीन काळापासून काव्याची परंपरा लाभली आहे. यात संतकाव्य, पंडितीकाव्य, शाहिरी काव्य यांचा समावेश होतो. मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचे काम या काव्यपरंपरांनी केलेले आहे. विशेषतः संतकाव्याने तर सामान्य जनांच्या मनामनात प्रवेश केला आहे. याची प्रचिती आजही संतकाव्याची टिकून असलेली लोकप्रियता पाहिली की येतेच. बदलत्या काळात समाजपरिवर्तनाच्या लाटेवर स्वार होऊन संतसाहित्याने आपली लोकप्रियता कमी होऊ दिली नाही. संतसाहित्यानंतर उदयास आलेल्या पंडिती काव्याला मात्र संतसाहित्याइतकी लोकप्रियता मिळू शकली नाही. याची अनेक कारणे होती. पण एक काळ या पंडिती काव्यानेही मराठी रसिकांत अफाट लोकप्रियता मिळवली होती, हे नाकारता येत नाही.

बीजशब्द:

काव्य, अभिजात, आत्मविष्कार, नवरस, भूमिका, संस्कृत, प्राचीन, भाष्य, अर्थ, विवरण

पंडिती काव्याची वैशिष्ट्ये:

पंडिती काव्य हे 'अभिजात संस्कृत काव्याचे पुनरुज्जीवन आहे,' असे म्हटले जाते. पंडिती काव्याची प्रेरणा ही कवित्वाचा विद्वज्जन्य आस्वाद घेणे, हीच आहे. रसिकता आणि व्युत्पन्नता यांचा प्रभाव पंडित कवींवर होता. पंडित कवी हे व्यवसायाने पुराणिक होते. त्यातील काहीना राजाश्रय होता. स्वस्थ, संपन्न जीवन हे कवी जगत होते. त्यामुळे जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, वंचना, लोकोद्धार असे त्यांचे काव्यविषय कधी बनले नाहीत. पंडित कवींनी मुख्यतः रामायण, महाभारत, भागवत, पुराणे, रघुवंश, कुमारसंभव, शाकुंतल यासारख्या सर्व प्रकारच्या लौकिक विषयांना आणि रसांना स्थान देणाऱ्या महाकाव्यांतून आणि नाटकांतून आपल्या आख्यानांचे विषय उचलले. रसिक जनांच्या मनाला भावणारे, त्यांचे रंजन करणारे, त्यांच्या भाववृत्तीला चेतविणारे विषय, प्रसंगांची रचना करण्यात पंडित कवींचा हातखंडा होता. संस्कृत गणवृत्तांत लिहिलेल्या आख्यानपर रचनेस त्यांनी प्राधान्य दिले. डौलदार भाषा, तंत्रबद्धता, विविध वृत्तांचा स्वैर वापर हे पंडित काव्यात जागोजागी दिसून येते. बहुतांश पंडित कवींना राजाश्रय असल्यामुळे त्यांना पोट भरण्याची चिंता नव्हती. भरल्या पोटी सहाजिकच मनुष्य प्रयोगशीलतेकडे वळतो. त्यामुळेच महाकाव्य, खंडकाव्य, लघुकाव्य, कथाकाव्य, स्तोत्र, चंपूकाव्य असे अनेक प्रयोग पंडिती काव्यामध्ये दिसून येतात. संस्कृतातील अलंकारांचे वैभव, वृत्तरचना मराठीत प्राप्त करून देण्याचे श्रेय सर्वस्वी पंडित कवींचे आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही.

संतकाव्य आणि पंडिती काव्य यांची तुलना:

मराठी साहित्याला संपन्न, समृद्ध करण्याचे काम करणाऱ्या संत साहित्याची लोकप्रियता आजही कमी झालेली नाही. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास या संतकवींनी ओवी आणि अभंगाद्वारे समाजोद्धाराचे कार्य केले. संतकाव्य आणि पंडिती काव्य यांची तुलना करताना ल.रा. नसिराबादकर म्हणतात, 'संतसाहित्य आणि पंडिती काव्य या दोन प्रवाहांच्या मुळाशी संतांची निवृत्तीपरता आणि पंडितांची विद्वज्जन्य रसिकता हा मूलभूत फरक आहे.' ईश्वराच्या भेटीची तळमळ आणि साधकावस्थेपासून मोक्षप्राप्तीपर्यंतच्या विविध मनोवस्थांचे चित्र संतांच्या कवितेतून पहावयास मिळते. सर्वसामान्य जनांमध्ये राहणारे आणि सर्वसामान्य जीवन जगणारे हे संत मूलतः समाजसेवी प्रवृत्तीचे होते. 'बुडते हे जन न देखवे डोळा' या भावनेने त्यांचे कवित्व स्फुरले. समाजातील अन्याय, दुःख, अज्ञान, दारिद्र्य, परचक्र यांनी पिचलेल्या जनतेला काही चांगल्या गोष्टी सांगल्या. त्यांना भक्तीचा सोपा मार्ग दाखवावा. या हेतूने संतांनी समाजाशी संवाद साधला. त्यांनी या चांगल्या गोष्टी मन लावून ऐकाव्यात, म्हणून त्या काव्यात बांधल्या. संतांना कुठलाही राजाश्रय नव्हता, किंवा बहुतांश संतांची आर्थिक स्थिती चांगली

नव्हती. संतांचा श्रोतृवर्गही सामान्य बुद्धिमत्तेचा आणि अज्ञानी होता. त्यामुळे त्यांना समजेल, त्यांना रुचेल अशी सुलभ रचना करून बहुजनांपर्यंत पोचण्याचा संतांचा प्रयत्न होता. त्यामुळे संतकाव्याला पांडित्यप्रदर्शनाची गरज नव्हती. त्यांचा साधेपणा हेच त्यांचे सौंदर्य होते.

याउलट पंडित कवींचा पांडित्यप्रदर्शनाचा सोस त्यांच्या काव्यात मुख्यत्वे दिसून येतो. 'संतकाव्याप्रमाणे निवृत्तीपर आणि भक्ती, शांतरसाचा आविष्कार करणारे पंडिती काव्य नाही, तर नवरसांचा जाणीवपूर्वक आविष्कार घडविण्याची त्याची प्रेरणा आहे. मूळ आख्यानाने व प्रसंगावर म्हणजेच आर्ष सामग्रीवर कलापूर्ण संस्कार केल्यानंतर निर्माण झालेले विदग्ध काव्य म्हणजेच पंडिती काव्य होय'^२ संतांनी भक्ती, करुणा, अद्भुत, वत्सल आणि शांत रसाला प्राधान्य दिले. तर पंडितांनी 'शृंगार मुख्य नवही रस मूर्तिमंत। काव्यात या परसतां दिसती प्रशस्त' असे मानले. साध्या, सोप्या भाषेतील सहज आत्माविष्कार संतांच्या काव्यात दिसतो, तर जाणीवपूर्वक, योजनाबद्ध, तंत्रबद्ध अशी कलात्मक, वस्तूनिष्ठ स्वरूपाची रचना ही पंडिती कवितेची बैठक होती. संतांसमोर फारसा न शिकलेला श्रोतृवर्ग होता. संतांच्या काव्यवाचनावर किंवा किर्तनावर कधीही मानधन किंवा मोबदला न देणारा हा प्रेक्षकवर्ग संतांसाठी महत्त्वाचा होता. अभिजात किंवा श्रीमंत वर्ग, सरंजामदार असे संतांचे प्रेक्षक विरलेच होते. याउलट पंडित कवींना राजाश्रय असल्यामुळे त्यांचा श्रोतृवर्ग रसिक, नाविन्याची आवड असणारा, फर्माइशी करणारा, पैसे उधळणारा असा होता. त्यामुळे अशा प्रेक्षकवर्गाला आवडतील अशा रचना करण्यासाठी पंडित कवींनी आपले कौशल्य पणाला लावल्याचे दिसते. संतकाव्यात लोकानुनय दिसत नाही, पण पंडित काव्यात पांडित्य प्रदर्शनाचे एक साधन म्हणून काव्यरचनेकडे पाहिले गेले.

महत्त्वाचे पंडित कवी:

वामन —

पंडिती संप्रदायाचा उल्लेख करताना त्यात वामन कवींचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल. त्यांनी विपुल काव्यरचना केली. त्यांच्या एकूण काव्यपंक्तींची संख्या चाळीस हजार आहे. त्यातून वामन पंडितांच्या सखोल व्यासंगाचा आणि आत्मज्ञानाचा परिचय होतो. विविधता, विदग्धता, आणि विपुलता ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. काशीतील बारा वर्षांच्या वास्तव्यानंतर अनेक पंडितांना वादात जिकत ते दक्षिणेत आले. वामन पंडितांच्या काव्याचे वेदान्तविषयक, पौराणिक आख्यानपर आणि भाषांतरित असे तीन भाग अभ्यासक पाडतात. त्यांचे 'निगमसार', 'यथार्थदीपिका', 'चित्सुधा', 'तत्त्वमाला', 'श्रुतिसार', 'कर्मतत्त्व', 'राजयोग', 'गीतार्णवसुधा' हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यातील 'निगमसार' हा ग्रंथ ओवी वृत्तात असून एकूण नऊ अध्यायांत विभागलेला आहे. 'ग्रंथ हा निगमसार । शब्द थोडे अर्थ फार' असे त्याचे वर्णन केले जाते. 'समश्लोकी टीका' ही गीतेवरील टीका आहे.

‘अनंत जन्मांच्या हरुनि सकळा साच दुरिता।

स्वयं दे मोक्षातें श्रवण—पठणी हेचिं त्वरिता।’

अशी ग्रंथाची फलश्रुती कवीने सांगितली आहे. यातील भाषासौंदर्य उत्कृष्ट असल्याचा निर्वाळा सर्वच रसिकजनांकडून दिला जातो. 'यथार्थदीपिका' ही वामनपंडितांची दुसरी गीताटीका. वामन पंडितांना गीतेचे बरेच आकर्षण आहे. आतापर्यंत गीतेवरील अनेक भाषांतरे झाली असली तरीही ती सर्व दर्जाहीन आहेत, आणि मी जे भाषांतर करणार आहे, ते सगळ्यात यथार्थ आहे, असा अभिमान वामनपंडित या गीताटीकेतून व्यक्त करतात.

सामराज —

'मुद्गलाख्यान' लिहिणारे सामराज हे वामन पंडितांचे समकालीन होते. पुराणे, पंचमहाकाव्ये, आणि संस्कृत महाकाव्ये यांचा त्यांना प्रचंड अभ्यास होता. मुद्गल हे सामराजांचे कुलदैवत असल्याने आपली प्रथम रचना सामराजांनी त्याविषयीच्या लेखनाने आपल्या लेखनाचा प्रारंभ केला. सामराजांचे अविस्मरणीय काव्य म्हणजे 'रुक्मिणीहरण' होय. भागवताच्या दशमस्कंधावर 'रुक्मिणीहरण'चा मूळ कथाभागावर आधारित असून या काव्याला सामराजांनी आध्यात्मिकतेची आणि

भक्तिभावनेची बैठक दिली. रुक्मिणीच्या विवाहाच्या तयारीचे वर्णन, सुदेवपत्नीवर्णन, रुक्मिणीच्या अलंकारादींचे वर्णन, रुक्मिणीची विरहावस्था, श्रीकृष्ण दरबार, विवाहासाठी आलेले ब्राम्हण अशा रंजक प्रसंगांनी हे काव्य भरलेले आहे.

‘सये माझ्या दुःखे उपवनलता या विसरती
पहा हे पक्षी हा वदनगत चारा विसरती
विलापे या माझ्या द्रवति बहु पाषाण सखये
शठांचा हा, बाई मुकुटमणी अद्यापिहि न ये’

असे कितीतरी भाव सामराजांनी कौशल्याने वर्णन केलेले आहे. सरळ, साधे आणि प्रासादिक निवेदन हे सामराजांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे.

विठ्ठल बीडकर —

विठ्ठल कवी हे बीड जिल्ह्यातील गौरीपूरचे रहिवासी. ते व्यवसायाने वाणी होते. यांनी सुद्धा ‘रुक्मिणीस्वयंवर’ लिहिले. तसेच ‘पांचालीस्तवन’, ‘सीतास्वयंवर’, ‘रसमंजिरी’, ‘विद्वज्जीवन’ आणि ‘बिल्हणचरित्र’ असे अनेक ग्रंथ त्यांनी लिहिले. छंदशास्त्रनैपुण्य, चित्रकाव्यरचना ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये होती. ‘पांचालीस्तवन’ हे त्यांचे पहिले काव्य अवघ्या तेवीस श्लोकांचे असून त्यात द्रौपदीचा धावा हा काव्यविषय आहे. ‘रुक्मिणीस्वयंवर’ हे त्यांचे दुसरे काव्य असून हा ग्रंथ सात सर्गांचा आहे. महाभारताच्या धर्तीवर या काव्याची रचना करण्यात आली असली तरीही ‘महाभारत’कारांची गुणवत्ता त्यांच्यात नसल्याने अत्यंत सामान्य स्वरूपाचा हा ग्रंथ आहे. अनेक ठिकाणी त्यांची चित्ररचनाकौशल्य प्रदर्शित होत असले तरीही त्यात शाब्दिक कसरत जास्त दिसते. ‘सीतास्वयंवर’ हे विठ्ठलकवींचे काव्य सात सर्गांत व विविध वृत्तात लिहिलेले आहे. यात ‘रुक्मिणीस्वयंवरा’पेक्षा शब्दालंकारांचा हव्यास कमी दिसून येतो. त्यांनी मराठीतून काव्यरचना करण्यास प्राधान्य दिले. मराठी भाषेविषयी ते म्हणतात,

‘मन्हाटे होत्सातें चतुर जरि हे मान्य करिती,
मनाच्या उल्हासें रचित तरि मी नाटकरीती,
टिका मूळोत्थारें प्रथम धरिली संस्कृतकथा
सभेमध्ये श्रोते परिसतु महाराष्ट्रउलथा॥’

नागेश —

नागेश यांचे मूळ नाव नागभट्ट होते. यशवंतराव कोकाटे या श्रीमंत सरदाराचे ते आश्रित होते. ‘सीतास्वयंवर’, ‘रुक्मिणीस्वयंवर’, ‘चंद्रावळीवर्णन’, ‘शारदाविनोद’, ‘रसमंजिरी’ अशी विपुल काव्यरचना सामराजांनी केली. सामराज हे रामभक्त होते. संत रामदासस्वामींनी केलेल्या रामभक्तीच्या प्रसाराचा नागेशांवर प्रचंड प्रभाव असलेला दिसून येतो. ‘श्रीरामनामामृत पीत जावे’ असा आपल्या काव्यलेखनाचा हेतू ते सांगतात. त्यांच्या काव्यातून बहुश्रुतपणा आणि सूक्ष्म निरीक्षण हे गुण त्यांच्या काव्यरचनेतून प्रकर्षाने जाणवतात. ‘कवित्वी जया ज्ञान संपूर्ण आहे’ असा आपल्या कवित्वाबद्दलचा आत्मविश्वास त्यांनी ‘चंद्रावळीवर्णन’ मध्ये व्यक्त केला आहे. ‘सीतास्वयंवरात त्यांनी स्वतःचा ‘कविसुंदर’, ‘श्रीनागेशकविश्वर’ असा उल्लेख केला आहे. पण त्यांचे काव्यवाचन करताना हा अभिमान सार्थ नसल्याचे जाणवते. त्यांची जेमतेम विद्वत्ता त्यांच्या काव्यातून डोकावते. विशेषतः ‘सीतास्वयंवरा’सारखा रम्य आणि उदात्त विषय हाताळतानाही त्यांची लेखणी अत्यंत हीन पातळी गाठते. अश्लील वर्णने, रंगेल बाष्कळ संवाद, अनेक पौराणिक विषयांना हात घालताना त्यात कल्पनेने बीभत्सपणा घालून त्याचे पावित्र्य नष्ट करणे यामुळे नागेश कवीची विद्वत्ता दिसण्यापेक्षा त्यांची उथळ मनोवृत्ती दिसून येते. म्हणूनच ल.रा. नसिराबादकर त्यांच्याविषयी म्हणतात, ‘मनुष्यस्वभावाच्या विसंगतिदर्शनातून विनोदनिर्मितीचा नागेशांचा प्रयत्न उल्लेखनीय असला, त्यातून त्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण दिसून येत असले, तरी बऱ्याच ठिकाणी या विनोदाचे रूपांतर मात्र बाष्कळपणात झाले आहे. श्रृंगाररसपूर्ण वर्णनातही नागेशांचा तोल सुटल्याने तेथे अश्लीलता आणि बीभत्सपणाच अधिक प्रत्ययास येतो.’

रघुनाथपंडित —

पंडित कवींमध्ये अल्प रचना करूनही लोकप्रिय झालेले कवी म्हणून रघुनाथपंडितांचे नाव घ्यावे लागेल. त्यांनी 'रामदासवर्णन', 'गजेंद्रमाक्ष', 'दमयंतीस्वयंवर' अशा मोजक्याच रचना त्यांनी केल्या. पण त्यांच्या याच रचना रसिकांसाठी अविस्मरणीय ठरल्या. 'रामदासवर्णन' मध्ये त्यांनी रामदासस्वामींचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या गिरीकंदरी राहण्याचा, त्यांच्या बलोपासनेचा, त्यांच्या शिष्यवृंदाचा, त्यांच्या समाजोद्धाराचा उल्लेख आलेला आहे. रामदासस्वामींच्या चरित्रातील अनोख्या गोष्टी या चरित्रात दिसून येतात. 'गजेंद्रमाक्ष' हे काव्य भागवतातल्या आख्यानावर आधारित असून केवळ ५३ श्लोक त्यात आहेत. या दोन्ही काव्यांपेक्षा रघुनाथपंडितांचे अधिक अविस्मरणीय रचना म्हणजे 'दमयंतीस्वयंवर' होय. या काव्याचा रचनाकाल म्हणजे इ. स. १६८५ हा आहे. प्राचीन मराठी काव्यात अत्यंत दर्जेदार म्हणून 'दमयंतीस्वयंवर'चा उल्लेख होतो. संस्कृतातील पंचमहाकाव्यांचा यावर प्रभाव दिसून येतो. श्रीहर्षाच्या नैषधीयचरित्रातील नल दमयंतीचा कथाभाग यात आहे. नलासारखा रसिक, उदार, धीरोदात्त नायक आणि दमयंतीसारखी विनयशील, नल राजाशी एकनिष्ठ असलेली, सौंदर्यवती, आणि या दोहोंना जोडणारा चतुर, आकर्षक असा कलहंस यांच्यातील संवादाने रंगलेले मनोवैधक प्रसंग यामुळे अत्यंत विलोभनीय असे हे काव्य शृंगाररसाचे उदाहरण आहे.

‘ते शीतलोपचारी जागी झाली हळूच मग बोले

औषध नलगे मजला, परिसुनि जननी बरे म्हणुनि डोले’

यातील 'औषध नलगे मजला' या ओळीतून साधलेला श्लेष रघुनाथपंडितांच्या विद्वत्तेची साक्ष देतो. 'कठीण समय येता कोण कामास येतो' यासारखी सुभाषितवजा रचनाही अनेक ठिकाणी येते. उपमा, अनुप्रास, संबंधातिशयोक्ती, श्लेष, स्वभावोक्त अशी अलंकृत भाषा वाचताना रसिकांना अत्यंत आनंद मिळतो यात शंका नाही.

‘त्यातील एक कलहंस तटी निजेला

जो भागला जलविहार विशेष केला

पोटीच एक पद, लांबविला दुजा जो

पक्षी तनू लपवी भूप तथा पहातो’

हा श्लोक म्हणजे स्वभावोक्ती अलंकाराचे अत्यंत सुंदर उदाहरण आहे. त्याचप्रमाणे शार्दूलविक्रीडित, वसंततिलका, शिखरिणी, मालिनी अशा विविध वृत्तांची रेलचेल यात आहे. पण एखादी गोष्ट खूप सुंदर असावी पण त्यात जिवंतपणा नसावा, अशी काहीशी टीका त्यांच्या काव्यावर होते. म्हणूनच रघुनाथपंडितांच्या श्लोकरचनेबद्दल 'उत्तम पाणीदार हिऱ्यांचे तेज त्यांच्या श्लोकांत आहे. पण ताज्या खुडलेल्या फुलांची किंवा फळांची बहार त्यांच्यात नाही. त्यांच्या कृतीने मनाला आनंद होतो. पण मन भरून येत नाही, ते उचंबळून उड्या घेऊ लागत नाही.'^४ असे म्हटले जाते.

निष्कर्ष:

१. संतकाव्य, पंडितिकाव्य शाहिरी काव्य या काव्यपरंपरांनी मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचे काम केलेले आहे.
२. पंडिती काव्य हे 'अभिजात संस्कृत काव्याचे पुनरुज्जीवन आहे,' असे म्हटले जाते.
३. राजाश्रय असल्यामुळे जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, वंचना, लोकोद्धार असे पंडितकवींचे काव्यविषय कधी बनले नाहीत.
४. महाकाव्य, खंडकाव्य, लघुकाव्य, कथाकाव्य, स्तोत्र, चंपूकाव्य असे अनेक प्रयोग पंडिती काव्यामध्ये दिसून येतात.
५. संतकाव्याला पांडित्यप्रदर्शनाची गरज नव्हती. त्यांचा साधेपणा हेच त्यांचे सौंदर्य होते. याउलट पंडित कवींचा पांडित्यप्रदर्शनाचा सोस त्यांच्या काव्यात मुख्यत्वे दिसून येतो.
६. संतांनी भक्ती, करुणा, अद्भुत, वत्सल आणि शांत रसाला प्राधान्य दिले. तर पंडितांनी 'शृंगार मुख्य नवही रस मूर्तिमंत। काव्यात या परसतां दिसती प्रशस्त' असे मानले.
७. वामन पंडितांच्या चाळीस हजार काव्यपंक्तींमधून त्यांच्या सखोल व्यासंगाचा आणि आत्मज्ञानाचा परिचय होतो.
८. सरळ, साधे आणि प्रासादिक निवेदन हे सामराजांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे.
९. छंदशास्त्रनैपुण्य, चित्रकाव्यरचना ही विद्वत् कवींच्या काव्याची वैशिष्ट्ये होती.
१०. रघुनाथपंडितांचे अत्यंत अविस्मरणीय रचना म्हणजे 'दमयंतीस्वयंवर' होय.

संदर्भ:

१. नसिराबादकर ल.रा., पंडित कवी, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सहावी आवृत्ती, १९९७ पृ. १५०
२. जोग रा.श्री., 'मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमावलोकन', पुणे विद्यापीठ, पुणे, प्रथमावृत्ती १९५९, पृ. १२६
३. नसिराबादकर, ल.रा., उ.नि.पृ. १६३
४. भावे वि.ल., 'महाराष्ट्र सारस्वत', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९८३ पृ. ५२६

संदर्भग्रंथ:

- १ कोलते वि.भि., प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन, श्री लेखन वाचन भांडार, पुणे, १९६८
- २ देशपांडे अ.ना., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, पूर्वार्ध, १९६६, भाग पहिला, उत्तरार्ध, १९६९, भाग दुसरा, १९७३ व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ३ वाटवे के.ना. (सं.) प्राचीन मराठी पंडिती काव्य, जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे, १९६४

आदर्श ग्राम मेंढा—लेखा

कु. रचना एल. धडाडे

अरेंज सिटी समाजकार्य महाविद्यालय,
नागपूर.

प्रस्तावना—

विकास सर्व घटकांपर्यंत समसमान पध्दतीने पोहोचावा आणि यापासून कुणीही वंचित राहू नये यासाठी लहान राज्यांची संकल्पना आहे. चांदा ते बांदा असा विस्तार असणा—या आपल्या राज्यात याच भूमिकेतून चंद्रपूर अर्थात तत्कालीन चांदा जिल्ह्याचे विभाजन करून २६ ऑगस्ट १९८२ रोजी संपूर्णपणे वनांनी आच्छादित आणि आदिवासी बहुल असणा—या नव्या जिल्ह्याची निर्मिती करण्यांत आली. त्या जिल्ह्याचे नांव आहे गडचिरोली. ७८ टक्के वनक्षेत्र असणा—या या जिल्ह्यात आदिवासी समाज सर्वाधिक म्हणजे ३८ टक्के इतका आहे. त्यामुळे आदिवासी बहुल ठरलेला हा जिल्हा घनदाट अशा वनांसोबत बारमाही नद्या हे या जिल्ह्याचे वैशिष्ट्य मात्र या बारमाही नद्या पावसाळ्यांत ज्यावेळी पावसाच्या पाण्याने फुगतात त्यावेळी अनेक भागांचा संपर्क तुटतो. त्यांत दूरवर्ती भागात डोंगरांवर असणा—या पाडयांमध्ये असणारी वस्ती त्यामुळे विकास प्रक्रिये समोर येथे अनेक आव्हाने आहेत. अशा या विस्तीर्ण जिल्यात विकासाची मूलभूत साधनं उपलब्ध नाहीत अशा वेळेपासून सुरुवात केलेला जिल्हा आज विकासाच्या मुख्य प्रवाहात पोहोचला आहे.

मेंढा लेखा गावाची पार्श्वभूमी— मेंढा या गावाची लोकसंख्या ४७५ आहे. एकुण १०५ कुटुंबे आहे. गावाचं एकुण क्षेत्र १९२९ हेक्टर, त्यातील १८०६ हेक्टर वन, तर ८७ हेक्टर शेती आहे. भाताचं पीक हे गावाच्या उत्पन्नाचं प्रमुख साधन. बाकी अन्य शेती आणि वनाधारित लहान उद्योग ग्रामस्थ करतात. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून गावाने वाटचाल सुरू केली. आमच्या गावात आम्हीच सरकार या ब्रिदवाक्यानुसार गावाने एक आचारसंहिता तयार केली. विनाकारण वृक्षतोड केली जाणार नाही. वनोपजांची नासधुस होणार नाही की गरजेपेक्षा अधिक हस्तक्षेप, ज्याला कुणाला काही गरज आहे त्याने रितसर अर्ज करायचा. ग्रामसभेचे महत्व, त्याचे अधिकार आणि अंमलबजावणी हे सारेच मेंढालेखा या गावाने संपूर्ण देशाला दाखवून दिले आहे. जंगलावरील आपला अधिकार स्थापित करण्यासाठी मेंढालेखाने एक मोठा लढा दिला आहे.

गावाचा अग्रक्रम: गावविकास— गडचिरोली जिल्ह्यातील मेंढा (लेखा) गावातील अण्णा हजारे म्हणून सन्मानित देवाजी तोफा, प्रणालीमध्ये बदल घडवून आणणारी एक मुर्ती आहे. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी एखादं गांव शासनाच्या विरोधात उभं ठाकलं तर अतिशय शिस्तबद्धपणे गाव—परिसरातील झाडांसह जैविक विविधतेने संगोपन करणारं मेंढा लेखा हे

खरोखरच आदर्श ग्राम आहे. २७ एप्रिल २०११ केंद्रिय पर्यावरणमंत्री, राज्याचे मुख्यमंत्री, आदिवासी आणि वनमंत्री यांच्यासह काही मंत्री, मोठे सरकारी अधिकारी अशी मोठी मांदीयाळी तेथे जमली होती. मेंढा लेखा या गावाला १८०० हेक्टर जंगलावरील स्वामित्वाचा अधिकारी आणि तेथे असलेल्या बाबूंच्या विक्रीचा अधिकार प्रदान करण्याच्या शासनाने स्वतःहून गावाला अधिकार प्रदान केला. या गोष्टीवर कुणाचाही विश्वास कसणार नाही. पण हे सारे घडले आहे कारण, त्या गावाची जिद्द, प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि हेतू ' आपल्या गावाच्या परिसरातले जंगल हे आपले आहे आणि आपण ते टिकविले पाहिजे. जंगलातील काही फळे आणि वनोपज एखाद्या कुटुंबाला गरज असेल तर ग्रामसभेच्या परवानगीने ते विकता येईल, अशा साध्या सरळ सुत्राने हे गांव कारभार करीत आहे.

हे सर्व शक्य झाले श्री. देवाजी तोफा, मोहन हिराभाई हिरालाल यांच्यासह अन्य व्यक्तींच्या पुढाकाराने, शासनाने वनविभागाची नियुक्ती वनांचे संरक्षण आणि संवर्धनासाठी कलेली आहे. पण हा विभागच अपर्यावरणीय कामे कसे करतो. वनांना इजा पोहोचले असे निर्णय घेतो. हे या गावानं पुराव्यानिशी सिध्द केलेले आहे. हे गांव जगविख्यात झाले आहे, याचा प्रत्यय या गावाचा इतिहास देतो. जंगल बचाव, मानव बचाव या मोहिमेपासून सुरु झालेला गावाचा संघर्ष अतिशय रोमांचकारी आहे. ग्रामस्थांना थेट जेलमध्ये टाकण्यापासून तर त्यांच्या सुरक्षेवर गदा आणणारे अनेक प्रयोग झाले, पण देवाजी आणि मोहनभाई यांच्यासह संपूर्ण ग्रामस्थ त्यांच्या विचारांवर ठाम होते. गावाने केलेले उपक्रम— गावाने दारुबंदीसुद्धा अतिशय व्यवस्थितपणे केली आहे. जे मद्याचे दुकान चालवतात त्यांनाच गाठले व त्यावर उपाययोजना केली. ग्रामसभेत प्रत्येकाने सहभागी व्हावे, बोलावे, मत मांडावे, स्त्रीयांनीही सक्रीय सहभागी रहावे यासाठी प्रयत्न असतो. गावात विविध प्रकारच्या समित्या स्थापन करून त्या—त्या भागात उत्तम काम सुरु केले आहे.ग्रामनियोजन व विकास परिषद, जैव—विविधता व्यवस्थापन समिती आदींचा त्यांत समावेश आहे. शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण अशा सर्वच पातळ्यांवर ग्रामसभेच्या माध्यमातून गावाने शाश्वत विकासाचा मार्ग निवळला आहे. अपारंपारिक उर्जेचा वापर, घनकचरा व्यवस्थापन, पावसाच्या पाण्याचे व्यवस्थापन सारेच पर्याय स्वीकारले आहेत. अतिशय आदर्शवात सुरु असलेल्या कामकाजामुळेच संपूर्ण देशभरात मेंढालेखाचा बोलबाला आहे.

समारोप— या गावावर अनेक पुस्तके, लघुपट ई. आलेले आहे. अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये गावाचे पोवाडे गायले जातात. शाश्वत विकासासाठी आमची नाळ जुळली आहे. ती तुटणे शक्य नाही असे ग्रामस्थ छातीठोकपणे सांगतात.गावात सतत अभ्यास चालतो, चर्चा होतात, निर्णय सामुहिकपणे निर्णय घेतले जातात. सगळ्यांचा अग्रक्रम एकच ग्रामविकास दर पांच वर्षांनी मतदान करण्यापुरती नागरिकत्वाची

भूमिका बजावणा—यांपेक्षा ते निराळे आहेत. स्वतःच्या जीवनावर, भोवतालवर स्वतःचंच नियंत्रण राहावं ते दररोज दक्ष आहेत, याही गावांत अन्य गावांप्रमाणेच मतभेद, विषमता, समस्या जगण्याचे व्याप ई. आहेत. पण गावाचे निर्णय सर्वसहमतीने घ्यायचे, हे ज्या क्षणी त्यांनी ठरवलं त्या क्षणी मेंढावासी अन्य गावांपेक्षा निराळे ठरले. मेंढालेखा सारख्या गावांची संख्या वाढणे आजच्या काळाची नितांत गरज आहे.

संदर्भग्रंथ सूची—

१. लेखक, भावेश ब्राह्मणकर, महाराष्ट्र टाईम्स, १९ नोव्हेंबर, २०१७.
  २. मि. विकासपिडीया, लखिका, मेधा कुलकर्णी, स्रोत नवी उमेद नेटवर्क.
- युट्युब, डॉक्युमेंटरी मेंढा—लेखा व्हिलेज.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील शालेय पोषण आहार योजना राबवितांना शालेय व्यवस्थापनात येणाऱ्या समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रकाश रामदास महाकाळकर

एम.ए. (इंग्रजी, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र)

एम,एड. सेट (शिक्षणशास्त्र)

प्रस्तावना

प्रस्तुत संशोधन हे उच्च प्राथमिक शाळेत दिल्या जाणाऱ्या शालेय पोषण आहाराशी संबंधित आहे. उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण व त्या शिक्षणाची कार्यपद्धती, उच्च प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व त्यात येणाऱ्या योजनांद्वारे विद्यार्थ्यांना होणारे फायदे व योजने संबंधी उपाययोजना या सर्व बाबींना केंद्रभूत करून सदर संशोधन करण्यात आलेले आहे.

संशोधन उद्दिष्ट्ये :-

१. शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत आपत्ती व्यवस्थापन सुविधेचा अभ्यास करणे.
२. शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत सुरक्षितता व स्वच्छता संदर्भात दक्षता घेणेबाबत उपाययोजना सुचविणे.
३. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी शाळेतील व्यवस्थापन समितीच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.
४. मुख्याध्यापक तथा सचिव, शाळा व्यवस्थापन समितीयांना शालेय पोषण आहार योजना राबवितांना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करणे.
५. शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर होणा-या परिणामांचे अध्ययन करणे.

संशोधनाची गृहितके :-

१. शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत आपत्ती व्यवस्थापन सुविधेच्या समस्या उदभवतात.
२. शालेय पोषण आहार योजना अंमलबजावणी करतांना सुरक्षितता व स्वच्छता संदर्भात दक्षता घेतल्या जाते
३. शालेय पोषण आहार योजना राबवितांना येणा-या समस्यांची पुर्तता करण्यासाठी शाळा व्यवस्थापन समितीची भूमिका महत्वाची ठरते.

४. मुख्याध्यापक तथा सचिव शाळा व्यवस्थापन समिती यांना शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत समस्या उदभवतात.
५. शालेय पोषण आहार योजनेची अंमलबजावणी करतांना विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर सकारात्मक परिणाम होतो.

संशोधनाचे महत्व :-

उच्च प्राथमिक स्तरावर इयत्ता ६वी ते ८वी शालेय पोषण आहार योजनेची अंमलबजावणी होत असतांना कोणकोणत्या समस्या निर्माण होतात. या समस्यांचा शोध घेउन त्यामागील कारणे शोधून त्यावर उपाययोजना सुचविता येतील या कारणाने प्रस्तुत संशोधन होणे महत्वाचे ठरते.

संशोधनाची आवश्यकता :-

शाळेत दिला जाणारा शालेय पोषण आहार योग्य मिळतो किंवा त्यात काही अडचणी येतात. हे संशोधकाला या अभ्यासातून कळेल म्हणून प्रस्तुत विषयाची संशोधनासाठी निवड केली. शालेय पोषण आहार योजना १९९५ मध्ये अस्तित्वात आली. इतर विषयात ज्याप्रमाणात संशोधने झालेली आहेत. तुलनात्मक दृष्ट्या प्रस्तुत विषयावर संशोधनाचे प्रमाण अल्प स्वरूपाचे आहे. झालेली संशोधनेही फक्त प्राथमिक इयत्ता १ली ते ५वी स्तरावरील असल्याचे निदर्शनास येते. प्राथमिक स्तरासोबतच उच्च प्राथमिक इयत्ता ६वी ते ८वी स्तरालाही प्रस्तुत योजना टप्प्याटप्प्याने लागू केलेली आहे व उच्च प्राथमिक स्तर हा अत्यंत महत्वपूर्ण असलेला गट आहे. ज्यामध्ये सामान्यपणे १० ते १४ वयोगटातील मलामुलींचा प्रामुख्याने समावेश होतो म्हणून संशोधकानेही एक ज्वलंत समस्या समजून त्यावर संशोधन करण्याचे ठरविले.

संशोधनाची व्याप्ती :-

चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील शालेय पोषण आहार योजना राबविणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या जिल्हा परिषद उच्च प्राथमिक शाळांचा समावेश करण्यात

संशोधनाची मर्यादा :-

१. संशोधकाचे संशोधन हे केवळ चंद्रपूर जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे
२. सदरचे संशोधन हे उच्च प्राथमिक स्तर इयत्ता ६वी ते ८वी करिताच मर्यादित आहे.
३. प्रस्तुत संशोधनात उच्च प्राथमिक स्तरांच्या मुले व मुलीचा समावेश करण्यात आला.

संशोधनाची कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला होता. त्याची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे केली. प्रस्तुत संशोधन सर्वेक्षण पध्दतीने केले असून प्रासंगिक नमुना निवड पध्दतीने नमुना निवडला आहे. संशोधन खालील पायऱ्यानुसार केले.

१. मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी व आहार विषयक काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी प्रश्नावली तयार केली.
२. माहिती संकलन केले.
३. विश्लेषण केले.
४. अहवाल तयार केला.

जनसंख्या व नमुना निवड

अ.क्र	जिल्हा	मुख्याध्यापक	कर्मचारी	शिक्षक	विद्यार्थी
१	चंद्रपूर	५०	५०	५०	१००

निष्कर्ष :-

१. शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत आपत्ती व्यवस्थापन सुविधा अंगिकारली जाते.
२. सुरक्षितता व स्वच्छता संदर्भात काळजी घेतली जात नाही धान्य साठवणुकीसाठी कोट्यांचा वापर आवश्यक.
३. शापोआ अंमलबजावणीसाठी शाळा व्यवस्थापन समितीची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.
४. शापोआ अंतर्गत विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितवर सकारात्मक परीणाम जाणवतो. गळती कमी झालेली आहे.

शालेय पोषण आहार योजनेमधील अडचणीवर उपाय योजना

१. शाळा व्यवस्थापन समितीचा सक्रीय सहभागाबाबत तरतुद करावी.
२. मुख्याध्यापकांनी व शिक्षकांनी पालकांना चव घेण्याची गरज, महत्व व धोके पटवून द्यावेत त्यासाठी विविध उपाय राबवावेत.
३. गृहभेटीसाठी शिक्षकांच्या मदतीने कार्यक्रम आखून पालकांना आहाराचे महत्व पटवून द्यावे सभा अहवालांना अवास्तव महत्व असू नये.
४. पुरक आहारासाठीच्या रकमेत भरीव वाढ करावी.

शिफारसी

❖ मुख्याध्यापक :

१. गावातील युवक मंडळाच्या सदस्यांचे सहकार्य घ्यावे.
२. शालेय पोषण आहार योजनेचे रजिस्टर भरणे, सरासरी काढणे, तांदूळ साठा नोंदवणे बिले तयार करणे इ. कामाचे सहकाऱ्याच्या सहाय्याने योग्य नियोजन करून कामाची विभागणी करावी.
३. शालेय व सह शालेय उपक्रमामध्ये सहभोजन, संघ भावना कामातील आनंद स्वयंशिस्त सहकार्य इ. चे आयोजन करावे.

❖ **काम करणारे कर्मचारी :**

१. विद्यार्थ्यांना आहार स्वच्छता जागरम देण्याचा प्रयत्न करावा.
२. शालेय पोषण आहार शिजवितांना मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थ्यांनी केलेल्या सूचनांचे पालन करून धोकाविरहीत आहार देण्यात यावा.
३. शालेय पोषण आहार योजनेसाठी पाणी स्वच्छ व शुद्ध वापरावे.

❖ **शिक्षक :**

१. शालेय पोषण आहार योजनेची पूर्वतयारी अध्यापन कार्याच्या अगोदर करावी.
२. अध्यापनाचा वेळ वाया जावू नये म्हणून अध्यापनाची पूर्वतयारी, टाचणे, शैक्षणिक साधने उपक्रमाचे नियोजन योग्य पद्धतीने करून वर्गाचा वेळ वाया जाणार नाही याची काळजी घ्यावी.

संदर्भग्रंथसूची

१. चौधरी महेंद्र काशिनाथ (२००७) यांनी जळगांव जिल्ह्याच्या चोपडा तालुक्यातील चऱ्हाडी गावातील प्राथमिक शाळेत राबविल्या जाणाऱ्या शालेय पोषण आहार उपक्रमाचा अभ्यास एम. एड पुणे विद्यापीठ.
२. चौधरी एस. टी. (२००५) यांनी शालेय पोषण आहार या योजनेचा अभ्यासया विषयावर संशोधन केले होते. एम. एड पुणे विद्यापीठ.
३. नीपा (१९७९) "National Institute of Planning and Administration" नवी दिल्ली. यांनी "आंध्र प्रदेशातील प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरण संबंधात प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाचा अभ्यास करणे." www.yahooonews.com १०फेब्रुवारी२००७.

पुरंदरे वैशाली बाळकृष्ण (१९८६) यांनी ठाणे जिल्ह्यातील आश्रम शाळांच्या समस्या. पीएच. डी. मुंबई विद्यापीठ.

भारतीय कमोडिटी वायदा बाजार : एक विश्लेषण

सारंग विनायक धारपुरे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग,
विलिंगडन महाविद्यालय सांगली.

संदिपान माणिकराव कोल्हापूरे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग,
विलिंगडन महाविद्यालय सांगली.

मानव्यविद्या शाखा मानवी जीवन प्रवाहाला प्रभावित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करते. मानवाच्या जीवनाला स्पर्श करणारे विविध आयाम मानवी जीवन समृद्ध आणि विकसित करत असतात. इतिहास, भूगोल, जीवशास्त्र, पदार्थविज्ञान, अर्थशास्त्र यासारख्या विषयांनी या आयामांचा अभ्यास केला आणि त्यामुळे मानवी जीवन विकासाचा वेग वाढत राहिला. मानवाच्या जीवनात साधनांची गरज आणि त्याचे वितरण हा असाच एक आयाम कालपरत्वे विकसित होत गेला. वस्तू विनिमयापासून या व्यवहारांची सुरुवात झाली मात्र या व्यवहारांच्या मूल्यनिर्धारण पद्धतीला शास्त्रीय पाया नव्हता. वस्तू मूल्य निर्धारणाचे प्रयत्न इतिहासातील अनेक शासक व विचारवंतांनीही केले, मात्र तो प्रश्न आजही पुनःपुन्हा उभा राहतो. अँडम स्मिथ ने प्रतिपादित केलेला बाजारातील अदृश्य हात या मूल्य निर्धारणासंदर्भात महत्वपूर्ण भाष्य करून जातो, पण त्या हाताच्या अदृश्य असण्यामुळे मूल्यनिर्धारणातील अनिश्चितता कायमच राहते. वायदा बाजाराचे मुख्य उद्दिष्ट वस्तूचे मूल्य निर्धारण हेच आहे. वायदा बाजारात स्मिथने प्रतिपादित केलेला हात अदृश्य नसतो. वस्तू मूल्य निर्धारणाच्या या पद्धतीच्या योग्य वापराद्वारे कृषीमूल्य निर्धारणासारखा महत्वाचा प्रश्न व्यवस्थित मार्गी लागू शकतो. भारतात या पद्धतीचा वापर कसा होतो ? कमोडिटी वायदा बाजाराचा विकास कसा झाला ? समस्या कोणत्या उद्भवल्या ? व त्या समस्यावर कोणते उपाय योजले गेले ? या संदर्भात शोध येथे घेण्यात आला आहे.

Keywords – कमोडिटी बाजार, वायदा बाजार, हजर बाजार, सौदा, विनिमय, मध्यस्थ, दलाल, सेबी, FMC, MCX, NCDEX, डब्लू ट्रेडिंग.

❖ प्रस्तावना –

आदिमकालापासून मनुष्याद्वारे वस्तूंच्या देवघेवीचे व्यवहार होत आहेत. या व्यवहारांमध्ये सुरुवातीच्या कालखंडात जी अनियमितता होती ती मानवी विकासाबरोबर कमी होऊन या व्यवहारांना आजचे प्रगत स्वरूप आले आहे. या प्रगत व्यवहारांचे एक रुप म्हणजे वायदा बाजार. वायदा बाजार म्हणजे भविष्यकालीन व्यवहार पूर्ततेसाठी दोन पक्षात झालेला करार, ज्या अंतर्गत भविष्यकालीन व्यवहारातील विनिमय मूल्याचा काही भाग आगाऊ स्वरूपात दिला जातो. कमोडिटी वायदे बाजाराचे दाखले प्राचीन इतिहासामध्येही दिसून येतात. प्राचीन ग्रीस मध्ये गहू व्यापारी व ब्रेड उत्पादक यांच्यात गव्हाचे पीक येण्या अगोदरच करार होत असत. काही अभ्यासक कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात देखील वायदेबाजाराचा उल्लेख असल्याचा निर्देश करतात. जपानमध्येही भात पीकाचा वायदा बाजार होता याचे उल्लेख आहेत. आधुनिक काळात म्हणजे १७ व्या शतकात युरोपातील ट्युलिपच्या फुलांच्या गड्ड्यांवर झालेले वायदे बाजारातील व्यवहार मोठ्याप्रमाणात चर्चेत राहिले होते. भारतात संघटित स्वरूपातील कमोडिटी वायदे बाजाराची सुरुवात १८७५ ला बॉम्बे कॉटन ट्रेडच्या रूपाने झाली. त्यानंतर 'गुजराती व्यापारी मंडळी' या संस्थेद्वारे १९०० साली शेंगदाणे, एरंडेल, ज्युट आदींचे व्यवहार वायदेबाजारावर होऊ लागले. कमोडिटी वायदा बाजार प्रगती करत असतानाच सुरु झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे त्याच्यावर निर्बंध लावण्यात आले होते.

गुंतवणूक किंवा भविष्यकालीन जोखीम कमी करण्याच्या दृष्टीतून हा वायदे बाजार शेतकरी, व्यापारी, छोटे-मोठे गुंतवणूकदार यांच्यासाठी उपयुक्त होता. या व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी व गैरप्रकारांना नियंत्रित करण्यासाठी एका वैधानिक नियामक संस्थेची गरज होती. ही गरज Forward Contracts (Regulation) Act, 1952 नुसार १९५३ साली स्थापन झालेल्या फॉरवर्ड मार्केट कमिशनच्या (FMC) रूपाने पूर्ण

झाली. १९६० नंतर सर्वच कमोडिटीच्या वायदा व्यवहारांवर बंदी आली, याला फक्त हळद आणि मीरे यांचा अपवाद होता. १९८० च्या नंतर बटाटा, गुळ आणि एरंडेल बीया यावरील प्रतिबंध हटविण्यात आले. १९९० नंतर आर्थिक सुधारणांनी वेग घेतला आणि १९९९ पर्यंत खाद्यतेलबियांचे सौदेही वायदेबाजारात होऊ लागले. नवे सहस्रक या वायदाबाजारासाठी अत्यंत वेगवान घडामोडींचे ठरले. यासाठी सरकारची बदलती धोरणे, वेगवान तंत्रज्ञान, आंतरराष्ट्रीय घडामोडी इत्यादी घटक कारणीभूत होते. या बदलत्या घडामोडींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

❖ शोधनिबंधाचे उद्देश (Objectives) :

भारतीय कमोडिटी वायदा बाजारातील अलिकडील काळातील घडामोडींचा मागोवा खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेतला गेला आहे.

- १) कमोडिटी वायदा बाजार विकसित होण्यासंदर्भात सरकारद्वारे वेळोवेळी अंगिकारलेले धोरणात्मक निर्णय व त्याच्या फलस्वरूप वायदेबाजाराची व्याप्ती आणि सद्यस्थिती यांचा अभ्यास करणे.
- २) कमोडिटी वायदा बाजारासाठी नियामक संस्थांचे धोरण व त्या नियामकाबद्दलचे सरकारचे धोरण व त्यातून होणारा फायदा-तोटा अभ्यासणे.
- ३) कमोडिटी वायदेबाजारास अलीकडील काळात मिळणाऱ्या कमी प्रतिसादाची कारणे अभ्यासणे.
- ४) कमोडिटी वायदेबाजारासमोरील अडचणी दूर करण्यासाठीच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

❖ शोधनिबंधाचे गृहितक (Hypothesis) :

कमोडिटी वायदा बाजारातील गैरव्यवहार, धोरणात्मक स्थित्यंतरे यामुळे वायदाबाजारातील व्यवहारामध्ये मोठ्याप्रमाणात चढउतार दिसून येतात.

❖ संशोधन पद्धती व मर्यादा :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. या शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यासाठी वैधानिक संस्थांद्वारे प्रकाशित साधने, विनिमय बाजारातील संस्थांद्वारे प्रकाशित साधने, तसेच ब्रोकरेज हाऊसची विश्लेषणे, वर्तमानपत्रे, अर्थविषयक माहिती देणारी संकेतस्थळे व या विषयावर अन्य संशोधकांनी संशोधित केलेले लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधाच्या विश्लेषणासाठी २००० ते २०१७ या कालावधीतील आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

कमोडिटी बाजार म्हणजे विनिमयाचे असे स्थान ज्या ठिकाणी वस्तूंची खरेदी विक्री होत असते. या बाजारामध्ये कृषी उत्पादने किंवा खनिजसंपत्तीद्वारे मिळवण्यात आलेले धातू, पारंपारिक उर्जासाधने इत्यादी कच्च्या मालावर व्यवहार होतात. या बाजारात होणारे व्यवहार हे आभासी (Virtual market) किंवा प्रत्यक्ष (Physical Market) दोन्ही प्रकारचे असू शकतात.

❖ कमोडिटी बाजाराचे प्रकार :

या बाजाराचे व्यवहार पूर्तता करण्याच्या पद्धतीनुसार दोन मुख्य प्रकार पडतात

- १) **हजर बाजार (Spot Market)** – ज्या कमोडिटी बाजारात दोन पक्षामधील व्यवहाराची पूर्तता तात्काळ केली जाते त्यास हजर बाजार असे म्हणतात. हा व्यवहार दोन पक्षामध्ये थेटपणे किंवा संघटीत, असंघटीत मध्यस्थांद्वारे होऊ शकतो.
- २) **वायदा बाजार (Forward Market)** – वायदा बाजाराचे स्वरूप दोन पक्षातील भविष्यकाळात पूर्तता होणाऱ्या व्यवहारासाठी झालेला करार असे असते. या कराराद्वारे निश्चित झालेल्या व्यवहाराची पूर्तता तात्काळ न होता भविष्यकाळात निश्चित दिवशी करण्यात येते. या बाजारात होणारे व्यवहार लिलाव पद्धतीने होतात. दोन्ही पक्षांद्वारे मध्यस्थाकडे व्यवहाराच्या एकूण रकमेचा काही भाग अनामत रक्कम जमा करून व्यवहार ठरविला जातो. व्यवहारपूर्तीसाठी निश्चित झालेल्या दिनांकास या व्यवहाराची पूर्तता करण्याचे बंधन दोन्ही पक्षांवर असते. यामध्ये द्वैध व्यवहार सुरक्षेद्वारे जोखीम नियंत्रित करणारा वर्ग (Hedgers), सट्टेबाज (Speculators), समांतर व्यवहारांच्या मधील फरकाचा फायदा घेणारा गुंतवणूकदार वर्ग (Arbitraders) यांचा सहभाग असतो. वायदा व्यवहाराच्या कराराचे फ्युचर, ऑप्शन, स्वॅप हे प्रमुख प्रकार आहेत.

❖ **कमोडिटी वायदा बाजाराच्या विकासासाठी कारणीभूत ठरलेली धोरणात्मक स्थित्यंतरे :**

भारताद्वारे स्वातंत्र्यापासून अवलंबिलेली मिश्र अर्थव्यवस्था नीती १९९० नंतरच्या दशकात बदलण्यात आली. भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी मुक्त आर्थिक नीती अवलंबिल्यानंतर भारताच्या आर्थिक इतिहासात मोठी स्थित्यंतरे झालेली पहावयास मिळतात. याच सुधारणा होत असताना, जागतिक बँक आणि युनायटेड नेशन कॉन्फरन्स ऑन ट्रेड अँड डेव्हलपमेंट (UNCTAD 1991) यांनी भारत सरकारला दिलेल्या अहवालात भारतीय कमोडिटी वायदा बाजाराचे पुनरुज्जीवन करण्यासंदर्भात सुधारणा सुचविल्या होत्या. त्या अनुषंगाने अभ्यास करण्यासाठी भारत सरकारद्वारे जून १९९३ मध्ये प्रा. के. एन. काब्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना करण्यात आली. त्या समितीने वायदा बाजारात प्रतिबंधित असणाऱ्या १७ कृषी कमोडिटीवरील प्रतिबंध उठविण्याचा व फॉरवर्ड मार्केट कमिशन आणि फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट रेग्युलेशन अँड अधिक बळकट करण्याचा सल्ला दिला होता.

२००० हे वर्ष भारतातील कमोडिटी वायदा बाजारासाठी महत्वाचे ठरले. यावर्षी भारत सरकारने राष्ट्रीय कृषी नीती जाहीर केली, ज्यामध्ये कृषी उत्पादनांच्या मूल्य निर्धारणासाठी वायदा बाजाराचा सकारात्मक विचार केला. २००१ साली साखर हे कृषी प्रक्रिया उत्पादन वायदा व्यवहारासाठी खुले करण्यात आले. २००२ सालच्या स्वातंत्र्यदिना निमित्तच्या भाषणात भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी कमोडिटी वायद्यांना स्थिर करण्यासंदर्भात राष्ट्रीय कमोडिटी एक्सचेंज सुरू करण्यासंदर्भात संकेत दिले होते. २००३ साली त्यासंदर्भातच चार महत्वाचे निर्णय कमोडिटी मार्केटला निर्णायक दिशा देणारे ठरले. ते निर्णय -

१) राष्ट्रीयस्तरावर मल्टी कमोडिटी एक्सचेंजची स्थापना आणि त्याचे स्वरूप सहकारी तत्वाऐवजी कंपनीचे असेल.

२) वायदे बाजारांतर्गत व्यवहार करण्यासाठी प्रतिबंधित असणाऱ्या बहुतांश सर्व वस्तूंवर वायदाबाजार व्यवहारासाठी परवानगी मिळाली.

३) वायदा व्यवहारानंतर ११ दिवसात हजर बाजारात व्यवहाराची पूर्तता करणे हा निर्बंध हटविण्यात आला.

४) सौदा(करारांची) अहस्तांतरणीयतेसंबंधीचा नियम रद्द करण्यात आला.

याच पार्श्वभूमीवर दिनांक २६ नोव्हेंबर २००२ रोजी नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंजची (NMCE) स्थापना करण्यात आली. हे भारतातील पहिले ऑनलाईन मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज होते. त्यानंतर एका वर्षाच्या अंतराने मल्टी कमोडिटी एक्सचेंजची (MCX) १० नोव्हेंबर २००३ रोजी सुरुवात झाली. नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिवेटिव एक्सचेंजची (NCDEX) १५ डिसेंबर २००३ रोजी स्थापना झाली. या तीन राष्ट्रीय कमोडिटी एक्सचेंजेसद्वारे कमोडिटी वायदा बाजारामध्ये ऑनलाईन व्यवहारांना सुरुवात झाली.

१९६२ च्या भारत-चीन युद्धानंतर सोने आणि चांदी या मौल्यवान धातूंच्या वायदा व्यवहारांवर बंदी घालण्यात आली होती. त्यामुळे पुढील चार दशके या मौल्यवान धातूंचा वायदा व्यवहार होत नव्हता. ३ ऑक्टोबर २००३ पासून नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज अहमदाबाद येथे हे व्यवहार चालू करण्यात आले. पाठोपाठच मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज, मुंबई आणि नॅशनल कमोडिटी आणि डेरिवेटिव एक्सचेंज मुंबई येथे अनुक्रमे दि. १० नोव्हेंबर आणि १५ डिसेंबर २००३ पासून हे व्यवहार सुरु झाले. येथील मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज वरून होणाऱ्या सोन्याच्या वायदा व्यवहारांची संख्या ही जगात तिसऱ्या क्रमांकावर राहिली आहे. तसेच दिनांक १३ डिसेंबर २००३ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या हस्ते नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज अंतर्गत गहू आणि तांदूळाच्या वायदा व्यवहाराचे सौदे सुरु करण्यात आले. त्यावेळी पंतप्रधानांनी केलेल्या संबोधनात वायदे बाजार फक्त व्यापारीच नाहीतर शेतकऱ्यांनासुद्धा फायदेशीर ठरावा याचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केला.

कमोडिटी वायदा बाजारास परवानगी मिळणे आणि त्यावर विविध वस्तूंचे वायदे सुरु होण्याबरोबरच या बाजाराच्या विकासासाठी आवश्यकता होती ती मध्यस्थांची म्हणजेच ब्रोकर्सची. शेयर बाजार, कमोडिटी बाजार किंवा करन्सी बाजार हे कोणत्याच प्रकारे थेट सामान्य ग्राहकांशी व्यवहार करत नाहीत, त्यासाठी मध्यस्थांची गरज असते. २००३ पर्यंत स्टॉक ब्रोकर्सना कमोडिटी ब्रोकिंग ची परवानगी नव्हती. के. आर. राममूर्ती आयोगाच्या अहवालामध्ये स्टॉक ब्रोकर्सना ही परवानगी द्यावी असे सांगण्यात आले होते आणि सेबीनेही या सूचनेकडे सकारात्मकदृष्ट्या बघितले. याचा फायदा असा झाला की, स्टॉक ब्रोकर्सचे जाळे सर्व भारतभर विस्तारले आणि त्यांनाही उत्पनाचे साधन मिळाले. यामुळे कमोडिटी मार्केटचा विस्तार वेगाने होत गेला.

मे २००८ मध्ये कमिशनने अधिसूचनेद्वारे नॅशनल कमोडिटी मार्केटमध्ये नॅशनल कमोडिटी एक्सचेंजच्या स्थापनेची परवानगी दिली. या परवानगीनंतर २००९ साली 'इंडियन कमोडिटी एक्सचेंज' (ICEX) व २०१० साली 'ACE कमोडिटी आणि डेरिवेटिव एक्सचेंज' या दोन राष्ट्रीय एक्सचेंजची स्थापना झाली. २०१२ साली आणखी एका राष्ट्रीय एक्सचेंजला परवानगी मिळाली त्याचे नाव 'युनिवर्सल कमोडिटी एक्सचेंज' (UCX) असे होते, मात्र जुलै २०१४ नंतर कमी प्रतिसादामुळे यावरील व्यवहारांवर निर्बंध आले.

❖ कमोडिटी बाजाराची व्याप्ती आणि सद्यस्थिती :

भारतात कमोडिटी वायदे बाजार सध्या ४ राष्ट्रीय एक्सचेंजेसद्वारे चालत असला तरी त्यांचे व्यवहार मध्यस्थांद्वारे (ब्रोकर्स) होतात. या मध्यस्थांची नोंदणी आवश्यक असते. हे व्यवहार पार पाडण्यात आणि वायदा बाजाराची व्याप्ती वाढविण्यात मध्यस्थांची भूमिका महत्वाची असते.

सेबीद्वारे (जून २०१८) प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीनुसार खालील प्रमाणे मध्यस्थांची नोंदणी झालेली आहे.

अ.क्र.	एक्सचेंजचे नाव	मध्यस्थ नोंदणी संख्या
१	मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज (MCX)	६४३
२	नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिवेटिव एक्सचेंज (NCDEX)	३९३
३	इंडियन कमोडिटी एक्सचेंज (ICEX)	७५
४	नॅशनल मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज (NMCE)	३८

स्त्रोत - www.sebi.gov.in

उपलब्ध आकडेवारीवरून असे दिसून येते की वायदाबाजारात सहभागासाठी मध्यस्थांची सर्वात जास्त नोंदणी मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज वरती आहे. सर्वात जास्त व्यवहार याच एक्सचेंजवर होतात असे फॉरवर्ड मार्केट कमिशन (FMC) द्वारे प्रकाशित अहवालांमधूनही दिसून येते. त्याखालोखाल व्यवहार नॅशनल कमोडिटी आणि डेरिवेटिव एक्सचेंज वर होतात. या एक्सचेंजवर होणाऱ्या व्यवहारात कृषी उत्पादनांतर्गत जास्त व्यवहार होतात. बाकीच्या एक्सचेंजंतर्गत होणारे व्यवहार तुलनेने अल्प आहेत. या राष्ट्रीय एक्सचेंजशिवाय प्रांतिय स्तरावर विविध कृषी उत्पादनासाठीची स्वतंत्र एक्सचेंजेस अस्तित्वात आहेत. परंतु त्यावरून होणाऱ्या वायदा व्यवहाराचे प्रमाण अत्यल्प आहे. प्रांतीय स्तरावरील एक्सचेंजेस बंद करण्याचे सेबीचे धोरण आहे.

वायदा बाजारामध्ये ११३ वस्तू या व्यवहारासाठी मुक्त आहेत. यापैकी सर्वच वस्तूंवर आता व्यवहार होतात असे नाही.

अ.क्र.	वस्तूचा प्रकार	वस्तूची नावे
१	सुत व तत्सम वस्तू	कापूस, ताग, कापूस उत्पादित वस्तू, ताग उत्पादित वस्तू, सूत, रेशीम सूत इत्यादी.
२	धान्य व डाळी	बाली, बाजरी, गहू, चणाडाळ, चणा, मका, मूग, मूगडाळ, तूर, तूरडाळ, उडीद, उडीदडाळ, भात, मटार इत्यादी
३	तेलबीया आणि खाद्य तेल आणि पेंड	सोयाबीन, सोयाबीन रिफाईंड तेल, सरकी, सरकी तेल, सरकी पेंड, क्रुड पाम ऑईल, शेंगा, शेंगतेल, जवस, जवसतेल, जवस पेंड, तीळ, तीळ तेल, तीळ पेंड, सुर्यफूल बी, सुर्यफूल तेल, सुर्यफूल पेंड, करडई, करडई तेल, करडई पेंड इत्यादी
४	मसाले	सुपारी, वेलदोडा, मिरची, दालचिनी, लवंग, धने, मेथी, मिरे, हळद, जायफळ इत्यादी
५	धातू	सोने, चांदी, तांबे, जस्त, शिसे, निकेल इत्यादी
६	उर्जा	क्रुड तेल, नॅचरल गॅस, कोळसा, वीज
७	इतर पदार्थ	रबर, कापूर, एरंडेल, साखर, बटाटा, कांदा, कार्बन क्रेडीट, मेंथा ऑईल इत्यादी.

स्त्रोत - फॉरवर्ड मार्केट कमिशन अहवाल, २००९-१०

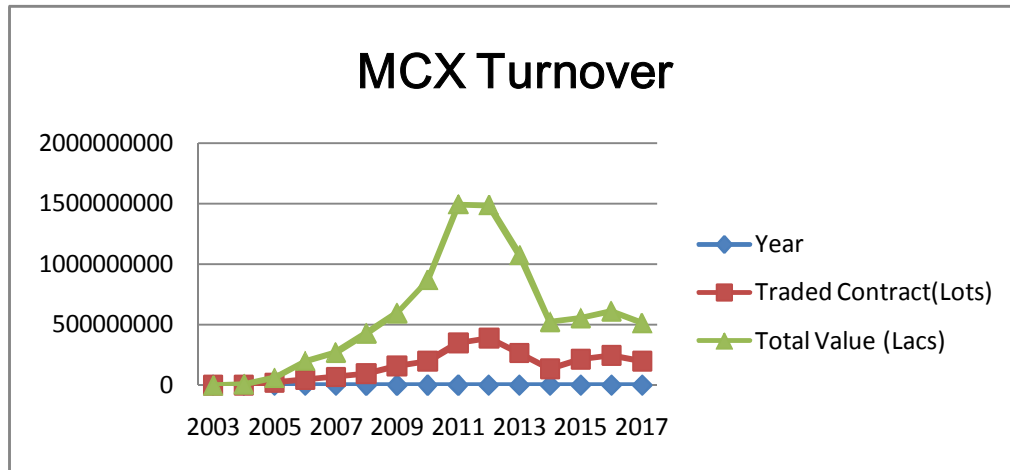
यातील काही वस्तूंवर वेळप्रसंगी आवश्यकतेनुसार विविध प्रकारचे निर्बंधही घालण्यात आले आहेत.

भारतातील कमोडिटी वायदा बाजारास मिळणाऱ्या प्रतिसादाची सद्यस्थिती ही MCX आणि NCDEX या दोन प्रमुख एक्सचेंज वरील व्यवहारांच्या आकडेवारीवरून लक्षात येईल.

तक्ता क्र. अ : MCX वरील व्यवहार आणि वाटचाल

वर्ष	एकूण झालेल्या सौद्यांची संख्या	सौद्यांची एकूण किंमत (लाखात)	सरासरी दैनंदिन सौद्यांची किंमत (लाखात)
2003	5176	13890.50	397
2004	2621019	9343219.47	33730.03
2005	20314046	62309763.00	202963.40
2006	45540142	202443577.44	659425.33
2007	68945917	272982090.00	895023.00
2008	94275340	428337785.48	1395237.00
2009	161166289	595652408.00	1952959.00
2010	197206801	869686960.00	2832856.55
2011	346192367	1493285202.00	4832638.00
2012	388751074	1489059633.00	4850357.00
2013	264627693	1073320740.00	3484807.00
2014	133751848	526149936.00	1963246.00
2015	216346961	555164432.00	2151800.00
2016	245077515	611154545.00	2359668.00
2017	198614562	513348771.00	2013132.44

स्रोत - WWW.MCXINDIA.COM

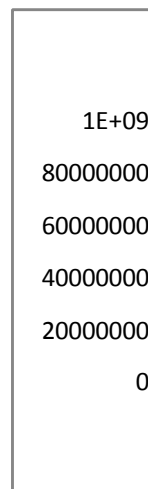

तक्ता क्र. ब : NCDEX वरील व्यवहार आणि वाटचाल

वर्ष	एकूण झालेल्या सौद्यांची संख्या	सौद्यांची एकूण किंमत (लाखात)
2003	28279	941824
2004	15189452	1972348
2005	90703882	583887294
2006	124331938	675743832
2007	76836772	487244381
2008	62807363	336885604
2009	80384039	442849319

2010	112714556	564790949
2011	181434753	803183504
2012	182906782	471759251
2013	114032948	276555212
2014	101687882	220295601
2015	102772130	213640981
2016	65104347	137553324
2017	54209690	173682063

स्रोत –WWW.NCDEX.COM

वरील तक्ता 'अ' व 'ब' आणि आलेखांवरून असे दिसून येते की २००३ पासून कमोडिटी वायदा बाजारातील व्यवहारांची संख्या वाढत जाऊन २०१२ पर्यंत कमोडिटी मार्केटमधील व्यवहार सर्वाधिक होते. त्यानंतर मात्र या व्यवहारांमध्ये घट दिसून येते.

कमोडिटी वायदा बाजारातील सौद्यांच्या संख्येत आणि त्यांच्या किंमतीत झालेल्या घटीच्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी कमोडिटी बाजारासमोरील आव्हाने आणि अडचणींचा अभ्यास करावा लागेल.

❖ कमोडिटी वायदा बाजारासमोरील आव्हाने व अडचणी :

१) कमोडिटी व्यवहारावरील कर (CTT) – २०१३ च्या अंदाजपत्रकात कमोडिटी व्यवहारावर 'कमोडिटी व्यवहार शुल्क' नावाचा कर लादण्यात आला. या कराची अंमलबजावणी झाल्यापासून कमोडिटी व्यवहारांची संख्या कमी झाल्याचे दिसून येते. २००८ च्या आर्थिक अंदाजपत्रकात पी. चिंदबरम यांनी शेअर बाजारामधील शेअर व्यवहार कराच्या धर्तीवर कमोडिटी व्यवहारावर कर या कराची प्रथम ओळख करून दिली. हा धोरणात्मकदृष्ट्या महत्वाचा निर्णय होता. परंतु पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार समितीने हा कर लावू नये असा सल्ला दिला होता. या कराला एक्सचेंजेसनी विरोध केला होता. कारण या करामुळे द्वैध व्यवहार सुरक्षा (Hedging) हेतूने जे वायदा व्यवहार करतात ते यापासून दूरावतील तसेच अवैध मार्गाने होणारे म्हणजेच 'डब्या ट्रेडिंग' व्यवहार वाढतील. त्यामुळे या कराची अंमलबजावणी त्यावेळी केली नाही. २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात हा कर लावण्यात आला. पण त्यात एक बदल करण्यात आला होता तो म्हणजे हा कर आता कृषी उत्पादनांच्या व्यवहारांवर

लागणार नव्हता. हा कर लावण्याचे एक कारण असे मानले जाते की, मार्केटमध्ये सट्टेबाजांचे वर्चस्व निर्माण होऊ नये. याशिवाय कमोडिटी व्यवहारावर आकारण्यात येणाऱ्या करांमध्ये सेवा कर, शैक्षणिक अधिभार, स्टॅम्प ड्युटी, सेबी चार्जेस इत्यादी करांचा समावेश होता. सध्या सेवा कराऐवजी वस्तु आणि सेवा कर (GST) आकारला जाऊ लागला आहे. मात्र 'कमोडिटी व्यवहार कर' (CTT) अजूनही चालूच आहे.

२) अवैध कमोडिटी वायदे – FMC किंवा SEBI द्वारे नियंत्रित एक्सचेंजेस अंतर्गत होणाऱ्या कमोडिटी वायदा व्यवहारास समांतर अवैध व्यवहार चालतात त्यास 'डब्ला ट्रेडिंग' असे संबोधले जाते. या व्यवहारात सहभागी असणाऱ्यांचा उद्देश निव्वळ सट्टेबाजी असा असतो. वैध व्यवहारांमध्ये होणारी कर आकारणी आणि जोखीम नियंत्रण पद्धती यामुळे अवैध व्यवहारांकडे सट्टेबाज आकृष्ट होतात. वैध व्यवहारात होणारी कर आकारणी ही एकूण व्यवहार मूल्यावर असल्यामुळे मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारावरील कर सट्टेबाजांना बाजाराच्या दिशेने आपले व्यवहार सतत बदलत राहण्याच्या (swing trading) दृष्टीने मोठ्या तोट्याचे ठरतात. जोखीम नियंत्रणासाठी एक्सचेंज कडून व्यवहार पूर्ततेसाठी घेतले जाणारे अनामत मूल्य हे त्या कमोडिटीच्या दरात होणाऱ्या चढउतारावर आवलंबून असते. कमोडिटीनुसार बदलणारी ही अनामत रक्कम एकूण बाजार मूल्याच्या ४ ते १२ % या दरम्यान असते. बाजारातील घडामोडींवर यात बदलही केले जातात. चालू बाजारमूल्यानुसार ग्राहकाच्या खात्यावरील रक्कम व्यवहारानुसार कमी जास्त होत असते (Mark To Market Value). ती अनामत रक्कम ग्राहकांद्वारे अबाधित ठेवण्याचे बंधन एक्सचेंजद्वारे कठोरपणे पाळले जाते. वैध व्यवहारातील हा नियम सुरक्षित आणि पारदर्शी व्यवहारासाठी आवश्यक आहे. डब्ला ट्रेडिंग करणारा मध्यस्थ एक्सचेंजवर प्रत्यक्ष व्यवहार न करता फक्त कागदोपत्री नोंदी करत असतो. त्यामुळे या प्रकारचे कोणतेही नियम त्याला पाळावे लागत नाहीत. नियमांची सक्ती हा प्रकार अवैध व्यवहारांमध्ये नसल्यामुळे सट्टेबाजांचा ओढा डब्ला ट्रेडिंगकडे वाढत आहे.

३) गुंतवणूकदारांमध्ये निर्माण झालेला अविश्वास – वायदेबाजार आणि आर्थिक गैरव्यवहार यांचे नाते फार जुने आहे. १७ व्या शतकात युरोपमध्ये ट्युलिपच्या गड्ड्यांवर होणाऱ्या व्यवहाराचा फुगा प्रसिध्द आहे. ट्युलिपची फुलाच्या आकर्षणापोटी ट्युलिप गड्ड्यांवर वायदा व्यवहार होत होते. या व्यवहारात ट्युलिपच्या गड्ड्यांच्या वायद्यांना ३ महिन्यातच विक्री किंमत मिळू लागली. मात्र ही विक्री किंमत हा निव्वळ फुगवटा होती. त्यामुळेच या किंमती स्थिर न राहता ज्या वेगात किंमती वाढल्या त्याच वेगात किंमती खाली आल्या. या व्यवहारातील अनेक गुंतवणूकदारांचे नुकसान झाले होते. भारतीय कमोडिटी वायदा बाजारात देखील असे अनेक गैरव्यवहार घडून आले ज्यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास कमी होत गेला. त्यापैकी काहींची थोडक्यात माहिती खालील प्रमाणे –

अ) गवार गम/ सीड गैरव्यवहार – गवार हे तसे सामान्य कृषी उत्पादन, याचा उपयोग खाद्य पदार्थ म्हणून होतो, त्यासोबतच औद्योगिक क्षेत्रातही त्याचा तितकाच उपयोग होतो. गवार गम व सीड या दोन कृषी उत्पादनाचे दर वाढू लागले होते, पण त्याचा वाढण्याचा वेग सामान्य नव्हता. जोधपूरच्या NCDEX हजर बाजारात गवार सीड या कमोडिटीचा दर जून २०११ मध्ये रु. ३२००/- प्रति क्विंटल होता. मार्च २०१२ साली गवार सीडचा हजर बाजारात रु. ३०४३२/- प्रति

क्विंटल इतका विक्रमी दर मिळाल्याचे दिसून आले. याच सुमारास गवार गम या कमोडिटीच्या दरातही ९ पट वाढ झाल्याचे पहावयास मिळाले होते. या अनावश्यक दरवाढीचा प्रकार लक्षात आल्यानंतर वायदा बाजार नियामक (FMC) ने लक्ष घालून या व्यवहारांवर निर्बंध घातले, परंतु तोपर्यंत बराच उशीर झाला होता. नंतर संशोधनाअंती असे दिसून आले की, यात ज्यांच्यावर घोटाळ्याचे आरोप झाले त्या कंपन्यांनी अंदाजे ३५० कोटी रुपयाचा फायदा या गवार किंमत फुगवटी मधून मिळवला होता. हा गैरव्यवहार घडवून आणण्यासाठी त्यांनी अडत व्यापारी, छोट्या कंपन्या यांची मदत घेतली होती. या सर्व प्रकारात काही मध्यस्थांची अप्रत्यक्ष मदत मिळाली होती. त्यांच्यावर पुरेशी अनामत रक्कम न घेता हे व्यवहार घडवून आणले गेले असा आरोप झाला. त्यासाठी त्यांच्यावर FMC ने आर्थिक दंड भरण्याच्या कारवाया केल्या होत्या.

आ) चांदी वायद्यातील फुगवटा – चांदीची मौल्यवान धातू म्हणून ओळख असली तरी या धातूचा औद्योगिक क्षेत्रातही वापर मोठ्याप्रमाणात होतो. २००८ साली आलेल्या जागतिक आर्थिक मंदीनंतर गुंतवणूकदारांचा कमोडिटी मधील गुंतवणूकीकडे कल वाढला. त्यावेळी सोन्यासोबतच चांदीच्या दरातही मोठी वाढ घडून आली. मे २०११ मध्ये हा दर रु. ७२०००/- प्रति किलो इथपर्यंत जाऊन पोहोचला होता. ही चांदीच्या दृष्टीने अनावश्यक फुग होती. हा आलेला फुगवटा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच होता. भारतीय समाजाची मानसिकता सोने-चांदी या धातूकडे बघताना आकर्षणाची असते, त्यामुळेच अनेक गुंतवणूकदार या दराच्या आसपास खरेदी करून तोट्यात आले होते.

इ) NSEL घोटाळा – भारतीय कमोडिटी बाजारात नॅशनल स्पॉट इलेक्ट्रॉनिक एक्सचेंज लिमिटेड हे एक महत्वाचे एक्सचेंज होते. हा वायदा बाजार नसला तरी त्याचा वायदा बाजाराशी घनिष्ट संबंध मात्र होता. या एक्सचेंजद्वारे मोठ-मोठ्या व्यापाऱ्यांपासून ते अत्यंत सामान्य गुंतवणूकदार कमोडिटी बाजारात सहभागी होऊ शकत होते. येथे अगदी छोटी खरेदी म्हणजे १ ग्रॅम सोने, १०० ग्रॅम चांदी आणि १ किलो तांबे पर्यंत खरेदी करू शकत होते. यातून गुंतवणूकदारांना कमोडिटी मध्ये गुंतवणूकीसाठी प्रोत्साहन मिळत होते. त्यासोबतच प्रत्यक्ष सोने खरेदी ऐवजी इलेक्ट्रॉनिक युनिटच्या रूपात सोने-चांदी खरेदी होऊन भारतात सोने आयातीमुळे जी आर्थिक तुट निर्माण होत होती त्यावरही नियंत्रण मिळवता येऊ शकत होते. यासोबतच कृषी उत्पादकांसाठीही येथे व्यवहार करणे सोपे होते. मात्र २०१३ साली या एक्सचेंजवरील गैरव्यवहार उघडकीस आले. यामध्ये एक्सचेंज व अनेक मध्यस्थांचाही समावेश होता. हा गैरव्यवहार भारतीय कमोडिटी बाजाराच्या इतिहासातील कदाचित सर्वात मोठा घोटाळा होता. ५१०० कोटी रुपयाचा घोटाळा जरी स्पॉट बाजारात (हजर बाजार) घडला असला तरी त्याची पाळेमुळे वायदा बाजारातही होती. MCX या कंपनीचा प्रवर्तक असणारा आणि कमोडिटी वायदा बाजाराच्या विस्तारात ज्याने मोठे योगदान दिले होते तो जिग्नेश शहा हा या घोटाळ्याचा प्रमुख आरोपी होता. या घोटाळ्यामुळे मोठ्या गुंतवणूकदारांसोबतच अगदी छोट्या गुंतवणूकदारांना पण याचा फटका बसला. यानंतर कमोडिटी बाजारात अनिश्चिततेचे वातावरण निर्माण झाले. त्यामुळे गुंतवणूकदारांची पावले या बाजारापासून दूर जाण्यास सुरुवात झाली.

❖ कमोडिटी वायदा बाजारातील अडचणींवरील उपाय :

कमोडिटी वायदा बाजारातील अडचणी दूर करण्यासाठीची सर्वात महत्वाची जी उपाययोजना आवश्यक होती ती म्हणजे गुंतवणूकदारांमध्ये निर्माण झालेला अविश्वास कमी करून सकारात्मक वातावरण निर्मिती करणे. यासाठी वायदा व्यवहारात पारदर्शकता येणे गरजेचे होते. वायदा बाजारात एक्सचेंजेस या खासगी कंपन्या असल्याने त्यावर या पारदर्शकतेसाठी आवलंबून राहणे योग्य नव्हते, तर वैधानिक संस्थेमार्फत हे नियंत्रण गरजेचे होते. यासाठी नियामक म्हणून १९५२ पासून फॉरवर्ड मार्केट कमिशन ही वैधानिक संस्था काम बघत होती. परंतु तिच्या अधिकारात वाढ होणे गरजेचे होते किंवा अन्य जास्त अधिकार असणाऱ्या संस्थेकडे हा कारभार हस्तांतरित होणे गरजेचे होते.

कमोडिटी वायदा बाजार नियंत्रकामध्ये बदल :

कमोडिटी वायदा बाजाराचा विकास आणि त्यात होत असणाऱ्या व्यवहारांची संख्या वाढत असतानाच, कमोडिटी वायदा बाजाराचे नियमन करणाऱ्या वैधानिक संस्थेच्या स्वरूपाबद्दल निर्णय घ्यावा असे सरकारला वाटले. फॉरवर्ड रेग्युलेशन ऍक्टनुसार स्थापन झालेल्या 'फॉरवर्ड मार्केट कमिशन' या संस्थेच्या अधिकाराबाबत २००३ साली वजाहत हबीबुल्लाह यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीच्या अहवालानंतर चर्चा सुरू झाली. फॉरवर्ड मार्केट कमिशन ही संस्था अन्न नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण मंत्रालयाच्या अखत्यारीत येत होती, परंतु सर्व वायदे बाजार (शेयर, बॉन्ड, करन्सी, कमोडिटी) एकाच नियामक संस्थेच्या नियंत्रणाखाली यावेत असे हा अहवाल सुचवत होता. या सुचना मान्य झाल्या असल्या तर हा बाजार फॉवर्ड मार्केट कमिशनच्या ऐवजी भारतीय प्रतिभूती व विनिमय बोर्ड (सेबी) आणि अर्थ मंत्रालयाच्या नियंत्रणाखाली आला असता. दरम्यान मे २००४ मध्ये राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार जाऊन त्याजागी संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार आले. देशाची आर्थिक नीती बदलण्यात व मुक्त अर्थव्यवस्था रूजविण्यात ज्यांचे मोठे योगदान होते ते अर्थतज्ञ डॉ. मनमोहनसिंग पंतप्रधान झाले, पण त्यांच्या सरकारला कम्युनिस्ट पक्षाच्या पाठींब्याची आवश्यकता होती. कम्युनिस्ट पक्षाचा खुल्या अर्थव्यवस्थेला विरोध आणि वायदा बाजाराबाबत त्यांची नकारात्मक विचारसरणी या पार्श्वभूमीवर या सरकारला आर्थिक सुधारणांच्या बाबतीत पावले जपून टाकणे गरजेचे होते. त्यामुळेच वजाहत हबीबुल्लाह यांच्या अहवालावर कार्यवाही झाल्याचे दिसत नाही. तरीही आर्थिक अंदाजपत्रकात या एकत्रीकरणासंदर्भात तत्कालीन अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी विचार मांडला होता. अर्थविषयक सुधारणांसाठी सरकारद्वारे नेमल्या गेलेल्या विविध समित्यांद्वारे ज्यात प्रामुख्याने पर्सी मेस्त्री कमिटी, रघुराम राजन समिती यांचा उल्लेख करावा लागेल, त्यांनी वजाहत हबीबुल्लाह समितीप्रमाणे सेबी आणि फॉरवर्ड मार्केट कमिशन यांच्या एकत्रीकरणाचा सल्ला दिला होता. पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेचे प्रमुख सी. रंगराजन यांनी दिलेल्या सल्ल्यानुसार पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी तीन वर्षासाठी या सुधारणा पुढे ढकलल्या.

२०११ साली केंद्रसरकारने सर्वोच्च न्यायालयचे माजी न्यायमूर्ती बी. एन. श्रीकृष्णा यांच्या अध्यक्षतेखाली Financial Sector Legislative Reforms Commission (FSLRC) ही आर्थिक सुधारणाविषयक समिती नेमण्यात आली. या समितीने मार्च २०१३ मध्ये आपला अहवाल सादर करताना यासंदर्भात आधीच्या समितींच्या मतांच्या पुढे जाऊन शेअर, कमोडिटी, चलन, वीमा, प्रॉव्हिडंट फंड या सर्व घटकांसाठी एकाच वैधानिक संस्थेची शिफारस केली होती. पी. चिदंबरम यांच्याकडे त्याचवर्षी पुन्हा अर्थमंत्रालय आले. त्यांनी एक महत्वपूर्ण निर्णय घेतला तो असा की, कमोडिटी मार्केट अन्न नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण मंत्रालयाच्या अखत्यारीतून काढून ते अर्थ मंत्रालयाच्या नियंत्रणाखाली आणले. हा निर्णय घेण्यामागे त्याचवर्षी समोर

आलेल्या नॅशनल स्पॉट एक्सचेंज चा साडेपाच हजार कोटी रूपयांच्या घोटाळ्याची पार्श्वभूमी होती. या घोटाळ्यामुळे सामान्य गुंतवणूकदारांची कमोडिटी बाजारातील गुंतवणूक अडकून पडली. या घोटाळ्यात कमोडिटी वायदा बाजारातील काही मध्यस्थ (ब्रोकर) आणि मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज चे संचालक या घोटाळ्यात अडकले होते. त्यामुळे या सुधारणा करणे अत्यंत आवश्यक होते. दरम्यान २०१४ मध्ये सरकारमध्ये बदल झाला आणि नवीन अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी मार्च २०१५ मध्ये आर्थिक अंदाजपत्रकातच FMC च्या SEBI मधील विलिनीकरणावर शिक्कामोर्तब केले. कमोडिटी वायदा बाजारावरील विश्वास पुन्हा निर्माण होण्याच्या दृष्टीने हा धोरणात्मक निर्णय महत्वाचा होता. या विलिनीकरणानंतर सेबीने पुढील उपाययोजना करण्यास सुरुवात केली आहे.

❖ SEBI द्वारे करण्यात आलेल्या उपाययोजना :

- १) जोखीम नियंत्रण यंत्रणा (Risk Management Mechanism) पुरेशी सक्षम व निर्दोष करण्याकडे लक्ष पुरविले जात आहे. याद्वारे सट्टेबाजांवर लगाम घालण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे. त्या दृष्टीने काही बदल केले जात आहेत. उदा. कृषी उत्पादनात जास्त अनामत रकमेची आवश्यकता, कृषी उत्पादनांच्या व्यवहार संख्येवर मर्यादा घालणे, कृषी उत्पादनाच्या नित्य दरबदलास पूर्वीची ६% ची मर्यादा (circuit) बदलून ४% करण्यात आली.
- २) जोखीम नियंत्रणाच्या दृष्टीने वायदा बाजाराचा ऑप्शन हा प्रकार असतो. या प्रकारात जोखीम ठराविक मर्यादेपर्यंत नियंत्रित करता येते. या प्रकारच्या व्यवहारासाठी अनामत रक्कम न घेता पूर्ण रक्कम भरावी लागते. मात्र ही रक्कम फ्युचर ट्रेडच्या अनामत रकमेपेक्षाही कमी असल्याने गुंतवणूकदार याकडे आकृष्ट होतात. कमोडिटी बाजारात या प्रकारास परवानगी नव्हती. मात्र एप्रिल २०१८ मध्ये प्रथम सोन्यावरील ऑप्शन व्यवहार सुरू झाले. आता सोने, चांदी व कुडतेल यासह MCX च्या पाच कमोडिटी व NCDEX च्या एका कमोडिटी वर हे व्यवहार चालू आहेत.
- ३) कमोडिटी बाजारात सामान्य गुंतवणूकदार, उद्योजक, शेतकरी यांना मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. हे मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रशिक्षित अधिकारी वर्ग असणे आवश्यक असते. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सेक्युरिटीज मार्केट (NISM) या संस्थेद्वारे प्रशिक्षणाची सोय करण्यात आली. पूर्वीही अशा प्रकारचे प्रशिक्षण अस्तित्वात होते परंतु सध्या त्याची व्यापकता वाढविण्यात आली. सेबीने या अनुषंगाने अमेरिकन नियामक संस्था कमोडिटी फ्युचर ट्रेडिंग कमिशन (CFTC) सोबत करार केला आहे.
- ४) सेबीद्वारे विलिनीकरणानंतर जी महत्वाची पावले उचलली त्यात काही कमोडिटी एक्सचेंजेस बंद करण्याचा निर्णय महत्वाचा होता. सेबीने ११ जानेवारी २०१६ रोजी परिपत्रकाद्वारे राष्ट्रीय व प्रांतिक कमोडिटी एक्सचेंजेससाठी परिपत्रक प्रसिध्द केले. या परिपत्रकानुसार राष्ट्रीय कमोडिटी एक्सचेंजला १००० कोटीची उलाढाल प्रतिवर्षी बंधनकारक करण्यात आली. तर प्रांतिक कमोडिटी एक्सचेंज अंतर्गत प्राधान्याने व्यवहार होणाऱ्या वस्तूचा राष्ट्रीय स्तरावरील हिस्सा ५% असावा हे बंधन घालण्यात आले. या अटी पूर्ण न करण्याच्या एक्सचेंजेसची मान्यता रद्द करण्यासाठी दिशानिर्देश या परिपत्रकात होते. या परिपत्रकाच्या अंमलबजावणीनंतर युनिवर्सल कमोडिटी एक्सचेंज (UCX) या राष्ट्रीय एक्सचेंज ची मान्यता रद्द झाली. प्रांतिय स्तरावरील जवळपास सर्वच एक्सचेंजेस यामुळे बंद झाली.

५) सेबीद्वारे कमोडिटी व कॅपिटल मार्केट यांच्या एकत्रित व्यवहारांना परवानगी देण्यात आली आहे. यामुळे गुंतवणूकदारांचा सहभाग वाढून योग्य मूल्यनिश्चितीसाठी मदत होऊ शकते. मात्र यावर अजून अंमलबजावणी झाल्याचे दिसून येत नाही. ऑक्टोबर २०१८ नंतर यावर अंमलबजावणी सुरू होण्याची शक्यता आहे.

६) कमोडिटी बाजारात म्युच्युअल फंड आणि फंड मॅनेजरना परवानगी देण्यात येणार असल्याची घोषणा सेबीच्या अधिकाऱ्यांनी केली आहे. या संबधीचे दिशानिर्देश अजून स्पष्ट झालेले नाहीत. मात्र यामुळे सामान्य गुंतवणूकदारांची पावले कमोडिटी वायदा बाजाराकडे वळण्यास मदत होणार आहे.

कमोडिटी बाजाराच्या विकासासाठी सरकारद्वारे प्रोत्साहन मिळाले. आणि भारतीय गुंतवणूकदारांनी या बाजारास चांगला प्रतिसाद दिला यामुळे कमोडिटी बाजारात उलाढाल मोठ्याप्रमाणात होत आहे. सरकारद्वारे कमोडिटी बाजारास प्रोत्साहन देण्याचा मूळ उद्देश कृषी उत्पादकांनी कमोडिटी बाजाराचा उपयोग जोखीम व्यवस्थापनासाठी (Risk Management) करावा असा होता. कृषी उत्पादकांनी द्वैध व्यवहार सुरक्षा (Hedging) या प्रकारचा अवलंब करून आपल्या पीकाचा योग्य वेळी व्यवहार केला तर बाजारात होणाऱ्या दरातील चढउतारापासून सुरक्षितता प्राप्त होऊ शकते. याच पध्दतीने धातू व उर्जा उत्पादनाचे वायदा व्यवहार हे उद्योजकांसाठीही फायद्याचे ठरले होते. मात्र बाजारात गुंतवणूक करणारा वर्ग फक्त जोखीम व्यवस्थापन करणाराच होता असे नाही, तर बाजारात सट्टेबाजांचेही वर्चस्व मोठ्या प्रमाणात होते. कमोडिटी वायदा बाजारास ज्यावेळी मोठा प्रतिसाद मिळत होता त्याचवेळी बाजारात गैरव्यवहार देखील घडत होते. यातील काही गैरव्यवहारांमध्ये अनेक सामान्य गुंतवणूकदारांचे मोठ्याप्रमाणात नुकसान देखील झाले. यामुळे गेली काही वर्षे बाजारातील व्यवहार मंदावले होते. गुंतवणूकदारांचा विश्वास बाजारात पुन्हा निर्माण होण्यासाठी पारदर्शकता निर्माण होणे गरजेचे होते. या बाजारावर नियंत्रण ठेवणारी आणि गैरव्यवहारांना प्रतिबंध करणाऱ्या संस्थेने जास्ती कठोरपणे काम करणे गरजेचे होते. मात्र तत्कालीन नियामक संस्था या बाबतीत कठोर निर्णय घेऊ शकली नाही. यावर उपाय म्हणून सरकारद्वारे मोठे पाऊल उचलण्यात आले आणि नियामक संस्थेचे विलिनीकरण करून सर्व आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रक म्हणून सेबी या एकाच संस्थेकडे सोपविण्यात आले. सेबीद्वारे बाजारात पुन्हा विश्वास निर्माण होण्यासाठी उपाययोजनांची अंमलबजावणी सुरू करण्यात आली आहे.

❖ संदर्भ :

1. Ahuja Narendra, Commodity Derivatives Market in India : Development, Regulation and Future Prospect, International Research Journal of Finance and Economics, ISSN -1450-2887, Issue 2 (2006),
2. Dr. Bhagwat shree, Maravi Angad Singh, The Role of Forward Market Commission in Indian Commodity Market, International Journal of Research Granthaalayah, ISSN 2350-0530 (O), Vol. 3 Issue 11 Nov. 2015

3. Sharma K. R. S., A Study of Commodity Futures in India, Asia Pacific Journal of Research, ISSN 2320-5504, Vol. 2 Issue 4, June 2013
4. <http://archivepmo.nic.in/abv/speech-details.php?nodeid=9039>
5. <http://www.rediff.com/money/2003/oct/03gold.htm>
6. <https://www.indiabudget.gov.in/ub2008-09/bs/speecha.htm>
7. <https://www.india.gov.in/spotlight/union-budget-2013-2014>
8. <https://www.thehindubusinessline.com/economy/budget/fmc-to-be-merged-with-sebi/article6944782.ece>
9. <https://www.bseindia.com/downloads/CommodityFuturesiNiNDAl.pdf>
10. <http://www.investopedia.com>
11. <https://www.moneycontrol.com/>
12. <https://www.mcxindia.com/home>
13. <https://www.ncdex.com/>
14. https://www.business-standard.com/article/markets/end-of-regional-commodity-exchanges-hapur-awaits-sebi-nod-for-closure-118013000339_1.html
<http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=161>

संयुक्त राष्ट्र व भारतीय परराष्ट्र धोरण निर्धारणावरील प्रभाव

डॉ. सचिन एस. वेरुळकर,
राज्यशास्त्र विभाग
एस.एन.मोर महाविद्यालय
तुमसर जि.भंडारा.

१९४५ पर्यंत पृथ्वीवरील ७२ टक्के भाग व ६० टक्के लोकसंख्या ही वसाहतवादांतर्गत होती. वसाहतवादाच्या कचाट्यातून १०० पेक्षा जास्त राष्ट्रांना मुक्तता मिळाल्यामुळे ते राष्ट्र जागतिक स्पर्धेत न शिरता आपला विकास करू इच्छित होते. ह्यात त्यांच्याशी संबंधित प्रश्न उपस्थित करणारा भारत, त्यांना आपले नेतृत्व करीत असल्याचे वाटायला लागले ते गटनिरपेक्ष आंदोलनाच्या स्वरूपात एकत्रित आले व शीतयुद्धकाळात प्रत्यक्ष संघर्ष न घडण्यामागे अप्रत्यक्ष कार्य करीत होते. महासत्तांनीही त्याच्या भूमिकेचे कौतूक केले होते.^१

१.१ पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यपूर्व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताचा सहभाग :

अ) प्रथम विश्वयुद्ध आणि राष्ट्रसंघ (League of Nations) :

प्रथम विश्वयुद्धामध्ये १३ लक्ष भारतीय सैनिक जगाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये लढले व आपल्या पराक्रमाद्वारे ते सर्वत्र प्रसिद्ध झाले. आजही जगभरात कित्येक स्थानी त्यांचे स्मारके पहायला मिळतात. यामुळे राष्ट्रसंघ (League of Nations) स्थापनेच्या करारामध्ये भारत एक वसाहती अंतर्गत राष्ट्र होते तरीही भारतीयांचा त्यात समावेश करण्यात आला होता.^२

प्रथम विश्व युद्धानंतर व्हर्सायाच्या तहामध्ये भारत सहभागी होता व त्यावर स्वाक्षरी केली होती. यासह भारत अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा सदस्य बनला. जसे की, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय तसेच भारताने यासंबंधी करारावर स्वाक्षरी देखील केली. ज्यात अफु व्यापार प्रतिबंध करार, महिलांचा बेकायदेशिर व्यापार करार इत्यादींचा समावेश होता.^३ भारत राष्ट्र संघाचा संस्थापक सदस्य बनला. पुढे राष्ट्रसंघ अपयशी ठरले. परंतु भारताने आपला आंतरराष्ट्रीय धोरणांचा विकास स्वातंत्र्यापूर्वीच करणे सुरू केले होते व जागतिक व्यवस्थेप्रति पहिलेच आपली बांधिलकी निर्माण करू लागला होता.

ब) द्वितीय विश्वयुद्ध :

संयुक्त राष्ट्रात वसाहती अंतर्गत पारतंत्र्यात असणा-या राज्यांना सदस्यत्व देण्याबाबत अनुकूल मत नव्हते. यासाठी संयुक्त राष्ट्र केवळ सार्वभौम राष्ट्रांचेच प्रतिनिधीत्व करते हे कारण देण्यात आले. ब्रिटनचे मत होते की, वसाहतींना संयुक्त राष्ट्रात स्वतंत्र मत नको. परंतु अमेरिकेचे राष्ट्रपती रूजवेल्ट हे वसाहतींना स्वातंत्र्य देण्याचे आग्रही होते व सोव्हीयत रशिया हा देखील वसाहतींना स्वतंत्र मताधिकार असाण्याच्या बाजूने होता. यामुळे फारसा विरोध झाला नाही. भारत, बेलारूस, फिलीपाईन्स, युक्रेन यांना स्वतंत्र, सार्वभौम दर्जा नसतांनाही संयुक्त राष्ट्रांचे सदस्यत्व प्राप्त झाले.^४

१ जानेवारी १९४२ रोजी वाशिंग्टन येथे २६ राष्ट्रांद्वारे सॅन फ्रान्सिस्को सम्मेलनाच्या मसुद्यावर स्वाक्षरी करण्यात आली. यात भारताद्वारा सर गिरीजाशंकर बाजपेय हे प्रतिनिधी

म्हणून उपस्थित होते.^५ ऑगस्ट १९४२ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसद्वारा 'छोडो भारत' आंदोलन सुरू करून ब्रिटीशांचा विरोध करण्यात आला. यानंतर भारताद्वारे स्पष्ट करण्यात आले की, तो सदैव एक मजबूत आंतरराष्ट्रीय संघटनेचा समर्थक असेल. तसेच भारत त्यामध्येही वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, फॅसीवाद, नाझीवाद विरोध करीत राहील.^६ १९४३ मध्ये भारत आंतरराष्ट्रीय सहाय्यता संस्थांच्या (International Relief Agency) स्थापनेत सहभागी झाला. नंतर हीच संस्था संयुक्त राष्ट्र बचाव व पुनर्वसन प्रशासन संस्था (UNRRA) म्हणून संयुक्त राष्ट्रांतर्गत आली व स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये होणा-या युद्ध, संघर्षांमध्ये युद्धग्रस्तांना मदत करण्याचे कार्य करू लागली.^७

१९४४ मध्ये ब्रेटनवुड सम्मेलनात भारताची भूमिका आंतरराष्ट्रीय नियंत्रक व्यवस्था व युद्धोत्तर पुनर्निर्माणासंबंधी संवाद घडवून आणणारी होती. १९४७ विजयालक्ष्मी पंडीत यांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेत बोलतांना म्हटले होते की, "पूर्व-पश्चिमच्या नागरिकांना एकत्रित आणण्याचे कार्य संयुक्त राष्ट्रांचे आहे. त्यांच्या तत्वांमध्ये कुठेही परस्परात स्पर्धात्मक सिद्धांत नाही."^८

संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेच्या वेळी भारताद्वारे सहभागी प्रतिनिधीमध्ये सर आर्कोट रामास्वामी मुदलीयार (गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिल कार्यकारी सदस्य) सर टि. व्ही. कृष्णममाचारी (भारतीय राज्यांचे प्रतिनिधी) यांनी सॅन फ्रान्सिस्कोत २६ जून १९४५ संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरवर स्वाक्षरी केली. सर रामास्वामी मुदलीयार यांची संयुक्त राष्ट्रांला आर्थिक व सामाजिक परिणामांचे पहिले अध्यक्ष म्हणून निवड झाली.^९

भारताद्वारा ब्रिटीश प्रभावातून मुक्त होण्यासाठी वैश्विक संबंध प्रस्थापित करणे सुरू केले होते. त्याद्वारा आपले स्वतंत्र भावी परराष्ट्र धोरणासाठी प्रयत्न करावे लागले. संयुक्त राष्ट्रात भारताचे प्रतिनिधीत्व ख-या अर्थाने कोणी केले पाहिजेत यावर प्रश्न देखील उपस्थित झाले. भारतीय जनता व भावी स्वतंत्र भारत यांचे वास्तविक प्रतिबिंब दर्शविणारे भारताचे अस्तित्वही संयुक्त राष्ट्रात देणे आवश्यक होते. यासाठी प्रयत्न करावे लागले. यावर भारताकडून सहभागी एकमेव राजकीय नेतृत्व श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडील यांनी म्हटले होते की, "शेवटी आम्हाला ब्रिटीशांशीच आपला दृष्टीकोण वाटून घ्यावा लागला, ज्यांच्यासोबत या प्रतिनिधीत्वासाठी संघर्ष करावा लागत आहे." पुढे नेहरूंच्या नेतृत्वात हंगामी सरकारद्वारा अतिशय जलदगतीने स्वतंत्र भारताचे परराष्ट्र धोरण निश्चित करावे लागले. जे संयुक्त राष्ट्रांच्या तत्वांशी सांगड घालणारे होते.^{१०} भारताद्वारे सातत्याने वर्णद्वेष, वंशभेद, वसाहतवाद तसेच स्वतंत्र राष्ट्राबाबत प्रश्न उपस्थित करून तिस-या जगाचे प्रतिनिधीत्व केले.

द्वितीय महायुद्धामध्ये भारतीयांद्वारे सहभाग घेतला ह्यात जवळजवळ २५ लाख स्वयंसेवक व सैनिकांचा समावेश होतो. जो अतिशय महत्वपूर्ण ठरला होता. युरोप व जगभरात अन्य आघाड्यांवर भारतीयांनी आपल्या पराक्रमाचे प्रदर्शन केले. ज्यामुळे भारतीयांची एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. विशेषतः भारतीय सैन्याच्या पराक्रमाचा परिचय जगभर झाला. जरी भारत पारतंत्र्यातच होता तरी भारताचे योगदान पाहता नव्या व्यवस्थेतून भारताला वगळणे किंवा दुर्लक्षित करणे शक्य नव्हते. अटलांटिक सनदेत अमेरिकन राष्ट्रपती रूजवेल्टने ब्रिटीश वसाहतवादाला विरोध करीत वसाहतींना स्वातंत्र्य देण्याबाबत चर्चिलला सांगितले. चर्चिल सहजासहजी याबाबत तयार नव्हते तर रूजवेल्ट हयाबाबत अधिकच आग्रही होते. यामुळे

भारताद्वारे संयुक्त राष्ट्र निर्मितीच्या प्रक्रियेत सुरवातीपासून रूची दर्शविली व संयुक्त राष्ट्रांच्या निर्मिती प्रक्रियेत अधिक उत्साहाने सहभाग घेतला होता.^{११}

२ भारत व संयुक्त राष्ट्र :

भारताने संयुक्त राष्ट्रांमध्ये नव उदयमान राष्ट्रांना प्रतिनिधीत्व मिळावे यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. १९५५ मध्ये दिर्घकालीन चर्चे अंती एकमुखी करार (पॅकेज डील) करण्यात येऊन १६ नव्या राष्ट्रांना संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्यतेसाठी मान्यता मिळाली यात भारताची महत्वाची भूमिका होती.^{१२}

भारताद्वारा इंडोनेशिया, ट्युनेशिया, मोरोक्को, अल्जेरिया, सायप्रस व अन्य राष्ट्रांबाबत महत्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित करून त्यांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी राजकीय प्रयत्न संयुक्त राष्ट्रात केले. मानवाधिकारासाठी गठीत आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगामध्ये श्रीमती हंसा मेहता यांनी १९४६ ते १९४९ दरम्यान सदस्यत्व भूषविले. जागतिक मानवाधिकार घोषणापत्राच्या सदस्यामध्ये त्यांची भूमिका महत्वपूर्ण होती. १९६० पर्यंत भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या एकूण बजेटच्या ३ टक्के पेक्षा जास्त योगदान करायचा जे पाच स्थायी सदस्य व कॅनडानंतर सातवा क्रमांकाचा अंशदान दाता होता आज हे प्रमाण ०.३६ टक्के राहिले आहे. हे शांतता मोहिम अंशदानाव्यतीरीक्त आहे.^{१३}

२.१ भारतीय संविधान तरतूद (अनुच्छेद ५१-अ) :

भारतीय संविधानामध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंध, जागतिक शांतता व आंतरराष्ट्रीय संघटनाबाबत स्पष्ट असे धोरण राज्य नीतिनिर्देशक तत्वांतर्गत अनुच्छेद ५१(अ) मध्ये देण्यात आले आहे. जे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला मार्गदर्शन करणारे ठरतात. त्यानुसार^{१४}

- १) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षिततेच्या प्रसारासाठी भारत बांधिल असेल.
- २) राष्ट्र-राष्ट्रांमध्ये न्यायपूर्ण आणि सम्मानपूर्वक संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी भारत बांधिल असेल.
- ३) आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि करारांच्या तरतूदींचा भारत आदर करेल.
- ४) आंतरराष्ट्रीय संघर्ष शांतता आणि चर्चेच्या माध्यमातून सोडविण्यासाठी भारताचा पाठींबा आणि प्रोत्साहन.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिल्या गेलेली तत्वे संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरमध्येही आढळतात. यामुळे हा परस्पर संबंधाचा पाया आहे असे म्हणावे लागेल. समान तत्वांपोटी भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या उद्दिष्टांशी प्रतिबद्धता दर्शवितो. त्यामुळे या उद्दिष्टांना प्रत्यक्षात आणणारी संघटना म्हणून भारत नेहमीच त्यासह सहकार्याच्या भूमिकेत असतो.

२.२ भारतीय परराष्ट्र धोरण :

भारतीय परराष्ट्र धोरण हे केवळ स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिणती नव्हे तर याचा पाया स्वातंत्र्यपूर्व काळात रचण्यात आला होता. यात प्राचीन परंपरा, संस्कृती, भू-राजकीय वैशिष्टपूर्ण स्थान, तसेच ब्रिटीश वसाहत कालखंड या सर्वांचा स्पष्ट प्रभाव परराष्ट्र धोरणावर दिसतो.

ब्रिटीश वसाहत काळात त्या अंतर्गत असणा-या विविध वसाहतींशी भारतीयांचा संबंध आला. भारतीयांच्या लढवय्या वृत्तींचा लाभ घेत भारतीय लष्कराचा वापर मोठ्या प्रमाणावर जगभरात विविध स्तरावर ब्रिटीशांकडून करण्यात आला. प्रथम महायुद्ध व द्वितीय महायुद्धात भारतीय सैनिकांचा पराक्रम त्यांना जगभरात नवी ओळख करून देणारा ठरला. तसेच सर्वच

प्रकारच्या हवामान व भौगोलिक परिस्थितीत लढण्याचा अनुभव भारतीय लष्कराला देऊन गेला. हयामुळे अनेक भारतीय रेजीमेंट्स आजही अशा स्वरूपाचे अनुभव घेण्यासाठी इच्छुक असतात व त्यामुळे त्यांना शांतीसैनिक मोहिमेत सहभागी होण्याची संधी दिल्यास त्यांचे प्रदर्शन उत्कृष्ट ठरले आहे. परंतु ब्रिटीशांच्या विस्तारवादी व युद्धखोर भुमिकेमुळे जरी भारतीय सैन्य परंपरा अधिक विकसित झाली तरी स्वतः भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ती योग्य नव्हती व या कारणाने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस व संबंधित नेतृत्वांनी त्यांच्या वसाहतवादी, विस्तारवादी धोरणावर सातत्याने टिका केली. तसेच वर्णभेद, साम्राज्यवाद, वसाहतवाद या धोरणांचा विरोध केला.^{१५} ब्रिटीशांनी ब्रम्हदेशावर केलेल्या आक्रमणाचा काँग्रेसद्वारा विरोध करण्यात आला. तसेच १८९२ मध्ये तिबेट, अफगाणिस्थान यावरील विस्तारवादी धोरणांचाही विरोध केला.^{१६}

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने कलकत्ता अधिवेशनात (१९२८) भारतासाठी एक स्वतंत्र परराष्ट्र विभाग स्थापन करण्याचा व त्या विभागाद्वारे सर्व राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण तसेच सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता. या काळात काँग्रेसद्वारा विविध राष्ट्रांद्वारे चालणा-या वसाहतवादाविरुद्ध चाललेल्या आंदोलनांना पाठींबा दर्शविला. यांचा परिणाम वसाहतवादा अंतर्गत असणा-या राष्ट्रांमध्ये भारताबाबत आत्मीयतेची भावना वृद्धिंगत झाली.^{१७}

पाश्चिमात्य वसाहतवादांचा विरोध करतांना भारताद्वारे (काँग्रेस) नाझीवाद व फॅसीवाद यांचाही विरोध केल्या गेला. लोकशाही व व्यक्तीस्वातंत्र्याची बाजू घेत दुस-या महायुद्धात सैन्य सहभागासह अन्य मदतही भारतीयांकडून झाली. त्याचसह एक नैतिक पाठबळसुद्धा मित्र राष्ट्रांना मिळाले. यामुळे मित्र राष्ट्रांमध्ये भारताबाबत सहानुभूती निर्माण झाली व यामुळे भारताला लोकशाही पुरस्कर्ता, हुकुमशाही विरोधी स्पष्ट धोरण असणारे राष्ट्र म्हणून परिचय झाला.

१) भारतीय परराष्ट्र धोरणांचे काही निर्धारित उद्दीष्टे :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात पंडीत नेहरूंच्या नेतृत्वात स्थापन झालेल्या परराष्ट्र विभागाने भारतीय परराष्ट्र धोरणावर विविध ठराव मंजूर केले होते. त्या आधारावर भारतीय परराष्ट्र धोरणांचे काही उद्दीष्टे निर्धारित झाली होती. ते पुढीलप्रमाणे^{१८}

- वसाहतवादाचा विरोध
- उदारमतवादी लोकशाही पुरस्कार व हुकुमशाही विरोध
- वंशवादाचा व वर्णभेदाचा विरोध
- आफ्रो-आशियाई राष्ट्रांना संघटीत करून सहकार्यातून विकास करणे.
- सर्वच राष्ट्रांशी मैत्रीचे व परस्पर सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करणे.
- युद्धाचा विरोध करून आंतरराष्ट्रीय प्रश्न शांतता व सहकार्याचा माध्यमातून सोडविणे.
- आंतरराष्ट्रीय शांतता, सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या स्थापनेला समर्थन.

२) परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्वे :

२१ सप्टेंबर १९४६ रोजी भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे संचालक पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्वे एका पत्रकार परिषदेत स्पष्ट केली होती. ती पुढीलप्रमाणे^{१९}-

- i) भारत संयुक्त राष्ट्र संघटनेला पूर्ण समर्थन आणि सहकार्य देईल. भारत संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या घटनेशी बांधील असेल व संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यात सक्रिय सहभागी असेल.
- ii) भारत स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आखण्याच्या बाजूने असेल. परराष्ट्र धोरणातील कोणताही निर्णय हा बाह्य राष्ट्रांच्या दबावाखाली घेतला जाणार नाही. सत्तेच्या राजकारणाला भारताचा विरोध असेल. भारत स्वतःला कोणत्याही लष्करी गटात किंवा शीतयुद्धाच्या राजकारणामधून निर्माण झालेल्या गटांमध्ये समाविष्ट करून घेणार नाही.
- iii) भारत वसाहतवादाचा विरोध करेल, तसेच वसाहतवादाविरोधी संघर्ष करणा-या सर्व राष्ट्रांना भारताचा पाठींबा असेल.
- iv) सर्व शांतताप्रिय राष्ट्रांबरोबर भारताचे मैत्रीपूर्ण आणि सहकार्याचे संबंध असतील.
- v) भारत वंशवादाचा आणि सर्व प्रकारच्या शोषणाचा तीव्र विरोध करेल.
- vi) शेजारील राष्ट्रे आणि सर्वच महासत्तांबरोबर भारताचे सहकार्याचे संबंध असतील आणि या राष्ट्रांच्या सहकार्यातून भारत आपला आर्थिक आणि सामाजिक विकास साधेल.

पुढे हीच तत्वे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया बनली. स्वातंत्र्योत्तर काळात यात नव्या तत्वांचा समावेशही करण्यात आला. जसे की, निशस्त्रीकरण, सामूहिक सुरक्षिततेला समर्थन, शांततेसाठी अणुवापर व अण्वस्त्र प्रसार बंदी इ.^{२०}

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. परंतु त्याच्या (परराष्ट्र) विदेश धोरणावर राष्ट्रसंघ व संयुक्त राष्ट्र संघासंबंधी संधीचा प्रभाव पडला. ज्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरण हे केवळ राष्ट्रहीत ह्या एकाच पैलूवर केंद्रित न राहता बहुपैलू झाले. ज्यात आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था व आंतरराष्ट्रीय संघटनेबाबत आदर व्यक्त करून त्याप्रति आपले उत्तरदायीत्व मान्य केल्या गेले आहे. याचसह भारताने अनेक विषयात पुढाकार घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघात आपली छाप सोडली आहे. ज्यात वर्णभेद विरोध, गटनिरपेक्ष धोरण, १९५४ मध्ये प्रथमच आण्विक परिक्षण प्रतिबंध मागणी अशा अनेक विषयाबाबत भारत आग्रही राहिला आहे. भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या संरचनेत सुधारणांचा पक्षधर असून त्यात 'विश्वाचे प्रतिबिंब' दिसायला हवे, म्हणजेच ही संस्था वैश्विक प्रतिनिधित्व करणारी ठरावी तसेच तिचे लोकशाहीकरण व्हावे यासाठी सतत प्रयत्न करीत आहे.

३) भारताचे पंचशील धोरण :

भारताचे पंतप्रधान पंडीत नेहरू आणि चीनचे पंतप्रधान चाऊ एन लाय यांनी संयुक्तपणे २० जून १९५४ ला पंचशील धोरणाची घोषणा केली. भारताचे शांततमय सहजीवनाचे तत्त्व हे या पंचशील धोरणाचा पाया आहे. पुढे १९५५ मध्ये आफ्रो-आशियाई राष्ट्रांच्या बांडुंग परिषदेत २९ राष्ट्रांनी पंचशीलचा स्विकार केला. भारताद्वारे संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत १९५९ हा पंचशीलसंबंधी ठराव मांडला. ज्याला ८२ राष्ट्रांनी सहमती दर्शविली.^{२१}

पंचशील धोरणाची तत्वे खालीलप्रमाणे ^{२२}-

- i) परस्परांच्या प्रादेशिक एकात्मता आणि सार्वभौमत्वाबद्दल आदर बाळगणे.
- ii) परस्परांच्या प्रदेशांवर आक्रमण न करणे.
- iii) परस्परांच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे.
- iv) परस्पर सहकार्य आणि समानतेच्या तत्वावर भर देणे.

v) शांततामय सहजीवन आणि आर्थिक सहकार्य या तत्वांचा स्विकार करणे.

निष्कर्ष : संयुक्त राष्ट्राबाबत भारताचे विचार विकसित होण्यामागे खालील बाबींचा समावेश होतो. ज्यात -

- i) स्वातंत्र्य लढ्याबाबत आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडून प्राप्त पाठींबा
- ii) लोकशाहीच्या विकासामुळे त्यांची पुरस्कर्ती संघटना संयुक्त राष्ट्र
- iii) भारतीय संविधान अनुच्छेद ५१ अ
- iv) भारताचे गटनिरपेक्ष धोरण
- v) तिस-या जगाचे नेतृत्व
- vi) शीतयुद्ध परिस्थिती व पुन्हा जागतिक संघर्ष टाळता येणा-या यंत्रणेची आवश्यकता
- vii) मानवतावाद व 'वसुदैव कुटुंबकम्' विचार

संदर्भ सूची :

१. अन्सारी, हमीद (२००५), "संयुक्त राष्ट्र में भारत के ६० साल", (Online Web) Accessed 25 Feb. 2015, URL : http://bbc.com.uk/hindi/news/story/2005/09/printabl/050913_unspl_hamid_india.shtml
२. Mukerji, Asoke Kumar (2012), "India's Foreign Policy and Multilateralism: Scope and Challenges", Key Note Address at Harvard India Conference by Ambassador, (Online Web) Accessed 25 Feb. 2015, URL : <http://www.pminewyork.org/event.php?eid=183>
३. देवळाणकर, शैलेंद्र (२०१०), भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर, पुणे : प्रतिमा प्रकाशन, पृ. १७ ते १८
४. United Nations, "India Signs Charter as Founding Member of United Nations", 2015, *Unews, UN Information Center for India & Bhutan*, New Delhi, June 2015, Vol. No. 9, P. 2
५. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 1
६. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 2
७. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 2
८. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 2
९. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 2
१०. United Nations, "India Signs Charter ...", 2015, P. 3
११. साळगावकर जयराज (२०१६), "भारतीय स्वातंत्र्याची दुसरी बाजू", *अंतरंग, लोकसत्ता*, १४ ऑगस्ट २०१६
१२. बसु रूमकी (२००३), *संयुक्त राष्ट्र संघ : सिद्धांत एवं व्यवहार*, नवी दिल्ली : जवाहर पब्लिशर्स, पृ. ३४८
१३. बसु रूमकी (२००३), पृ. ३५१
१४. Kashyap Subhash (2004), *Our Constitution : An Introduction to Indian Constitution and Constitutional Law*, Delhi : National Book Trust, 2004, P. 143
१५. देवळाणकर, शैलेंद्र (२००७), *भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर*, पुणे : प्रतिमा प्रकाशन, पृ. १६
१६. देवळाणकर, शैलेंद्र (२००७), *भारतीय परराष्ट्र धोरण*, पृ. १६

-
१७. देवळाणकर, शैलेन्द्र (२००७), भारतीय परराष्ट्र धोरण, पृ. १८
१८. देवळाणकर, शैलेन्द्र (२००७), भारतीय परराष्ट्र धोरण, पृ. १९
१९. देवळाणकर, शैलेन्द्र (२००७), भारतीय परराष्ट्र धोरण, पृ. २१
२०. देवळाणकर, शैलेन्द्र (२००७), भारतीय परराष्ट्र धोरण, पृ. २१
२१. Dutta, Sujit (1996), "Panchshil & Global Order", in Jasjit Singh ed. India-China and Panchshil, New Delhi : Sanchita Publication House, PP. 83-84
देवळाणकर, शैलेन्द्र (२००८), संयुक्त राष्ट्रे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृ. १११-११२

आदिवासींचे हक्क, कायदे आणि माहितीचा अभाव

प्रा. शालिनी पुं. तोरे

अरेंजिसिटी समाजकार्य महाविद्यालय
नागपूर

प्रस्तावना:

नागरी संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मुळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी असे सामान्यपणे म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे जंगलात, दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात व सुसंस्कृत समाजापासून दूर असलेल्या प्रदेशात ते तुरळक वस्ती करून राहतात. नागरी संस्कृतीचा व वर्गश्रेणीबद्ध समाजाचा संपर्क न झालेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरीती किंवा संस्कृती आदिवासीत आढळतात. अर्थात जगातील सर्व आदिवासी त्या त्या प्रदेशातील मूळ रहिवासी आहेतच, असे ठामपणे म्हणता येत नाही. परंतु दुसऱ्या सर्वमान्य संज्ञेच्या अभावी आदिम संस्कृतीची दर्शक अशी आदिवासी हीच संज्ञा रूढ झाली आहे.

आदिवासी हा इंग्रजीतील 'ऑबॉरिजिनीझ'चा शब्दाचा रूढ मराठी पर्याय आहे. त्यांना वनवासी म्हणावे, आदिवासी म्हणू नये असाही एक दृष्टीकोन आहे. बरेच आदिवासी गट डोंगरात राहात असल्यामुळे त्यांना गिरीजन म्हटले जाते.

प्रिमिटीव्ह म्हणजे आदिम किंवा अप्रगत लोक आणि सॅव्हेज म्हणजे मागासलेले किंवा रानटी लोक. प्रिमिटीव्ह या शब्दातून आदिवासींचा मागासलेला, अज्ञान किंवा भोळेपणा सुचित होतो. आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेने आदिवासींना इंडिजिनस संबोधवे अशी शिफारस केली आहे कारण आदिवासी संस्कृतीची जडणघडण इतर संस्कृतीच्या संपर्कावाचमन स्वतंत्र रीतीने झाली आहे.

आदिवासींना त्यांच स्वतःच एक अस्तित्व आहे, हे मुळात आपण मान्य करायला हवे. आजही आदिवासी समाजामध्ये अनेक चांगल्या प्रथा आहेत. सामूहिक जीवनपद्धती, सामूहिक निर्णय, जंगलाचे संरक्षण अशा अनेक प्रथा व गोष्टी आदिवासी लोकांकडून शिकण्यासारख्या आहेत. आदिवासी समाजाने निसर्गाच्या विरूद्ध कधीच पाऊल टाकले नाही. त्यांनी खऱ्या अर्थाने जंगलाचे संरक्षण केले आहे. त्यांना जंगलाचे, वनस्पतीच्या वापराबद्दलचे ज्ञान आहे. त्यांचे सण, उत्सव देखील निसर्गाला किंबहुना इतर लोकांना हानी न करता साजरे केले जातात. तरी देखील आदिवासी समाज अज्ञान, माहितीचा अभाव व अपुऱ्या विकास नियोजनेमुळे अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहेत.

संविधान व कायदे

आदिवासी विकासाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्याकरिता भारतीय संविधानात काही खास तरतूदी आहेत.

- संविधानातील अनुच्छेद ४६ नुसार राज्यातील दुर्बल घटकांचे विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातींचे शैक्षणिक, आर्थिक हितसंबंधांचे रक्षण राज्यशासन विशेष काळजीने करेल आणि सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या पिढवणूकीपासून त्यांचे रक्षण करेल असे आश्वासन देण्यात आले आहे.
- २३ व्या अनुच्छेदानुसार सक्तीची वेठबिगारी बंद केली आहे.
- २७५ अनुच्छेदानुसार अनुसूचित प्रदेशातील शासनाची पातळी राज्यातील इतर प्रदेशाच्या पातळी इतकी उंचावण्यासाठी केंद्राकडून राज्यांना वेळोवेळी अनुदान मिळण्याची व्यवस्था यात आहे.
- ३३०, ३३२ आणि ३३४ प्रमाणे लोकसभेत आणि राज्यविधीमंडळातून आदिवासींना काही काळापर्यंत राखीव प्रतिनिधित्व देण्यात आले.
- ३३५ व्या अनुच्छेदानुसार केंद्र सरकार, राज्य सरकारच्या खात्यातून नोकऱ्या व जागासंबंधी नेमणूका करताना शासकीय कार्यक्षमता लक्षात घेऊन अनुसूचित जाती व जमातींचे हक्क विचारात घेतले जातील अशी तरतूद आहे.

या घटनात्मक तरतूदीनुसार सरकार आदिवासींच्या विकासासाठी प्रयत्न करते. आदिवासींना घटनात्मक संरक्षण देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेला अनुसूची जोडण्यात आलेली आहे. या अनुसूचित सामील केलेल्या जमातीसाठी घटनेत राष्ट्रीय आयोग, आरक्षण, अत्याचार प्रतिबंध कायदा, आदिवासी स्वशासन कायदा, जंगल अधिकार कायदा, पेसा कायदा इ. तरतूदी केलेल्या आहेत. प्रत्यक्षात हे कायदे किती राबवले जातात आणि आदिवासी त्याचा किती कायदा मिळतो हा प्रश्नच आहे.

सारांश :

आदिवासी लोकांच्या समस्या जगापुढे मांडता याव्या आणि जगाचं ध्यान आदिवासी लोकांकडे केंद्रित करावं या हेतुने संयुक्त राष्ट्र संघाने १९९४ मध्ये ९ ऑगस्ट 'विश्व आदिवासी दिवस' साजरा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. संविधानात अनुसूचित क्षेत्र आणि तिथल्या लोकांसाठी खुपश्या तरतूदी आहेत, कायदे आहेत आणि हक्क ही आहेत पण आदिवासी लोकांच्या अज्ञाना अभावी त्यांच्या पर्यंत योग्य माहिती पोचत नाही. माहितीच्या अभावी आदिवासी लोकांना न्याय मिळू शकत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१. घुर्ये, जी. एस, द शेड्यूल ट्राईबज, मुंबई, १९५९
२. <http://Marathi.pratilipi.com>
३. [mr.vikaspedia.in.social welfare](http://mr.vikaspedia.in.social_welfare)
www.tribal.nic

स्वयंसाहय्यता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. व्ही. जी. चव्हाण

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज जि. गडचिरोली

वसा घेउनि शिक्षणाचा ! करू या विकास महिलांचा !!

सक्षमीकरणाची जाणीव देउनी ! जागवू आत्मविश्वास त्यांचा !!

प्रस्तावना—महिला बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे. एकमेकांना सहकार्य करून आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील प्रगतीचा प्रयत्न ही पुर्वी पासून आलेली परंपरा आहे. याच संकल्पनेवर आधारीत योजना म्हणजे बचत गट किंवा भिशी होय. बचत गट या माध्यमातून बचत, काटकसर, किंवा परतफेड या तीन सुजावर आधारलेली सक्षमीकरणाची इमारत म्हणजे बचत गट किंवा स्वयंसाहय्यता गट होय.

महिला बचत गट व महिला सक्षमीकरण यांचा फार जवळचा संबंध आहे. बचत गटामुळे महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वालंबी बनत आहे. आपल्या अडीअडचणीच्या वेळी एकमेकींना आर्थिक सहकार्य करून एकमेकींचे प्रश्न सोडवित आहे. आपली आर्थिक स्थिती बदलविण्यासाठी स्वताचे बिज भांडवल तयार करतात भारत देश स्वतंत्र होवून 72 वर्ष पूर्ण होत असले तरी, ग्रामीण भागातील बहुसंख्य दारिद्र्य स्थितीमध्ये जीवन जगत आहे. 1999 साली केंद्र सरकारनी दारिद्र्य निर्मुलन व महिला सबलीकरण यासाठी स्वर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगार एस. जी. एस. वाय. कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्वयंसाहय्यता बचत गटामार्फत स्वयं रोजगार निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य हाती घेण्यात आले आहेत.

स्वयंसाहय्यता बचत गट चळवळीची सुरुवात 1985 मध्ये बांगलादेशात झाली. महंमद युनूस हे बचत गट चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक आहेत. कमकुवत, कमजोर वर्गातील महिलांसाठी आणि महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटाचे प्रभावी कार्य त्यांनी सुरू केले. म्हणून महंमद युनूस हे स्वयंसाहय्यता बचत गटाचे जनक आहेत. महाराष्ट्र राज्यात बचत गटाची स्थापना सुधाताई कोठारे यांनी केली. आज महिला बचत गट महिला विकासाचा केंद्रबिंदू समजला जात आहे. समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचा महत्त्व पूर्ण हत्यार बनलेला आहे. महाराष्ट्रात 2004 पासून स्वयं साहय्यता बचत गटाची चळवळ अधिक प्रभावीपणे राबविण्यात येत आहे. त्यामुळे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीचे ग्राम विकासाचे स्वप्न पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

बचत गट आज प्रत्येक व्यक्तींना माहित असलेली संकल्पना म्हणावी लागेल. मागील 12 वर्षात बचत गट ही संकल्पना खूपमोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यात पोहचलेली आहे. त्यामुळे बचत गट ही संकल्पना सर्वसमावेशक बनलेली आहे. बचत गटामुळे महीलांचे सक्षमीकरण किंवा महिलां सबलीकरण होत आहे. बचत गटाला मोठे करण्यात महीलांचा सर्वात मोठा वाटा आहे. महाराष्ट्रात बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आणि व्यवसाय यांची जणू चळवळच उभी झालेली आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यातील लहान-मोठ्या गावात अनेक लहान-मोठे बचत गट स्थापन करून कार्यरत आहेत. ज्यांच्या द्वारे आज तळागाळातील गरीब स्त्रीया या आर्थिक स्वालंबनाच्या माध्यमातून प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. ग्रामीण महिलांच्या उद्योजकतेला विकसीत करण्यात बचत गटाचा सिंहाचा वाटा म्हणावा लागेल. स्वावलंबी, आत्मविश्वासपूर्ण आणि स्वतःच्या पायावर उभी राहीलेली स्त्री ही ख-या अर्थाने आर्थिक विकासातील योगदानाची साक्ष म्हणावे तितकेच कमी आहे. आर्थिक सक्षमीकरण ही प्रत्येक व्यक्तीची गरजच आहे. आज ग्रामीण भागातील अनेक महिलांचे घर संसार बचत गटाच्या माध्यमातून सुरू झालेल्या व्यवसायातून उभे राहिलेले आहेत. लोणच-पापड ,सॅनेटरी नॅपकीन, ज्वेलरी मेकींग, गारमेंट, शेती, दुग्धव्यवसाय, कुकूटपालन,

मत्स्यपालन, शेळीपालन यासारखे विविध व्यवसायाची सुरुवात अनेक बचत गटानी केलेली आहे. बचत करणे म्हणजे कर्ज काढणे. त्यातून उद्योग उभारून कमाई करून कर्जाची परतफेड करणे, हे महिलांना समजले आहे. शासनाच्या विविध योजना आणि धोरणाच्या आधारे बचत गटाच्या माध्यमातून विकसीत होणा-या व्यवसायांना फायदा मिळतो. म्हणून अनेक महिला एकत्र येउन आपल्या उत्पन्नांना बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी वेगवेळ्या माध्यमाद्वारे विक्रीकेंद्र सुध्दा करू शकतात. त्यासाठी सरकारही प्रयत्नशिल आहे, वेगवेगळे ग्राहकपेठ, बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकार कार्यरत असते. त्यामुळे व्यवसाय करण्याचा चांगला पर्याय महिलांसमोर उपलब्ध आहे. "एकमेकाना सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ" असे समजून एकत्र आलेल्या महिला चांगले कार्य नक्कीच करू शकतील.

स्त्रीयांच्या सन्मानार्थ जागतिक स्तरावर 8 मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिवस साजरा केला जातो. याचा मुख्य उद्देश म्हणजे महिलांप्रती असणारा जिद्दाला, आदर व्यक्त करण्याबरोबर त्यांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरीना प्रोत्साहन देणे होय. स्त्री ही समाजाचा आधारस्तंभ असून त्याचे संरक्षण व जपवून करण्याची जबाबदारी समाजाची आहे. निरोगी व सुसंस्कृत समाज निर्माण करण्यासाठी महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहेत. कारण आईच कुटूंब रूपी प्रथम शिक्षिका होय. म्हणून संपूर्ण देशात महिला दिन साजरा केला जातो. या निमित्ताने औचित्य साधून महिलांचे विविध प्रश्न, यांच्या समस्या जाणून घेउन कौटुंबिक अत्याचारापासून महिलांचे संरक्षण, स्त्रीयांची छेडखानी, व कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक अत्याचार अशा छळाला प्रतिबंध घालण्यासाठी, स्त्रीभूणहत्या थांबविण्यासाठी आणि हुंडा प्रतिबंध कायदे यासंदर्भात महिलांमध्ये कायदेविषयक जनजागृती करण्यासाठी शाळा, महाविद्यालय व ग्रामीण भागात परिसंवाद, चर्चासत्राचे आयोजन केले जाते.

महिला सक्षमीकरणाने लोकशाही विषयक जागृती व लोकशाहीच्या विविध पैलूंना सामावून घेउन वाटचालीची सुलभता साधली जात आहे. आज राज्यभरात साडेचार लाखापेक्षा जास्त बचत गट व त्यामार्फत उद्योग विकास व जीवन विकास साधला जात आहे. स्त्री-पुरुष विकास रथाची दोन चाके मानली जाते. पूर्वीपासून पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीला 'चूल आणि मुल' या जोखड्यात अडकवून ठेवले, परंतू 21 व्या शतकात आधुनिकीकरण, नागरीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आणि वाढत्या स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आधुनिक स्त्रीयांच्या दर्जा व भूमिकांमध्ये बदल झालेला आहे. त्यामुळे आधुनिक स्त्री प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून ताट मानाने कार्य करतांना दिसून येते. त्यामुळे तिच्या कार्यक्षेत्रात फार मोठे बदल घडून आले आहेत.

आज ही ग्रामीण भागातील महिलांची अवस्था किंवा आयुष्य म्हणजे घाण्याला जुंपलेल्या बैलांसारखी आहे. म्हणजे 'राधा वाढा उष्टी काढा' अशी स्थिती आढळून येते, घरातील सर्वांसाठी राबायचे परंतू कुटूंबात तिला फारसे महत्त्व देत नाही तिला मान, सन्मान, कौतूक करीत नाही. त्यामुळे तिला प्रतिष्ठा मिळत नाही. आयुष्यात त्या स्त्रीला कोणतेच अस्तीत्व राहत नाही. तिने जगायचे दुस-यासाठी. याचे प्रमुख कारण म्हणजे हालाखीची आर्थिक स्थिती होय. जर ग्रामीण महिलांची स्थिती सुधायची असेल, तर तिची आर्थिक परिस्थिती सुधारायला पाहिजे. असे जेव्हा सरकारला माहित झाले, तेव्हा ग्रामीण महिलांचे विकास करण्यासाठी महिला विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण व शहरी भागातील महिला स्वावलंबी बनल्या आहेत.

स्त्रीया म्हणजे कुटूंब, समाज व देशाला समर्थ बनविणारी दुर्बल होय. म्हणून ती प्रभावीपणे काम करू शकते. स्त्रीला प्रबळ व जागृत बनविण्याच्या दृष्टीने स्त्रीयांच्या आर्थिक विकासाचा पाया घालणे आवश्यक असते. आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी स्त्रीया सक्षम होणे काळाची गरज आहे. स्त्रीयांमधील गुणवत्ता व स्पर्धात्मक कौशल्य वाढीस लावणे, त्यांना आद्यावत प्रशिक्षण देणे, रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे, त्यासाठी बाजारपेठेची सांगड घालून देणे, महिलांना अर्थ साहाय्य करणा-यासाठी सल्ला व

मार्गदर्शन देण्याचे काम मविम म्हणजे महिला विकास महामंडळ कार्य करीत असते. स्वयंरोजगार, उद्योग, गृहउद्योग यासारखे अभिनव उपक्रम राबविण्याचा प्रयत्न होत आहे. बचत गट म्हणजे महिलांच्या सुप्तगुणानां व उद्योजकतेला प्रेरणादायी, पुरक आणि पोषक असे परिणामकारक काम करणारी संस्था स्त्री-यांच्या अस्मीतेला जागवते. व तिला स्वतंत्र जीवन जगण्यास बळ सुद्धा देत असते. उद्योगातील आव्हानांना यशस्वीपणे समोर जाण्याची दृष्टी, शक्ती, स्फूर्ती महिलांना देत असतानांच यशस्वी उद्योजकांच्या निर्मितीचे स्वप्न मविम पाहत असते.

महिलांच्या आर्थिक गरजा अधिक प्रमाणात भागविल्यात याव्या. यासाठी राष्ट्रीय महिला कोषाच्या धर्तीवर ओ. डी. अ. च्या सहाय्याने महिला स्वालंबन निधी जमा केला जातो. अंतर्गत कर्ज प्रक्रियेच्या माध्यमातून महिला आपल्या दैनंदिन गरजा भागवित आहेत. त्यामुळे लहान-मोठ्या गरजासाठी सावकार किंवा पतसंस्थेवर अवलंबून राहण्याच्या पारंपारिक दृष्टिकोनातून बाहेर पडणे शक्य झाले आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांची समाजात सक्षम प्रतिमा निर्माण झाली आहे. शिवाय बँकच्या दृष्टीने त्यांची आर्थिक पत सुद्धा निर्माण झालेली आहे. अशाप्रकारे महिलांना स्वयंपूर्ण, आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी स्वयं बचत गट एक माध्यम म्हणून यशस्वी होवू शकते. स्वयं- सहाय्यता बचत गटाची संकल्पनाच न राहता स्वयंबचत गटाचे स्वरूप किंवा कक्षा रुंदावलेल्या असून बचत गट एका शक्तीशाली केंद्रात परिवर्तित होत आहे. ज्याप्रमाणे गंगा ही गंगोजी पासून सुरू होवून विशाल महासागराला जावून मिळते. ती सागर रूपी होवून जाते. त्याप्रमाणे स्वयं- सहाय्यबचत गटाची गंगा हि सुद्धा आपले मुळ स्वरूप काळानुसार सर्वांगीण विकासाच्या विशाल महासागरात एकरूप होत आहे. महिला शक्तीचे जिवंत स्वरूप म्हणजे स्वयं- सहाय्यता बचत गट होय.

महिला बचत गटाचे उद्देश—स्वयं सहाय्यता बचत गट हे एकमेकांना साहाय्य करण्याचे संघटन असून 10-20 सभासदांचे समूह करून त्यांना मदत करणे, हे या गटाचे मुलभूत तत्व आहे. दारिद्र्य निर्मुलन करणे आणि महिलांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक सबलीकरण करणे होय. यापैकी दारिद्र्य निर्मुलन करणे हे फार मोठे आव्हान स्वयं -सहाय्यता बचत गटासमोर असून त्या आव्हानांवर यशस्वीपणे मात करीत आहे. दारिद्र्य निर्मुलन केल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणे शक्य नाही. यासाठी स्वयं सहाय्यता बचत गट चळवळ म्हणून निम्नस्तरावर सुरू झालेली आहे. या संदर्भात अर्थतज्ज्ञ डॉ.महंमद युनूस म्हणतात की, "दारिद्र्याच्या दृष्टिकोनावर उत्तम उपाय स्वयं -साहय्यता बचत गट होय. म्हणून स्वयं -साहय्यता गटाची पार्श्वभूमी पाहणे अगत्याचे आहे".

स्त्रीयांचे आर्थिक सक्षमीकरण करण्याचे प्रमुख उद्दिष्टे –

1. भारतातील महिलांच्या आर्थिक कार्याचे मूल्यमापन करणे.
2. निर्णय प्रक्रियेतील महिलांच्या सहभागाच्या प्रमाणाची चर्चा करणे.
3. समाज जीवनाच्या सामाजिक,आर्थिक,सांस्कृतिक,राजकीय या सर्व अंगामध्ये महिलांसाठी समानता प्रस्थापीत करणे.
4. समाजातील असमानता किंवा लिंगभेद नाहीसा व्हावा यासाठी महिलांना आपल्या क्षमतेची संपूर्ण जाणीव व्हावी या दृष्टीने शासनाची सर्व शक्ती व सामर्थ्य वापरला जात आहे हे तपासणे.

महिला बचत गटातून साध्य होणा-या बाबी

- 1) महिलांची संघटना तयार करून त्यांच्यात एकोप्याची भावना वाढीस लावणे.
- 2) महिलांना पैशाची बचत करण्याची सवय लावणे.
- 3) स्वयंसहाय्यता बचत गटातून नविन ज्ञान प्राप्त करणे.
- 4) महिलांना बचत गटामुळे निर्णय घेण्याची क्षमता प्राप्त करून देणे.
- 5) महिला ,कुटुंब व समाजाच्या दृष्टिने सर्वांगीण विकास साधणे.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांसाठी एकता, शिस्त, साहस, व कठोर परिश्रम आणि शांतता यांचा मिलाप साधून मलेशियन अर्थतज्ज्ञ माजी अध्यक्ष प्रा.गिबबन्स यांनी मलेशिया राष्ट्रात स्वयं साहाय्यता बचत गट योजना राबविली आहे. भारतासह श्रीलंका, फिलीपाईन्स, आफ्रिका, अमेरिका या देशात या चळवळीचे कार्य सुरु आहेत.

महाराष्ट्रात स्वयं-साहाय्यता बचत गटाची प्रगती-

महाराष्ट्र राज्य हे भारतात पुरोगामी विचाराचे राज्य असून महिला धोरणाचे मार्गदर्शन सर्व भारतभर केलेले राज्य आहे. महिला धोरणाला प्रथम पुरस्कृत करणारे राज्य असून महिला धोरणात स्वयं-साहाय्यता गटाला प्राधान्य दिले आहे. महाराष्ट्रात स्वयं साहाय्यता गटाची संकल्पना नविन नाही. 1947 मध्ये अमरावती जिल्ह्यात काही सासू-सुनांनी एकत्र येउन 25 पैसे बचतीचा गट सुरु केला होता. तसेच आजच्या बचत गटाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रात 1970 पासून तयार झाली होती. कारण 1970 च्या दरम्यान इलाबेन भट यांनी 'महिला आणि सुक्ष्मवित्तपुरवठा' या विषयाची मांडणी केली होती. तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातील वडसा देसाईगंज तालुक्यात 1984-85 मध्ये गट सुरु झाल्याचे आढळून येते. 1988 नंतर बचत गटांनी चळवळीचे रूप धारण केले.

महाराष्ट्रात 1994 मध्ये आंतरराष्ट्रीय कृषि विकास निधीच्या साहाय्याने व केंद्र सरकारच्या मदतीने महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा प्रकल्प नमुना म्हणून चार जिल्ह्यात राबविण्यात आला. या योजनेत महिला विकासाचा समावेश करून ती राबविण्याची जबाबदारी महिला आर्थिक विकास महामंडळावर होती. या कार्यक्रमांतर्गत महिला स्वयं-साहाय्यता गट स्थापन करण्यास सुरुवात झाली.

महाराष्ट्रात बचत गट चळवळीबाबत चैजन्य संस्था अन्नपूर्णा महिला मंडळ, महिला बाल व ग्रामीण विकास महामंडळ या स्वयं सेवी संस्थेचा उल्लेख करणे आवश्यक ठरते. महाराष्ट्रात महिला विकासासाठी महिला मंडळे, रोजगार हमी मजूर संघटन वनौषधी प्रशिक्षण अशा विविध माध्यमातून स्वयं बचत गट सुरु झाले. या चळवळीत बँका आणि स्वयं सेवी संस्थांचा योगदान महत्वपूर्ण आहे.

थोडक्यात आपल्या देशाचा विकास होण्यासाठी ग्रामीण भागाचा म्हणजे ग्रामीण कुटूंबाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झाला पाहिजे. आर्थिक विकासासाठी आवश्यक त्या शिक्षणाचा किंवा तांत्रिक कौशल्याचा आज अभाव आहे. तसेच उद्योगासाठी भांडवलाची गरज असते. पण ग्रामीण कुटूंबाकडे तेही उपलब्ध नसते. त्यामुळे महिला शिक्षित असो अथवा अशिक्षित त्यांना शेतमजुरी शिवाय पर्याय नव्हता. कारण कोणताही जोडधंदा करण्यासाठी आपल्या नावाने जमीन, घर, मालमत्ता असणे आवश्यक असते. परंतु जर महिलांच्या नावाने वरिलप्रमाणे अर्थिक स्त्रोत नसेल, तर बँक किंवा सोसायटी त्यांना कर्ज देवू शकत नाही. त्यांची नित्याची गरज एवढी तातडीची असते की, त्यात कोणत्याही कागदपत्राच्या पुर्ततेशिवाय सेठसावकारांकडून मोठ्या व्याज दराने कर्ज घ्यावे लागत होते पण जेव्हा पासून महिला बचत गटाची सोय उपलब्ध झाली तेव्हापासून महिलांचे आर्थिक प्रश्नाची सोडविणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे ग्रामीण महिला सुध्दा सक्षम बनत आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी विविध उपक्रम हाती घेण्यात आले. त्यापैकी एक म्हणजे स्वयंसाहाय्यता बचत गट म्हणजे परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे आणि स्वावलंबनाकडून परस्परवावलंबनाकडे जाण्यासाठी स्वेच्छेने, सहमतीने, एका विचाराने एकत्र येउन स्थापन केलेल्या महिला बचत गटाकडून कर्जाची उचल करून स्वयंरोजगार करून किंवा उद्योग व व्यवसाय करून विकासाच्या दिशेने वाटचाल करून स्वतःसह कुटूंबाला आणि समाजाला सक्षम बनविणे काळाची गरज आहे.

महिला सक्षमीकरणामुळे आज ब-याच स्त्रीया वेगवेगळ्या क्षेत्रात अतिशय गरूड झेप घेतली आहे. काहीवर्षांपूर्वी भारतदेशाच्या महिला राष्ट्रपती श्रीमती प्रतिभाताई पाटील, काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षा श्रीमती सोनिया गांधी, तामीळनाडूची मुख्यमंत्री जयललीता, पं.बंगालच्या मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी, लोसभा अध्यक्षा

सुमित्रा महाजन, केंद्रियमंजी, राज्यपाल, मंजी, राज्यमंजी याप्रमाणे खासदार, आमदार, जिल्हा परिषद अध्यक्षा, पंचायत समिती सभापती, सदस्य, नगराध्यक्ष, नगरसेविका, सरपंच उपसरपंच, सदस्य, अशा राजकीय क्षेत्रात, प्रशासकीय, शैक्षणिक, किडा, क्षेत्रात जिओ ऑलम्पिक मध्ये भारताला बहुमान मिळवून देणा-या महिलांना माझा सलाम!

महिला सक्षमीकरणामुळे वैचारिक पातळीत सुध्दा बदल घडून आलेला आहे. कुटूंबाच्या आकारात बदल झाला आहे. कुटूंबाच्या कार्यात बदल झाला आहे याबरोबर स्त्रीयांच्या दर्जा आणि भूमिकांमध्ये आणि विवाह संस्थेमध्ये सुध्दा बदल होत आहे. ब-याच महिलांना बचत गटामुळे वेगवेगळे व्यवसाय, उद्योग निर्मीतीमुळे महिलांना आर्थिक स्वतंत्र प्राप्त झालेला आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे स्त्रियांच्या बुद्धीकौशल्य पातळीवर विकासात्मक परिणाम झालेला आहे. केंद्र व राज्य सरकारने स्त्रियांवर होण-या अत्याचार आणि स्त्री सुरक्षासंबंधी नवनविन कायदे करण्यात येत आहे. त्यामुळे स्त्रीयांचा आत्मविश्वास आणि धैर्य वाढलेला आहे.

संदर्भ सूची

- 1) प्रा.डॉ. एम. यू. मुलाणी अल्पबचत नियोजन (बचत गट), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- 2) डॉ. सौ. जयमाला डुमरे साक्षरता जाणीव जागृती , जयश्री प्रकाशन, नागपूर.
- 3) डॉ.एस. आर. तोष्णीवाल भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न, विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर.
- 4) रमेश बालवाड बचतगट रचना व कार्यपद्धती, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 5) नंदू लाखे (सारशी) स्वयंसाहय्यता गट पुस्तीका, महाराष्ट्र व्हीलेज डेव्हलपमेंट असो. चंद्रपूर.
- 6) <http://udyojak.org/mahila-bachat-gat/12/8/2016>

महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विचार

प्रा. डॉ. व्यंकटी वाल्मिक नागरगोजे

मराठी विभाग प्रमुख

आरेंजसीटी समाजकार्य महाविद्यालय,
नागपूर. मो. न. ९४२३४५४४४३

प्रास्ताविक :-

भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासाचे पर्व अनेक अद्भूत घटनांनी युक्त आहे. जगातील पारतंत्र्यातील देशांच्या इतिहासाच्या अवलोकनातून दोन गोष्टी समोर येतात. एक तर त्या पारतंत्र्य देशातील पराधीन जनता नेत्यांच्या समोर अन्याय, अत्याचार निमुटपणे सहन करते. नाहीतर त्या पारतंत्र्य देशातील स्वाभीमानी जनता हातात शस्त्र घेऊन बंड करते. भारतीयांनी मात्र प्रथम आत्मशोधाचा सुरूवात केली. भारतीय सुशिक्षित तरूणांनी पराधीनतेच्या कारणांचा शोध घ्यायला सुरूवात केली. भारतीय समाजव्यवस्थेतील दोष, कमीपणा यांचे प्रथम निरीक्षण परीक्षण केले. यातूनच समाजात प्रबोधनाचे, नवविचारांचे युग अवतरले. आत्मशोधनातून समाजातील दोष उणिवा दिसू लागल्या. त्यांचे निराकरण केले पाहिजे असा विचार केला जावू लागला. त्यातूनच राजाराम मोहन राय, रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, न्या. रानडे, रविंद्रनाथ टागोर, स्वामी दयानंद, साने गुरुजी, विनोबा भावे, म. गांधी, लो-टिळक, अगरकर, सावरकर इ. च्या विचारांचा आणि नेतृत्वाचा उदय झाला. त्यांनी विचारांचे मंथन करून उच्च कोटीचे, मानवतावादी, भूतदयावादी, विश्वबंधूत्वाचे स्वतंत्र विचार भारतात रूजवले. या विश्वबंधूत्ववादी, मानवतावादी, जनकल्याणवादी उच्च विचार सरणी भारता बरोबर जगाच्या कल्याणासाठी तारक ठरली. यात कुठलेच दुमत असण्याचे कारण नाही. ही भारतासाठी भुषणावह गोष्ट आहे. या पार्श्वभूमीवर म. गांधीजींनी देशाला, जगाला उच्च कोटीचे मानवतावादी विचार दिले. अहिंसा, सत्याग्रह, सविनय कायदे भंग, असहकार आदी विचारांवर देश स्वातंत्र्य झाला. आज त्याच विचारांची कास धरून जागतिक महासत्ता होण्याच्या दृष्टीने वेगाने घोडदौड करत आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात स्पर्धेच्या युगात जागतिक स्तरावर देशा-देशात कुरघोडीच राजकारण केले जात आहे. त्यामुळे जग अंताच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपले आहे. विनाशाच्या जवळ जावून पोहचले आहे नव्हे स्वताःहून विनाश ओढून घेऊन पहात आहे. अशा विनाशाच्या गर्तेतून जगाला, देशाला एकूणच मानवजातीला बाहेर काढायचे असेल तर गांधीजींच्या विचारांचा स्वीकार, अंगिकार करण्याला पर्याय नाही. हे मत अतिशयोक्ती ठरणार नाही. म. गांधीजींचे विचार हे कालातीत आहेत. त्यांच्या विचारांची मिमांसा पुन्हा-पुन्हा होणे काळाची गरज आहे.

महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहा संबंधी विचार :-

म. गांधीजी १८८८ मध्ये इंग्लंडमधून वकिलीची सनद घेऊन सुटबुटात भारतात आले. पुढे १९२१ मध्ये फक्त गुढ्यापर्यंत धोतर आणि पंच्या एवढेच वस्त्र अंगावर घालू लागले. यातूनच त्यांच्या सत्याग्रहाच्या विचारांची ओळख पटते. गांधीजींनी पहिला सत्याग्रहाचा प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेत केला. प्रथम

त्याला 'निःशस्त्र प्रतिकार' असे नाव दिले होते. या नामकरणात गांधीजींना शस्त्र आणि प्रतिकार ह्या दोन गोष्टी वैरीभावाच्या जवळ घेऊन जाणाऱ्या वाटल्या म्हणून त्याच नाव बदलून 'सत्याग्रह' अस ठेवण्यात आले. सत्याग्रहात वैरीभावाला अजिबात स्थान नाही. याच पायावर सत्याग्रहाच्या विचार श्रेणीची इमारत उभी आहे.

म. गांधीजींनी आयुष्याची २१ वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत घालवली. दक्षिण आफ्रिकेत वर्णव्येष्टातून कृष्ण वर्णीयांनवर होणारे अत्याचार उघडयाडोळ्यांनी पाहिले. स्वतः त्याच्या झळा त्यांनी सहन केल्या. वर्णव्येष्टातून त्यांचा अपमान करून रेल्वेतून ढकलून देण्यात आले. त्यांच्यावर तेथे हल्ले झाले. त्यांनी ठरवले असते तर त्या अद्दल घडवू शकले असते. पण सुडभावनेने कोणाला शिक्षा करविणे हा त्यांचा हेतू नव्हता तर अन्यायकार व्यवस्था बदलवणे, संबंधीतांच्या विचारात, आचारात सकारात्मक बदल घडवून त्यांच्या मनात मानवतेबद्दल प्रेम वात्सल्य. उत्पन्न करणे हा हेतू होता. हाच त्यांच्या सत्याग्रहाचा मुळ हेतू होता.

१९१५ मध्ये म. गांधीजी भारतात आले. भारतात इंग्रजी जुलमी सत्तेने अन्यायाचा कळस रचला होता. शेतकरी, गरीब, सामान्य जनतेचे शोषण केले जात होते. सर्वत्र सुलतानी संकटाने देश त्रस्त झाला होता. इंग्रज सत्ता ही बलाढ्य होती. जगावर ज्यांच राज्य होत. ज्यांच्या सम्राज्यावर सूर्य मावळत नव्हता अशा सत्तेच्या विरुद्ध आपण शस्त्राने लढू शकणार नाहीत. त्यांच्यासमोर आपला निभाव लागणार नाही हे गांधीजींनी आफ्रिकेत असतानाच ओळखलं होतं. म्हणून देशात आल्या पासून त्यांनी सत्याग्रहाचा आग्रह धरला होता. प्रथम शस्त्राविणा लढण्याचे विचार विसंगत वाटत होते. परंतु त्यांचे हे विचार देशात रुजण्यास वेळ लागला नाही. त्याला देशाची आध्यात्मिक पार्श्वभूमी कारणीभूत होती. त्यासंबंधी विनोबा भावे यांचे पुढील विचार अत्यंत बोलके ठरतात.

“गांधीजींना भारताच्या आध्यात्मिक पृष्ठभूमीचा लाभ मिळाला आणि भारतीय संस्कृतीला अनुरूप असे अहिंसेचे शस्त्र त्यांनी दिले. येथे जे अध्यात्म—संशोधन झाले होते, ते संशोधन झाले नसते तर समाज म. गांधीजींची गोष्ट ऐकायला तयार झाला नसता.”^१

सत्याग्रहाच्या सुरवातीच्या काळात हे विचार रुजण्यासाठी भारताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अत्यंत मोलाची ठरली. संतांचे सहिष्णूवादी विचार, अध्यात्मिक भावना, संतांची भूतदया, प्राणिमात्राविषयीचा दयाभाव, सर्व जीवात आत्म्याचा वास असतो अशी भावना त्यामुळेच गांधीजींचा प्रयोग या देशात कमी वेळात सफल होऊ शकला. बलाढ्य अशा इंग्रजी सत्तेला सहज नेस्तनाभूत करू शकलो ही गोष्ट भारत देशाला गौरवास्पद आहे. सत्याग्रहाला अध्यात्माची आणि व्यापकतेची जोड दिली.

म. गांधीजींनी सत्याग्रह करताना त्याला अध्यात्माची एक रूपेरी किनार जोडून त्यात वैयक्तीक पेशा सामूहिक, व्यापकतेचे स्वरूप दिले. त्यामुळे सत्याग्रहाचे विचार सामान्यांच्या गळी उतरले नव्हे त्यांनी स्वतः होऊन ते अंगीकारले. अध्यात्म हा केवळ वैयक्तीक व कौटुंबिक जीवनता स्वतः मोक्ष प्राप्तीचा मार्ग म्हणून अंगीकारला जात होता. परंतु प्रथमच गांधीजींनी सत्याग्रहाचे विचार मांडताना अध्यात्मिक शक्तीचा

व्यापक उपयोग होऊ शकतो हे ओळखून आत्मबळाचा व्यापक उपयोग करायला सांगितले. या आत्मबळाच्या जोरावर बलाढ्य अशा इंग्रजी सत्तेला निःशस्त्र प्रतिकार केला.

सत्याग्रह हे जीवनमूल्य आहे :-

सत्याला कायम चिकटून राहणे म्हणजेच सत्याग्रह होय' सत्याचा कायम आग्रह धरणे कारण सत्ये हे जीवनमूल्य आहे. जीवन जगण्याची एक महान शक्ती आहे. वाटेल तेवढी संकटे आली तरी यतकींचीतही सत्यापासून न ढळणे हा असतो खरा सत्याग्रह. त्यासाठी संकटे, कष्ट, दुःख सहन करावे लागले तरी हरकत नाही. एवढेच नाही तर ते कष्ट आपण करत आहोत याचे भान सुध्दा नसले पाहिजे उलट सत्यासाठी आपण प्रयत्न करत आहोत याचा आनंद चेहऱ्यावर असला पाहिजे. जगाच्या मुक्तीसाठी सत्याग्रह हे जीवनमूल्य म्हणून प्रत्येकाने अंगीकारण गरजेचे आहे. एक आदर्श जीवन जगण्यासाठी मानवाच्या जीवनात मूल्यांना महत्वाचे स्थान आहे. सत्य हे मूल्य प्रत्येकाने आंगिकारल्यास विनोबाजींचे पुढील विचार बोलके वाटतात.

“जोपर्यंत आपण परस्परविरोधी गोष्टीविषयी बाह्य उपायांचाच विचार करू, लढाई—युद्ध वगैरे स्थूल उपायांच्या वर उठणार नाहीत. तोपर्यंत जगाची धडगत नाही. म्हणून सत्याग्रहाची गरज आहे”. २

या ठिकाणी विनोबाजींनी बाह्य उपायांपेक्षा प्रत्येकाच्या ठिकाणी आंतर्गत नितिमूल्यांचा विचार केला आहे.

सत्याग्रहाचा मुख्य हेतू अंतरात्म्याला जागृत करणे :-

सत्याग्रह हा शब्द उच्चारताच ऐकणाराला तो कानाला गोड वाटला पाहिजे. सत्याग्रह विधायक कामासाठी केला पाहिजे. त्यातून समाजाच्या मांगल्याचाच विचार झाला पाहिजे. ही शुध्द भावना सत्याग्रहामागे असावी अशी प्रमाणिक भूमिका गांधीजींची होती. सत्याग्रह करून कोणाला दुःख देणे, समाजात वैरभाव पसरवणे आणि वैयक्तिक स्वार्थासाठी सत्याग्रह करून शासनास वेठीस धरणे ह्या 'गोष्टींना सत्याग्रहात मुळीच स्थान नव्हते. तर सत्याग्रहाचा मुख्य हेतू हा संबंधीताच्या अंतरात्म्याला जागृत करणे त्याच्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न करणे. त्याच मन परिवर्तन करणे हा मुख्य उद्देश डोळ्यासमोर ठेऊन गांधीजींनी सत्याग्रहाचे विचार मांडले.

स्वतः दुःख सहन करणे व समोरच्याचे हृदय परिवर्तन करणे.

“ लोका सांगे ब्रम्हज्ञान स्वतः मात्र कोरडे पाषाण अशा वृत्तीचे माणसे सत्याग्रह करू शकत नाहीत. स्वतः सत्याचे आचरण आग्रहपूर्ण केले पाहिजे. आपल्या मूल्याधिष्ठीत अचरणामुळे वेळप्रसंगी स्वतःला त्रास होतो. परंतु त्याचा विचार न करता सत्यासाठी आग्रह धरला पाहिजे जेणेकरून समोरच्याचे हृदय द्रवेल. जेव्हा गांधीजी चंपारण्यात गेले होते. तेथे नीळ कंपनीचे मालिक मजूरांना चप्पल घालू देत नसत. हे समजताच गांधींनी प्रथम चप्पल घालण्याचे सोडले. चंपारण्य सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या टप्प्यात स्त्रीयांच्या स्वच्छेतेवर भर दिला होता. तेथे काम करणाऱ्या स्त्रीयांना स्वच्छेतेचे महत्त्व सांगत असतांना कस्तुरबा गांधींना एका महिलेने स्वतःची समस्या सांगितली मला एकच साठी आहे. ती धूतली तर

अंगावर घालायला काहीच नाही. त्या संबंधी गांधीजींना सांगा तेव्हा गांधींनी आपल्या अंगावरच उपरन काढून त्या स्त्रीला दिल तेव्हा पासून अंगावर घेत असलेल्या उपरण्याचा त्यांनी त्याग केला. यालाच म्हणतात आत्मक्लेशातून समोरच्याचे हृदय परिवर्तन करणे होय. सत्याग्रहात या गोष्टीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

सत्याग्रहात निर्भयतेला महत्त्व :

सत्याग्रह करण्यासाठी मनाची निर्भयता लागते ज्याच मन दुर्बल आहे असा व्यक्ती सत्याग्रह करू शकत नाही. सत्यासाठी कष्टाची गरज असते. सत्याग्रहात प्रसंगी मृत्यूपर्यंत प्रयत्न करावा लागतो. अशा वेळी मनाची सुदृढता असावी लागते. त्या संबंधी पुढील विचार बोलके वाटतात.

“निर्भयतेचा अर्थ आहे, आपण कोणालाही न भिणे, आणि कोणालाही न भिक्वणे. दोन्ही मिळून निर्भयता बनते. तसे तर स्वतः ला देहाहून भिन्न पाहतो. तो दुसऱ्यांनाही देहाहून भिन्न पाहतो. म्हणून तो कोणाकडूनही दबला जात नाही आणि कोणालाही दाबतही नाही. कोणाला भीत नाही व कोणाला भिक्वीत नाही. शरीराहून आपण वेगळे आहोत असे ओळखणे हेच आत्मज्ञान हेच सत्याग्रहाच्या शक्तीचे अधिष्ठान आहे. आत्मज्ञानाशिवाय सत्यनिष्ठा शक्यच नाही. सत्यासाठी कष्ट सहन करावे लागतात. मृत्यूपर्यंत प्रयत्न करावे लागतात. पूर्ण निर्भयता आत्मज्ञानावरच उभी राहू शकते.” ३

वरील विचारांवरून असे म्हणता येईल की मनाच्या निर्भयतेशिवाय सत्याग्रह होऊच शकत नाही. मनाची निर्भयता आत्मज्ञानावर अवलंबून असते. म्हणजेच ज्यांचा ज्ञान आणि विचारांवर विश्वास आहे. तोच सत्याग्रह करू शकतो. असे सत्याग्रहासंबंधी अत्यंत महत्त्वाचे विचार गांधीजींनी मांडले आहेत. ४

सत्याग्रहात वैरभावाला स्थान नाही :

सत्याग्रह करत असताना स्वतः शुद्ध विचार केला पाहिजे व समोरच्याला बरोबर सांगून त्याच्या गळी तो विचार उतरवला पाहिजे. त्यासाठी समोरच्याशी सतत विचार विनिमय केला पाहिजे यातून जर स्वतःचे काही दोष दिसल्यास त्याचे शोधन करून ते मान्य केले पाहिजे म्हणजेच दुसऱ्याचे विचार समजून घेणे, दुसऱ्यांच्या मतांचा, भावनांचा सुद्धा आदर केला पाहिजे हे सत्याग्रहाचे मुख्य स्वरूप आहे. त्यामुळे वैरभावाला स्थानच राहणार नाही. गांधीजी म्हणतात सत्याग्रह करताना कोणा विरुद्ध सत्याग्रह म्हणण्याऐवजी कोणासमोर सत्याग्रह करणार असे म्हणावे विरुद्ध हा शब्द वैरभावाच्या जवळ जाणारा आहे. सत्याग्रह म्हटले की ऐकणाराला श्रवणीय वाटावा. त्यात हार—जीत हा प्रश्नच नसला पाहिजे. हार जीत युद्धात असते युद्धाने लोकांची मने दुरावतात वैर वाढत जातो. समाजमन दुःखाने होरपळून निघते. तर सत्याग्रह माणसांची मने जोडण्याच काम करतो. त्या संबंधी पुढील विचार महत्त्वाचे वाटतात.

“लढाईत एका पक्षाची हार होते आणि दुसऱ्या पक्षाची जीत होते. उलट सत्याग्रहात ती जवळ येतात. लढाईत भाग घेणाऱ्यांची मने एकमेकांविरुद्ध होतात, तर सत्याग्रहात ती जवळ येतात”

म्हणून गांधीजींनी सांगितले की सत्याग्रहात वैरभावाला आजीबात स्थान नाही. हे वरील विचारांवरून लक्षात येते.

युध्दाने माणसांची मने क्रोधीत होतात. त्यामुळे माणसाची बुद्धी, विचार, विवके कुंठीत होतो. त्यामुळे त्याच्याकडून अमानविय वर्तन घडते. तर सत्याग्रहाने माणसांची मने जवळ येतात. त्यामुळे विचार-विनिमय होतो. त्यामुळे बुद्धीवरचा गैरसमजांचा पडदा दूर होतो. बुद्धी विवेकी विचार करायला प्रेरीत होते. हा व्यापक मानवतावादी विचार सत्याग्रहाच्या संकल्पनेमागे व्यक्त होताना दिसून येतो.

सारांश :

जग आग नेत्रदीपक प्रगती करत आहे. पण हीच प्रगती भष्मासुराप्रमाणे जगाच्या अंताकडे घेऊल जात आहे. अशा विनाशापासून जगाला रोखावयाचे असेल तर म. गांधीजींच्या विचारांचे पुन्हा पुन्हा मंथन झाले पाहिजे या विचाराचा अंगीकार केला पाहिजे हेच विश्व कल्याण, शांतता, अहिंसा मानवतेला चिरंततेकरडे घेवून जाणारे विचार आहेत आणि आजच्या काळानुरूप त्यांच्या विचारांचा अंगीकार केला पाहिजे. ही आजच्या काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :- १) म. गांधीजींचे सत्याग्रहाचे विचार हे मानवतावादी आहेत. २) म. गांधीजींच्या या विचारांना देशात रूजण्यासाठी देशातील अध्यात्मीक पार्श्वभूमी महत्त्वाची ठरली. ३) आजच्या काळात म. गांधीजींच्या विचारांची देशाला व सर्व जगाला अत्यंत गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) “गांधी जसे पाहिले जाणिले विनोबांनी”,
विनोबा भावे
संपादक : कांतीलाल शाह, अनुवाद, बाबाजी मेघे,
प्रकाशक — परमधाम प्रकाशन पवनार.
- २) सत्याचे प्रयोग,
महात्मा गांधी,
प्रकाशक —नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद.
- ३) हिंद स्वराज्य,
महात्मा गांधी
प्रकाशक — नवजीवन प्रकाशन मंदीर अहमदाबाद.
- ४) हिन्दु धर्म म्हणजे काय ?
महात्मा गांधी
अनुवाद — तारा धर्माधिकारी
प्रकाशक — नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानाच्या परिप्रेक्ष्यातून : संरक्षण विषयक विचार

प्रा. डॉ. कुचेकर एच्. एस.

तु. कृ. कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी. ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अखंड भारताचे शिल्पकार आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अखंड भारत निर्माण व्हावा ही भूमिका घेवून अहोरात्र संघर्ष केला. सक्षम वैभव संपन्न आणि संघटीत भारताचा आराखडा तयार केला होता. आजच्या बदलत्या राजकीय व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आंतरराष्ट्रीय घडामोडीत जे बदल होत आहेत त्या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संरक्षण, परराष्ट्र आणि सुरक्षाविषयक धोरणाबाबत ज्या काही मुलभूत संकल्पना मांडल्या होत्या त्या आजही महत्त्वाच्या आहेत हे ही आज पाहणे आवश्यक आहे. कारण बाबासाहेब यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांचे वडिल रामजी सकपाळ यांचा प्रभाव होता. ते लष्करामध्ये नोकरीला होते. त्यामुळे बाबासाहेबांना भारताच्या संरक्षण आणि सुरक्षेबाबत अतिशय प्रेम होते. प्रस्तुत लेखात बाबासाहेबांची संरक्षण निती याविषयावर प्रकाश टाकण्याचा उद्देश आहे.

1939 मध्ये नाझी जर्मनीने पोलंडवर आक्रमण करून दुसऱ्या महायुद्धाला प्रारंभ केला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळामध्ये भारतात व्हाईसरॉयने भारताचा इंग्लंडला पाठिंबा जाहिर करून टाकला होता. भारत इंग्लंडच्या बाजूने दुसऱ्या महायुद्धात सहभागी होईल असे आपल्याला (भारताला) न विचारातच त्याने जाहिर केले होते. यावर बाबासाहेबांनी टीका केली होती. तुम्ही भारताचे मत विचारात घेणे आवश्यक आहे. परराष्ट्र धोरणामध्ये आम्हाला निर्णय स्वातंत्र्य असलेच पाहिजे. आमचे निर्णय तुम्ही घेता कामा नयेत असे स्पष्ट मत बाबासाहेबांनी मांडले होते. तरीही काही जणांनी बाबासाहेबांना ब्रिटीशांचे हस्तक म्हणून त्यांच्यावर टिका केली होती. पण ही टिका कोणत्या मानसिकतेतून झाली असेल याचे सुझाणकारांनी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

1941 मध्ये ब्रिटीश सरकारने कार्यकारी मंडळाची पुनर्रचना व सदस्यांची वाढ करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची कार्यकारी मंडळात संरक्षण सल्लागार समितीत निवड केली. बाबासाहेबांनी दुसऱ्या महायुद्धाच्यावेळी या समितीची जबाबदारी स्विकारून त्यांनी भारताच्या संरक्षण सिद्धतेबाबत व लष्करी शिक्षणासोबतच इतर महत्त्वाच्या बाबींमध्ये आपले विचार राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मंडळात मांडले होते. बाबासाहेबांनी भारताने आपल्या सुरक्षिततेसाठी व जागतिक सुरक्षेबाबत नाझी जर्मनीला विरोध करावा व त्यासाठी भारत सरकारने प्रयत्न करावेत अशी भूमिका घेतली. तसेच ब्रिटीश सरकारने गोलमेज परिषदेमध्ये जी आश्वासने दिली होती त्या आश्वासनांची पूर्तता करावी. त्यात प्रामुख्याने भारताच्या सुरक्षिततेची हमी होती. शिवाय गोलमेज परिषदामध्ये बाबासाहेबांनी भारतीय युवकांना ठराविक वयानंतर लष्करी शिक्षण सक्तीचे करावे, जेणेकरून त्यांच्यात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होईल, शिवाय चांगले सुदृढ प्रशासकीय अधिकारी निर्माण व्हावे यासाठी लष्करी शिक्षण हे सक्तीचे करावे ही शिफारस केली होती. लष्करात भरती करताना सर्वांना ती खुली करण्यात यावी. सर्व जाती धर्माच्या लोकांना लष्करात सामावून घ्यावे अशी बाजू बाबासाहेबांनी राष्ट्रीय सुरक्षा मंडळाचे सदस्य असताना घेतली आणि भारताच्या उज्ज्वल भवितव्याची मुहूर्तमेढ रोवली होती. त्याचबरोबर

दुसऱ्या महायुद्धचे वर्णन करताना ते म्हणतात 'युद्ध हे केवळ कोणत्या प्रदेशाचेच विभाजन करत नाही तर मानवा-मानवात एक मुलभूत बदल घडवून आणते. त्यामुळे आपली संस्कृती आणि मुल्ये यावर आघात होतो त्यामुळे युद्ध थांबविणे व नाझीवादावर विजय मिळविणे हे सर्वांच्या हिताचे आहे' असे प्रतिपादन केले होते.

भारताच्या संरक्षण धोरणाबाबत बाबासाहेबांची भूमिका अत्यंत स्पष्ट होती. त्यांच्या धोरणात व्यक्तीला महत्त्व नसून राष्ट्रीय हितास प्राधान्य दिले पाहिजे असे त्यांचे विचार होते. म्हणून त्यांनी चीन सोबतच्या पंचशील कराराचा विरोध करताना त्यांनी सांगितले की, 'चीन हे अतिशय धूर्त राष्ट्र आहे आणि अशा राष्ट्राबाबत भारताने गाफिल राहून चालणार नाही. आदर्शवादी दृष्टीकोनातून चीनशी मैत्री करण्याचे प्रयत्न भारताने करू नयेत'. 1954 मध्ये भारताने चीन संदर्भात तयार केलेले पंचशील धोरण संसदेमध्ये चर्चेसाठी आणले होते. त्यावेळी बाबासाहेबांनी फार उत्तम प्रकारे त्यावर टीका केली होती. ते असे म्हणाले की, 'पंचशील धोरण हे बुद्धधर्माचा अविभाज्य घटक आहे. पण या धोरणाचा चीनकडून अवलंब होताना दिसत नाही.' चीन संदर्भात भारताने अतिशय स्पष्ट आणि व्यावसायिक धोरण घ्यावे. त्यांच्यासमोर आदर्शवादी धोरण घेवू नये असा महत्त्वाचा मुद्दा बाबासाहेबांनी मांडला होता हे लक्षात घ्यावे लागेल. कारण 1950 च्या दशकात ज्या प्रश्नाविषयी विचार बाबासाहेबांनी मांडले होते ते आजही सुटलेले नाहीत.

चीनच्या माओंना पंचशीलाविषयी एवढा आदर आहे तर त्यांनी आपल्या देशात प्रथम पंचशील तत्त्वांचे पालन करावे. नेहरुंनी भावनात्मक धार्मिक घोष वाक्यावर विश्वास न ठेवता राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य द्यावे. कारण भारतीय लष्करी व्यवस्थापन आणि राजकीय नेतृत्व यांच्यात कोणताही समन्वय नसल्याने आज ही भारताच्या संरक्षण धोरणाबाबत विविध शंका निर्माण होतात. म्हणून जोपर्यंत लष्करी धोरणाबाबत येथील सामान्य माणसू जागा होत नाही किंवा त्याबाबत आपली मते मांडून राजकीय नेतृत्वाद्वारे बदल घडवून आणीत नाहीत तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने संरक्षण व परराष्ट्र धोरणाबाबत भारतीय लोकामध्ये उत्सुकता राहणार नाही.

बाबासाहेबांनी भारताच्या सुरक्षिततेचा विचार मांडताना त्यांनी लष्करीदृष्ट्या व सामाईकदृष्ट्या भारताच्या भौगोलिक बाबींचा वाचार करून दुसऱ्या राजधानीची मागणी/शिफारस केली होती. मोगल आणि ब्रिटीश कालखंडात भारताच्या दोन राजधानी होत्या. मोगल कालखंडात दिल्ली एक राजधानी तर श्रीनगर ही दुसरी राजधानी होती. जेव्हा ब्रिटीश भारतात आले तेव्हा कलकत्ता आणि सिमला. त्यानंतर कलकत्त्यावरून दिल्ली येथे राजधानी आल्यानंतर ही सिमला या दुसऱ्या राजधानीचे अस्तित्व ठेवले. याबाबतचे ऐतिहासिक दाखले देवून बाबासाहेबांनी दुसऱ्या राजधानीची शिफारस केली. त्याची प्रामुख्याने दोन कारणे स्पष्टपणे दिसतात. एक उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांच्यातील जो क्षेत्रीय व वांशिकवाद आहे तो कमी होईल. तसेच भारत हा शांततेच्या मार्गाने जाणारा देश असला तरी कधी काळी युद्ध प्रसंग ओढवला तर दिल्ली हे चीन आणि पाकिस्तानच्या लष्करी सामर्थ्यासमोरचे सर्वात जवळचे शहर आहे. त्यामुळे ते शेजारील राष्ट्रांच्या बॉम्बहल्ल्याच्या कक्षेत येणारे शहर आहे. त्यामुळे दिल्ली ही राजधानी राष्ट्रीय संरक्षणाच्या दृष्टीने अस्थिर आहे. म्हणून दक्षिणेकडील हैद्राबाद व सिकंदराबाद आणि शेजारील प्रांताचे एकत्रीकरण करून त्याचे प्रमुख प्रशासकीय विभाग निर्माण करून त्या ठिकाणी दुसऱ्या राजधानीची स्थापना करावी जेणेकरून भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून प्रशासकीय कामे लवकर होण्यासाठी उत्तर व दक्षिण भारतातील दरी कमी होवून देशात राष्ट्रीय

एकात्मतेची भावना निर्माण होईल. त्यासाठी हैद्राबाद येथे दुसऱ्या राजधानीची मागणी केली होती. तसेच ते शहर सर्व शहरांच्या कमी-जास्त प्रमाणात मध्यवर्ती भागात असल्याकारणाने त्याचे भौगोलिक व सुरक्षाविषयक महत्त्व बाबासाहेबांनी विशद केले होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका हा भारताला संरक्षण, आर्थिक आणि व्यापारी दृष्टीकोनातून महत्त्वाचा ठरू शकतो असे बाबासाहेबांचे मत होते. अमेरिकेबरोबरची मैत्री-भागीदारी भारताला उपकारक ठरणारी होती. पण भारताच्या अलिप्ततावादासारख्या धोरणामुळे अमेरिकेसारखे राष्ट्र दुखावले जावू शकते असे बाबासाहेबांचे म्हणणे होते. अमेरिकेच्या मैत्रीमुळे भारताला संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेचे कायम सदस्यत्व मिळणारे होते. म्हणून बाबासाहेब सातत्याने मागणी /शिफारस करत होते. कारण आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव टाकण्यासाठी युनोचे कायम सदस्यत्व महत्त्वाचे होते. म्हणून बाबासाहेब याबाबत आग्रही होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया खंडामध्ये अमेरिकेला एका मित्र राष्ट्राची गरज होती. यासाठी चीनशी जवळीक साधण्याचे प्रयत्न अमेरिकेने सुरू केले होते. परंतु 1949 नंतर जेव्हा चीन हा साम्यवादी बनला तेव्हा अमेरिकेने भारताकडे लक्ष वळविले. त्यावेळी तत्कालिन अमेरिकन अध्यक्ष आयसेन हावर यांनी पं. नेहरुंना यासंदर्भात एक विशेष पत्र लिहून भारताने अमेरिकेच्या धोरणांना पांढिबा द्यावा अशा स्वरूपाची मागणी केली होती. पण त्याकडे भारताने जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले होते.

पण आज भारत राष्ट्रसंघातील सदस्यत्वासाठी कसोशीने प्रयत्न करत आहे. तो दुरदृष्टीपणा बाबासाहेबांनी त्यावेळीच दाखविला होता. अमेरिकेशी मैत्रीची गरज त्यांनी त्याकाळीच ओळखली होती हे लक्षात घ्यावे लागते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अमेरिकेच्या मैत्रीसंदर्भात विचार मांडताना केवळ युरोप वा पश्चिमेकडील राष्ट्रांचाच विचार करता कामा नये तर पूर्वेकडील राष्ट्रांचाही विचार केला पाहिजे असे मत बाबासाहेबांनी मांडले होते. कारण त्यामुळे भारताने त्यांच्याशी संबंध घनिष्ट करणे खूप गरजेचे आहे. त्यासाठी दक्षिण-पूर्व आशिया आणि उत्तर-पूर्व आशियातील राष्ट्राकडे भारताने लक्ष द्यावे अशी भूमिका बाबासाहेबांनी घेतली होती. तसेच सिएटो हा लष्करी गट त्या दरम्यान निर्माण झाला होता. अमेरिकन पुरस्कृत या गटाचे भारताने सदस्य व्हावे अशी इच्छा अमेरिकेची होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही या गटाचे सदस्यत्व भारताने स्विकारले पाहिजे असे मत मांडले होते. कारण या सदस्यत्वामुळे दक्षिण-पूर्व आशियामध्ये भारताचा दबदबा वाढणार होता. परंतु भारताने ते नाकारले. पुढे 1948 मध्ये असियान या संघटनेने भारताला सदस्य स्विकारावे यासाठीचा प्रस्ताव दिला होता पण तो ही भारताने विचारसरणीच्या आधारावर नाकारला. पण आज 20 वर्षांपासून भारत आसियान या संघटनेचा सदस्य बनण्याचा प्रयत्न करत आहे. पण ते भारताला शक्य होत नाही. वास्तविक हीच बाब बाबासाहेबांनी पूर्वीच ओळखली होती हे वास्तव सत्य नाकारता येत नाही.

बाबासाहेबांनी काश्मिर विषयाच्या संदर्भातही अतिशय व्यापक भूमिका घेतली होती. कारण याच विषयासाठी त्यांनी कायदेमंत्रिपदाचा राजीनामा दिला होता. ते म्हणतात की, 'एखाद्या समुहास आपण जबरदस्तीने सामील करून घेवू शकत नाही.' म्हणून बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या सिद्धांतानुसार लोकसंख्या स्थलांतर व काश्मिरची फाळणी तीन विभागात करून काही ठिकाणी जनमत घेवून तो प्रश्न कायमचा निकालात काढावा असा सिद्धांत मांडला होता. पण दुर्दैवाने तसे झाले नाही. कारण तसे झाले असते तर आज देशात हिंदू-मुस्लीम विषयावर राजकीय मंडळींना राजकारण

करता आले नसते. म्हणून बाबासाहेबांच्या भूमिकेकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले गेले. त्यामुळे आज जगाच्या पाठीवर हा विषय इतका संवेदनशील होवून बसला आहे की, दोन्ही राष्ट्राकडे असलेल्या आण्विक शक्तीमुळे या विषयाकडे दोन्ही राष्ट्रे संशयाने पाहत असल्यामुळे गेल्या 70 वर्षांच्या इतिहासात हजारो सैनिक अधिकारी, सर्वसामान्य नागरिकांना मृत्यूमुखी पडावे लागले आहे. त्यामुळे या विषयासंदर्भात बाबासाहेबांनी केलेले भाकित खरे ठरले आहे.

बाबासाहेबांनी भारतात संघराज्य शासनपद्धती स्विकारलेली असतानाही जाणीवपूर्वक संविधानाच्या माध्यमातून केंद्राला जास्त आणि राज्याला कमी अधिकार देवून मजबूत केंद्र सरकारचे समर्थन केले आहे. हेच खऱ्या अर्थाने प्रखर राष्ट्रवादाचे द्योतक मानले जाते. भारताला मजबूत केंद्र सरकारची आवश्यकता का आहे हे बाबासाहेबांनी पटवून दिले आहे. बाबासाहेब म्हणतात 'अलेक्झांडर डॅरियस, सॅरिअर, मोहम्मद बीन कासीम, मोहम्मद घोरी, चंगेजखान तैमूरलंग बाबर आदींच्या आक्रमणासमोर भारताला पराभव पत्करावा लागला होता. याचे मुळ कारण म्हणजे भारतात भारताकरिता लढणारी आणि एकसंघ नेतृत्व देणारी मजबूत केंद्रीय सत्ता नव्हती'. मात्र आज संविधानाच्या माध्यमातून केंद्र सरकार मजबूत केल्यामुळेच चीन, पाक यांच्याकडून झालेल्या आक्रमणाला भारत यशस्वी तोंड देवू शकला आणि पाकविरुद्ध सर्जिकल स्ट्राईक (सप्टेंबर 2016) सारखे ऑपरेशन भारत यशस्वी करू शकला याचे श्रेय खऱ्या अर्थाने बाबासाहेब लिखित भारतीय संविधानाला द्यावे लागते हे वास्तव सत्य कुणालाही नाकारता येत नाही.

आपल्या शेजारच्या देशांचा अभ्यास केल्यास असे आपणास दिसून येते की, पाकिस्तान, बांगलादेश, म्यानमार, नेपाळ इ. देशांमध्ये लोकशाही प्रस्थापित होवू शकली नाही. त्या देशांमध्ये सतत राजकीय अस्थिरता आहे परंतु आपला भारत देश मात्र राजकीयदृष्ट्या स्थिर आहे. इतकेच नव्हे तर सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेल्या भारताने लोकशाही देश म्हणून एक वेगळी प्रतिमा संपूर्ण जगात निर्माण केली आहे. याचे एकमेव कारण म्हणजे भारतीय संविधानातून बाबासाहेबांनी निर्माण केलेली व्यवस्था. आपल्या देशाला अस्थिर करण्याचे अनेकदा प्रयत्न झाले, देशाचे विभाजन करण्यासाठी खलिस्तान, गोरखालँड इ. सारख्यांकडून अनेक विघटनकारी घटना घडल्या. परंतु संविधानामुळे देशाचे केंद्र सरकार मजबूत आणि स्थिर असल्यामुळे विघटनकारी, दहशतवादी सारख्या सर्व शक्तींचा बीमोड-नायनाट शक्य झाले.

बाबासाहेबांनी देशाची एकता आणि अखंडता टिकविण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत 352, 356, 360 अशी तीन कलमे समाविष्ट केली आहेत. यातील 352 कलम म्हणजे परकीय राष्ट्रापासून जेव्हा भारताच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होतो तेव्हा राष्ट्रपतींनी त्याचा वापर करून राष्ट्रीय आणीबाणी जाहीर करायचा अधिकार दिलेला आहे. 356 कलम म्हणजे एखाद्या राज्यात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली किंवा कोणतीही फुटीरवादी भूमिका घेत असेल त्यावेळेस केंद्र सरकारने 356 कलमाचा वापर करून त्या राज्यात आणीबाणी जाहीर करून तो प्रांत भारतापासून वेगळा होवू नये किंवा राजकीय अस्थिरता निर्माण होवू नये यासाठी या कलमाचा वापर केला जातो. आणि 360 कलमाचा वापर जेव्हा राष्ट्रीय आर्थिक संकट निर्माण होते तेव्हा ते संकट दूर करण्यासाठी या कलमाचा वापर करता येतो. मात्र 356 कलम हे राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेसाठी अतिशय महत्वाचे आहे. गेल्या सहा दशकापासून भारत एकसंघ जो आहे तो केवळ 356 कलमामुळे. जम्मू आणि काश्मिर, पंजाब, उत्तर-पूर्व राज्ये जी आज भारतात आहेत त्याचे महत्वाचे कारण

356 कलम हे होय. या कलमाबाबत बाबासाहेबांनी भारतीय राज्यघटनेत अतिशय महत्वाची भूमिका मांडली आहे. त्याचबरोबर या कलमाबाबत धोकाही त्यांनी सांगितला आहे. भारतासारख्या बहुजातीय, बहुधर्मीय लोकसंख्या असलेल्या देशाची जर एकता आणि अखंडता टिकवायची असेल तर केंद्र सरकार हे प्रबळ असले पाहिजे. म्हणून बाबासाहेबांनी संविधानाच्या माध्यमातून केंद्र सरकार प्रबळ केले आहे. बाबासाहेबांनी भारत एकसंघ राष्ट्र व्हावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली. भारतीय संविधान हे देशाला एकसंघ व एकात्म ठेवण्यात समर्थ असल्याचा विश्वासही दिला. शांतता काळात, युद्धजन्य परिस्थितीत भारतीय संविधान या देशाला एकसंघ-एकात्म ठेवण्यास समर्थ आहे. ही बाबासाहेबांची भूमिकादेखील फार महत्वाची आहे. पण आज राजकीय पक्ष राजकीय स्वार्थासाठी राष्ट्रीय हितापेक्षा राज्याचे हित जोपासण्याला प्राधान्य दिले जात आहे.

बाबासाहेबांनी अखंड भारताची निर्मिती करताना जी भूमिका मांडली होती ती अत्यंत मुलभूत राष्ट्राची एकात्मात टिकवणारी होती. त्यांनी घटनेच्या तिसऱ्या कलमान्वये संसदेस नवीन राज्याची निर्मिती करण्याचा अधिकार प्रदान केलेला होता. कारण त्यावेळी भाषावार प्रांतरचना झाली पाहिजे असा दबाव घटना समितीवर येत होता पण भाषावार प्रांतरचना करून तिला मंजूर देण्याइतका वेळ घटनासमितीकडे नसल्यामुळे या प्रश्नाचा समग्र अभ्यास करून त्यासंदर्भात शिफारस केंद्र सरकारकडे करण्यासाठी फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यपुनर्रचना आयोगाची स्थापन केली या आयोगाने 30 सप्टेंबर 1955 ला केंद्राला सादर केला तो अहवाल 11 ऑगस्ट 1956 ला प्रसिद्ध झाला मात्र बाबासाहेबांनी या आयोगाच्या राज्य पुनर्रचनेला कडाडून विरोध केला. कारण त्यांच्या मते ही राज्य पुनर्रचना विलक्षण स्वरूपाची होती. त्यातील घटक राज्यांचे आकार हे शक्यतो समसमान असणे अत्यंत आवश्यक असताना आयोगाने केवळ भाषेचा आग्रह धरत राज्यनिर्मिती केली पण ती राज्याराज्यातील संघर्षाला खतपाणी घालणारी आहे. त्यामुळे राज्य पुनर्रचना आयोगाने केलेली ही चूक वेळीच सुधारली पाहिजे अन्यथा भारताला त्याची जबर किंमत मोजावी लागेल. बाबासाहेबांना असे वाटत होते की राज्य पुनर्रचना आयोगाने राज्याची निर्मिती करताना अविवेकी भूमिका स्विकारली आहे. भविष्यात उद्भवणाऱ्या समस्यांचा कसलाच विचार केलेला नाही. कारण आयोगाने भाषेच्या नावावर उत्तर भारताचे एकत्रिकीकरण केले व दक्षिण भारताचे विलगीकरण केले त्यामुळे भारतीय संघराज्य धोक्यात येईल असे त्यांना वाटत होते. म्हणून बाबासाहेबांनी प्रादेशिक वाद टाळण्यासाठी एक भाषा एक राज्य हे सूत्र सुचविले पण त्यांची मागणी मान्य न करता एक राज्य एक भाषा हे धोरण डोळ्यासमोर ठेवून आयोगाने तशी रचना केली पण आज 70 वर्षे होवून गेली तरी प्रादेशिकवाद, प्रादेशिक पाणीप्रश्न, सीमावाद, भाषावाद, विभागीय विकासाचा असमतोल यामुळे राष्ट्रीय भावनेला खीळ बसत आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांनी लोकसंख्या हे सूत्र ठरवताना प्रत्येक राज्याची लोकसंख्या निश्चित ठरवावी व त्याचे समान प्रतिनिधित्व द्यावे. जेणे करून सर्व राज्याच्या विकासाला गती मिळेल शिवाय उत्तर विरुद्ध दक्षिण असा भाषावाद, प्रांतियवाद निर्माण होणार नाही असे म्हटले होते.

सारांश -आज भारतात उद्भवलेल्या समस्यावर बाबासाहेबांनी त्याचवेळी उपाय सुचविले होते. तत्कालीन परिस्थितीचा आंगोपांग विचार करून स्पष्ट गंभीर आणि विवेकनिष्ठ भूमिका मांडल्या होत्या. बाबासाहेबांनी देशाच्या

प्रत्येक समस्येवर निकोप व निःस्पृह भावनेने पाहिले. त्यांच्या विचारांचा आवाका खुप दांडगा होता. म्हणून देशाच्या सीमा कशा असाव्यात, जनतेचे समाधान कशात आहे याचा अचूक आराखडा त्यांच्याकडे तयार होता. त्यांनी देशाची नाडी अचूकपणे ओळखली होती. त्यांनी वैयक्तिक हिताची पर्वा न करता राष्ट्रहित महत्त्वाचे मानले. जात, धर्म, समाज, पक्षहित यापलिकडे जावून त्यांनी एका सच्चा भूमीपूत्राचे कर्तव्य पार पाडले.

संदर्भ ग्रंथ:-

- विमलसूर्य चिमणकर- द्वितीय महायुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, समता सागर प्रकाशन, नागपूर.
- डॉ. विजय खरे- राष्ट्रीय सुरक्षा पुढील आव्हाने, सुमेध प्रकाशन, पुणे 16
- मागाडे बाळासाहेब- (संपा.) समग्र बाबासाहेब, थिंक टँक पब्लिकेशन्स अँड डिस्ट्रीब्युशन्स, सोलापूर
- प्राचार्य टी. ए. गवळी व इतर (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ
- डॉ. सावंत उत्तम (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ
- लोकराज्य अंक- 2016

वर्तमान जीवनात वृद्धापुढील आव्हाने व उपाय

प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे

मा. ज्यो. फुले महा. , बल्लारपूर

मो. नं. ७७६७९८७६३३

आजच्या आधुनिक युगात वृद्धाची समस्या हा एक चिंतेचा विषय ठरला आहे. मात्र भारतामध्ये पूर्वी हि समस्या नव्हती निदान भारतात तरी 'वृद्ध' व्यक्ती हि समस्येच्या दृष्टिकोनातून कधी पहिल्याच जात नाही तर भारतात पूर्वीपासूनच पूर्वजांबद्दल आदर असायचा वृद्धाबद्दल प्रत्येकाच्या मनात पुण्यबुद्धि दिसून येत होती . घरातही वृद्धाना मान सन्मान असायचा सण समारंभ असल्यास त्यांना प्रथम नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद घेतल्या जात असे. अश्या पद्धतीने त्यांच्या आशीर्वादने शुभकार्याची सुरवात होत होती. त्यांच्या गोष्टींना मान असायचा कारण वृद्धापण म्हणजेच ज्ञानपूजा होय. त्यांचे हे ज्ञान त्यांचे अनुभव असायचे . या शुभ केसात अनुभवाचे मौल्यवान गाठोडे असते. त्या सुरकुतलेल्या शरीरावर कित्येक वर्षांचा इतिहास असतो म्हणून प्रत्येक बाबतीत वृद्धाचा सल्ला घेतला जाई व तो तितक्याच आग्रहाने मानल्या जात असे. कारण वृद्ध म्हणजे अनुभवसिद्ध अशी समजूत होती व वृद्धाचा आदर करावा अशी धर्माची शिकवण होती.कौटुंबिक भांडणात किंवा गावातील भांडणात वृद्ध लोक निकाल देत होते आणि त्यांच्या अनुभवसिद्ध ज्ञानाचा फायदा समाजातील व कुटुंबाच्या सर्व लोकांना मिळत असे.

आजचे युग हे सुधारलेले आहे. आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण व नागरीकरणाच्या प्रभावाने भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंबाचे विघटन यामुळे आधुनिक समाजात वृद्धाची समस्या एक महत्वपूर्ण सामाजिक प्रश्नाच्या स्वरूपात भारतीय समाजासमोर उपस्थित झाली आहे.

भारतात १९ व्या शतकापर्यंत वृद्धाची समस्या तेवढी जाणवत नसे मात्र आज आधुनिक काळात वृद्धाच्या समस्येच्या संदर्भात बोलले व लिहले जाते वर्तमानपत्र , टी .व्ही ., रेडिओ ,साप्ताहिके ,मासिके ह्या प्रसारमाध्यमाद्वारे समस्येला वाचा फोडण्याचे कार्य केले जाते त्याचबरोबर या समस्येकडे सामाजिक संस्था , शासन , सामाजिक कार्यकर्ते यांचे सुद्धा लक्ष वेधले जात आहे आणि हे शासनद्वारे वृद्धासाठी उपाययोजनेच्या माध्यमातून निर्माण केले जाणारे नवीन -नवीन कायद्याच्या निर्मितीतून दिसून येते.

आजचा युग हा सुधारलेला आधुनिक युग समाजाला जातो मात्र याच आधुनिक युगात असुधारीत अशिक्षित व्यक्तीची लक्षणे दिसून येते. कारण आजचा वृद्ध हा घरच्या मंडळींसाठी ओझं वाटतो आहे त्याचे अस्तित्व नकोसे वाटते आहे कुटुंबातील वृद्धाकडे दुर्लक्ष केले जाते. ज्याप्रमाणे घरात अडगळीच्या सामानासाठी एक छोटीशी खोली असते व त्या खोलीत अडगळीचे

सामान डांबले जाते तशीच गत आजच्या वृद्धाची त्यांच्या कुटुंबात झाली आहे. त्याच प्रमाणाची वागणूक कुटुंबातून वृद्धाला दिली जाते व त्यांच्याकडे तिरस्काराने पहिले जाते व त्याच प्रमाणे वागविले जाते.

"प्रौढ व्यक्तींच्या जीवनातील अंतिम कालखंड" असा वृद्धावस्थेचा अर्थ व्यक्त होतो.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) प्रस्तुत विषयाची पाशवर्भूमी समजून घेणे.
- २) वृद्धाच्या प्रमुख समस्यावर नजर टाकणे.
- ३) वृद्धासमोर असलेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- ४) वृद्धासमोर उभ्या असलेल्या समस्येच्या निराकरणासाठी उपाययोजनांवर प्रकाश टाकणे.
- ५) काही महत्त्वपूर्ण सूचना सुचविणे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता तथ्य संकलन हे लिखित साहित्याच्या आधारावर करण्यात येईल यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित लिखाण , संशोधन , प्रबंध , इंटरनेटवरील माहिती, मासिके, वृत्तपत्रे तत्संबंधी प्रकाशित विविध ग्रंथांचा आधार घेतला जाऊन अध्ययन केले जाईल.

वृद्धावस्थेतील महत्वाचे आव्हाने पुढील प्रमाणे आहेत.

१) शारीरिक समस्या :-

वृद्धावस्थेत व्यक्तीच्या शरीरात अनेक जैविक बदल घडून येतो. वाढत्या वयाबरोबर शरीरात अनेक बदल घडून येतात. त्यामुळे व्यक्तीचे मानसिक संतुलन ठळु लागते त्यामुळे अनेक आव्हानांना समोर जावे लागते. शारीरिक दुर्बलते सोबत मानसिक दुर्बलता दिसून येते. व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या संवेदनशील बनतो किरकोड कारणावरून त्यांना राग येऊ लागतो त्यामुळे त्यांचा स्वभाव चिडचिडा बनतो त्यांच्या या विक्षिप्त वागण्यामुळे कुटुंबातील वातावरण बिघडण्याची शक्यता असते व्यक्तीची बुद्धी काम करेनाशी होते. स्मरणशक्तीचा ऱ्हास होतो अनेक गोष्टीचे विस्मरण होते. बऱ्याच वेळा शुल्लक गोष्टी हि त्याच्या लक्षात राहत नाही त्यामुळे कौटुंबिक ताण - तणाव निर्माण होते. त्यामुळे तर्कसंगत निर्णय घेता येत नाही.

२) आर्थिक विपन्नावस्था :-

आजच्या आधुनिक युगात पैसा - सेवा हे समीकरण रुढ झाले आहे. त्यामुळे पैश्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वर्तमानकाळात सर्वच घटक महागाईमुळे त्रस्त झाले आहे. एकीकडे प्रचंड महागाई , खर्चिक सेवा मात्र दुसरीकडे मोडणारी मिळकत तुटपुंजी यामुळे व्यक्तीने जगायचे कसे हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे.

कौटुंबिक जवाबदारी पार पाडून वृद्धाकडे तुटपुंजी पैसा शिल्लक राहतो त्यामुळे वृद्धापुढे केवळ अंधकार पसरलेला असतो.

3) **मानसिक समस्या :-**

वृद्धाच्या वाढत्या वयाबरोबर मानसिक बदल होत जातो स्मरणशक्तीचा ज्हास होऊन विस्मरण शक्तीत वाढ होत असते. उदा. आपल्याकडे कुणी लक्ष देत नाही आपण घरामध्ये अडगळ आहोत हि भावना वृद्धामध्ये निर्माण होते व घरातील मंडळी सोबत ताणतणाव निर्माण होतो आर्थिक व्यवहारात अडचणी , नातेसंबंध दुरावा ,कौटुंबिक बिघाड , सामाजिक अवनती यामुळे व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या दुर्बल बनतो नवीन गोष्टींचा स्वीकार लवकर करत नाही व्यक्ती अंतर्मुख बनून त्यांच्या मनात चिंता, भीती निर्माण होते व त्यामुळे एकाकीपणा वाढतो काम करणे व दगदगीचे कार्य करणे अशक्य होऊन व्यक्ती पूर्णतः परावलंबी बनतो. आपण कुटुंबात व समाजात उपेक्षित व दुर्लक्षित आहोत हा विचार त्यांच्या मनात घर करून जातो.

4) **ज्हास होणारी उपयुक्तता :-**

पूर्वी शेती हाच मुख्य व्यवसाय असायचा व संयुक्त कुटुंब प्रणाली दिसून येत होती. घराची मंडळी शेतावर कामावर गेल्यावर घरातील वृद्ध व्यक्ती मुलांचा सांभाळ करायचे मात्र आज संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा ज्हास होवून विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली त्यामुळे कुटुंबाच्या आकारात बदल झाला. तसेच औद्योगिकीकरण व नागरिकांमुळे खेड्यातून शहरात वास्तव्य करू लागले. नवीन नौकरी , राहावयाचे जागेचा अभाव इ. कारणामुळे वृद्ध व्यक्ती गावाकडेच राहायचे. अश्या वेळेस त्यांच्या पालन पोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला. वृद्ध व्यक्ती एकाकी जीवन जगू लागले तसेच मुले टी . व्ही . , अंगणवाडी , कॉन्व्हेंटमध्ये व्यस्त झालीत त्यामुळे कुटुंबातील वृद्धाची उपयुक्तता संपूर्ण दुर्लक्षित होऊ लागली.

5) **सामाजिक दृष्टीने निर्माण झालेले प्रश्न :-**

वृद्धावस्थेत व्यक्ती निवृत्त झालेली असते कमी उत्पन्नामुळे वृद्धाना आपल्या आर्थिक गरजा नियंत्रित कराव्या लागतात वयानुसार होणाऱ्या आजारावरपण बराचसा पैसा औषोधोपचारावर खर्च होत असतो. तरुणवयात अनेक आव्हाने पेलली असतात मात्र वृद्धपकाळात शरीराची व मनाची साथ मिळत नसल्यामुळे मनात न्यूनगंडाची भावना निर्माण होते. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. तरुण मंडळी त्यांच्यासोबत व्यवस्थित राहात नाही. दोन पिढ्यातील संघर्षामुळे तणाव निर्माण होतो. यातूनच निराक्षितांची, भिक्षावृत्ती , आत्महत्या इ. सारख्या समस्या निर्माण होतात.

6) **एकाकीपणा :-**

घरच्या मंडळी कडून दुर्लक्ष, संबंधातील न्यूनता, प्रचंड मोकळीक या सर्व बाबीमुळे एकाकीपणा खायला उठतो त्यातच जर जोडीदार मरण पावल्यास हा एकाकीपणा जीवघेणा ठरतो.

७) **समायोजनाची समस्या :-**

वृद्धावस्थेत शारीरिक दुर्बलता, कुटुंबात मिळणारे दुय्यम स्थान , तरुणांचा वृद्ध व्यक्तीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन यामुळे दुरावा वाढतच जातो. तसेच वृद्धव्यक्ती कमावती असेल पेंशन धारक असेल किंवा संपत्तीचा मालक असेल तर हितचिंतक त्यांना मदत करतात मात्र सेवानिवृत्त झाला असेल आर्थिक अडचण असेल तर अश्यावेळेस मुले, सुना त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. कोणीही व्यक्ती त्यांचा सोबत समायोजन साधण्याचा प्रयत्न करीत नाही अश्यावेळेस ते एकाकी पडतात.

८) **अपर्याप्त आरोग्य सुविधा :-**

उपलब्ध असलेल्या वृद्धाच्या सुविधा ह्या पर्याप्त नसून त्यांना कल्याणकारी पर्याप्त सुविधा उपलब्ध केल्या जात नाही.

९) **सरकारी योजना अकार्यक्षम :-**

सरकारच्या अनेक योजना कागदोपत्री असतात. प्रत्यक्षात मात्र गरजू वृद्धांना फायदा मिळत नाही. अनेक त्रुटी आढळून येतात अधिकारी, कर्मचारी वर्ग त्याबद्दल उदासीन असतात.

१०) **सामाजिक व्यवस्थेमध्ये परिवर्तन :-**

परिवर्तन समाजाचा नियम आहे. आणि व्यक्ती कुतूहल प्राणी असल्यामुळे मानवी समाजात परिवर्तन दिसून येते याचाच परिणाम म्हणजे आधुनिक काळात औद्योगिकरण नागरिकीकरण संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास ह्यासारख्या परिवर्तनामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत अखंडपणे होणारे परिवर्तन व त्यांचा स्वीकार करणे ही मनाची मजबुरी सुद्धा आहे आणि आजच्या काळाची गरज सुद्धा युवावर्ग परिवर्तनाचा लवकर स्वीकार करतात मात्र वृद्धव्यक्ती कडून नवीन गोष्टीचा स्वीकार करताना नेहमीच विरोध दर्शविला जातो. वृद्ध व्यक्तीनुसार त्यांच्या बाल्यावस्थेत व तरुणावस्थेत ज्या काही परंपरा होत्या त्याचाच स्वीकार करणे त्याला योग्य वाटत असते. भौतिक परिवर्तनासोबतच वेळोवेळी सामाजिक परिवर्तन दिसून येते. मात्र बऱ्याच वेळा वृद्धव्यक्तीकडून त्याचा विरोध दर्शविला जातो. आणि म्हणूनच वृद्ध नवीन पिढीला उद्देशून म्हणताना दिसतात कि काय जमाना आला आजची पिढी बेशरम झाली आहे. लहान मोठ्याचा मान सन्मान राहिला नाही . नवीन पिढी संस्कारहीन झाली आहे. लग्नात स्त्रीवर्गाकडून केलेला नृत्य , मुला ,मुलींची आपसातील वार्तालाप , फॅशनेबल कपडे इ. कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नेहमीच नकारात्मक राहिला आहे. अश्या सामाजिक परिवर्तनाचा वृद्धव्यक्तीकडून स्वीकार न केल्यामुळे विरोधी स्वभावामुळे युवक आणि वृद्ध यांच्यात विचारांची दरी वाढतच जाते.

११) **भौतिकवादाचे वाढते प्रस्थ :-**

मागच्या पन्नास वर्षांचा विचार केल्यास असे दिसून येते कि व्यक्ती भौतिकवादाच्या पाठीमागे लागला आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी सर्वसाधारण व्यक्ती सायकल चालवत असे , रेडिओवर गाणे ऐकत होता ,स्वतःच्या घरी टेलिफोन असणे हे एक स्वप्न असायचं, पंख्याची हवा खुशी देत होती , काही लोकांच्याच घरी फ्रिज दिसत होता, सर्वसाधारण घर बांधले जायचे मात्र आज कलर टी . व्ही ., स्कुटर, कार , फ्रिज , मोबाईल , कुलर सर्वसाधारण लोकांची आवश्यक गरज बनली आहे.

वृद्ध अधिकार हा भारताच्या मूलभूत अधिकारांपैकी एक . वृद्ध व्यक्तीचा आंतरराष्ट्रीय दिवस १ ऑक्टोबर रोजी दरवर्षी साजरा केला जातो.

सरकारी सवलत आणि सुविधा

- ❖ वृद्धांना आत्मसन्मान आणि सेवा देण्याच्या उद्देशाने पालक आणि जेष्ठ नागरिक अधिनियम २००७ , नवीन कायदा मंजूर.

आरोग्य

- ❖ अनेक सरकारी आणि खाजगी रुग्णालये वृद्ध व्यक्तींना हृदयाच्या समस्या , मधुमेह ,मूत्रपिंड समस्या ,रक्तदाब समस्या आणि डोळ्याच्या समस्या यासारख्या रोगाच्या उपचार मध्ये सवलत देतात हॉस्पिटल बेडसाठी वृद्धासाठी आरक्षणाच्या स्वतंत्र रांगेत एक अट आहे. '
- ❖ प्रत्येक सरकारी व खाजगी दवाखान्यात समाजकायकर्त्यांची नेमणूक करून त्यांच्या समस्या , अडचणी लक्षात घ्याव्या व त्यासाठी मदत करावी व आरोग्य मंत्रालयाकडे संबंधित सूचना पाठवाव्या व त्यावर मंत्रालयाने अंमलबजावणी करावी.
- ❖ जेष्ठ नागरिकांना आणि गर्भवती महिलांना कमी निधी उपलब्ध आहे
- ❖ सामूहिक व सहकारी तत्वावर चालणारे वृद्धांचे दवाखाने व सेवा केंद्र सरकारने सुरू करावी.

प्रवास

- ❖ भारतीय रेल्वे ६० वर्ष वयावरील वयाच्या सर्व व्यक्तींना तिकीट किमतीमध्ये ३०% सवलत देते. ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयोगटातील महिलांसाठी हे आरक्षण ५०% आहे. वयाचा पुरावा आवश्यक आहे.
- ❖ भारतीय विमान कंपन्यांनी त्यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या श्रेणीमध्ये ५०% सवलत दिली आहे. (विशिष्ट अटी व सशर्ती लागू गेल्या आहेत.)
- ❖ एअर इंडिया व्हीलचेअरमध्ये वृद्ध व्यक्तींना ४५% सूट देते आणि त्यांना प्रथम विमानात जाण्याची परवानगी असते.
- ❖ वरिष्ठ नागरिकांना तिकीट बुक करणे किंवा रद्द करणे आणि गर्दी टाळण्यासाठी वेगळे काउंटर आहे.

- ❖ पोस्ट ऑफिस आणि इतर खासगी बँकांद्वारे चालविल्या जाणारी काही बचत योजनांवर जेष्ठ नागरिकांना व्याजदर अधिक आहे.

गृहनिर्माण

- ❖ भारतीय सरकार रिटायर्मेंट होम आणि मनोरंजक किंवा शैक्षणिक केंद्र यासारखे गृहनिर्माण सुविधा प्रदान करते हे केंद्र वृद्ध व्यक्तींना त्यांच्या विनामूल्य वेळेस विविध क्रियाकलाप करण्याचे व्यतीत करण्याच्या संधी देतात.

मनोरंजन केंद्र

- ❖ बऱ्याच मनोरंजन केंद्रांमध्ये फिटनेस क्लब , योग्य केंद्र , उद्याने , आध्यत्मिक सत्र , पिकनिकस , आरोग्य आणि खाद्यपदार्थांचे देखील वरिष्ठ नागरिकांसाठी मनोरंजन आहे.
- ❖ तसेच संगीत वर्ग , कला आणि हस्तकला , क्विझ आणि इनडोअर गेम्स यासारख्या सुविधा
- ❖ सरकारी विमा कंपनीने वृद्धांच्या विमा योजनेसाठी पाऊल उचलावे.
- ❖ वृद्ध समुपदेशन केंद्राची स्थापना करावी.
- ❖ विविध स्वयंसेवी संघटनांनी पुढाकार घेऊन वृद्धांच्या समस्या बद्दल जनजागृती करावी व त्यासाठी सामाजिक व कौटुंबिक जबाबदारी नैतिक मूल्या ची जोपासना करावी.
- ❖ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये वृद्धाबद्दल आदर निर्माण होण्यासाठी वृद्धाश्रमाला भेट द्यावी वृद्धांच्या समस्या व समायोजन विषयी चर्चा करावी परिसंवाद कार्यशाळेचे आयोजन करावे.
- ❖ मातापित्यांनी मुलांचे संगोपन करताना सामाजिकरणाच्या माध्यमातून योग्य व आदर्श अश्या मूल्याची जाणीव करून द्यावी.
- ❖ ग्रामीण वृद्धांसाठी पेंशन योजना लागू करावी.
- ❖ निराशीत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्या गटासाठी स्थानिक संस्थांनी समूह घरे बांधावी.
- ❖ कल्याणकारी योजनांसाठी जनजागृती घडवून आणली पाहिजे.

सूचना :-

- ❖ वर्तमानकाळात वृद्धांच्या संख्येतही वाढ होत आहे. माझ्यामते वृद्धाश्रमामुळेही वृद्धांच्या समस्या उग्र रूप धारण करत आहे. वृद्धाश्रम केवळ अश्याच लोकांसाठी असायला पाहिजे जे निराधार आहेत ज्यांच्या कुटुंबात सांभाळ करणारे कोणीही नाही मात्र वृद्धांचे मुलं-मुली जिवंत असताना जर वृद्धांना वृद्धाश्रमाचा मार्ग दाखविल्या जात असेल तर ह्यासारखे त्या व्यक्तीचे दुर्दैव नाही म्हणून अश्या मुलांना सरकारनी

कठोरातील कठोर दंड केले पाहिजे त्यांच्याविरुद्ध (एफ . आय . आर) दाखल करून शिक्षेची तरतूद करावी आणि सरकारी सोयी-सुविधा पासून वंचित करावे.

- ❖ सरकारनी प्रत्येक वृद्धव्यक्तींसाठी महिन्यातून एकदातरी संपूर्ण तपासणीसाठी आरोग्यविषयक सेवा उपलब्ध करून द्यावी.
- ❖ प्रत्येक सरकारी अथवा खाजगी रुग्णालयात वृद्धांसाठी आरक्षित वार्डची सेवा उपलब्ध करून द्यावी.
- ❖ ज्याप्रमाणे सरकारने वृद्धव्यक्तींच्या कल्याणासाठी बस व रेल्वे प्रवासभाड्यात सूट दिली आहे त्याचप्रमाणे खाजगी व सरकारी दवाखान्यात वृद्ध व्यक्तीसाठी " सूट प्राप्त कार्ड " ची सोय करणे जेणेकरून कोणत्याही स्वास्थकेंद्रात जाऊन तपासणी करता येईल.
- ❖ ज्याप्रमाणे कोणत्याही प्रकारच्या अपघातासाठी विशिष्ट हेल्प लाईन नंबर असतो त्याचप्रमाणे वृद्धांसाठी सुद्धा विशिष्ट प्रकारचा हेल्प लाईन नंबर असावा जेणेकरून त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जाईल व वृद्धांच्या मनात सामाजिक सुरक्षितता निर्माण होईल.
- ❖ आई - वडील जिवंत असताना जर मुलगा - मुलगी आई वडिलांचा सांभाळ करू शकत नसले तर अश्या वेळी मुलगा मुलगी नौकरीत किंवा इतर कोणताही व्यवसाय करीत असल्यास त्या मुलाच्या मुलीच्या महिन्याच्या मिळकतीतून ठराविक रक्कम प्रत्यक्ष आईवडिलांना देणे किंवा पेंशनच्या स्वरूपात देणे.
- ❖ आई-वडील हयात असताना जर मुलगा-मुलगी वडिलांची संपत्ती फूस लावून किंवा चापलुसीने हडपत असेल व नंतर आई-वडिलांना घराच्या बाहेरचा रास्ता दाखवत असेल तर शासनांनी आठ दिवसाच्या आत मुलं-मुलीकडील संपत्ती हस्तगत करून वृद्ध व्यक्तीच्या स्वाधीन करावी.
- ❖ ज्याप्रमाणे 'दत्तक बालक योजना ' आहे त्याचप्रमाणे समाजातील उच्चभ्रू व्यक्तींनी किंवा मोठमोठ्या उद्योगांनी किंवा ज्यांचे आई-वडील जिवंत नाही आणि ज्यांचा उदनिवाह करून झाल्यानंतर सुद्धा उत्पन्न शिल्लक राहत असेल अश्या लोकांसाठी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना दत्तक घेण्यासाठी दत्तक योजना लागू करावी.

" वेदनेचा उत्सव साजरा करणे ज्याला जमते त्यासाठी जीवन हे सुंदर आहे मात्र ज्याला जमत नाही त्याच्या समोर आत्महत्येसारखा दुसरा पर्याय नाही. "

निष्कर्ष :-

- १) वृद्धावस्थेत कुटुंबाकडून वृद्ध व्यक्तीस पाहिजे त्या प्रमाणात आर्थिक मदत मिळत नाही .
- २) वृद्धांचे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य खालावले आहे.

३)वृद्ध व्यक्ती व आजची पिढी यांच्यातील पिढीसंघर्षामुळे समायोजनात अनेक अडचणी वृद्धांसमोर निर्माण झाल्या आहेत.

४)आधुनिक काळात वृद्ध व्यक्तीला पूर्वीसारखे मानाचे स्थान राहिलेले नाही.

५) आजचे वृद्ध बदलत्या सांस्कृतिक व मूल्यांना अंगीकारत नसल्यामुळे वृद्धांच्या समस्या वाढत आहेत.

६) वृद्धांच्या पालन पोषणात अनेक अडचणी दिसून येते.

७)वृद्धांचे पालन पोषण करण्यात नवीनपिढीची उत्सुकता कमी दिसून येत आहे.

समारोप :- वृद्धांचा प्रश्न निर्माण होण्यासाठी केवळ कुटुंब किंवा कुटुंबातील व्यक्ती जबाबदार आहे हे गृहीत धरून चालणार नाही आपल्या जीवनात वृद्धावस्था ही अवस्था अपरिहार्य व त्यासाठी सर्वांना समोर जावे लागेलच हि मानसिकता तयार करावी लागेल परंतु सामाजिक समस्येविषयी पूर्वज्ञान नसते यातूनच वृद्धांच्या सामाजिक कौटुंबिक आर्थिक शारीरिक समस्या निर्माण होत असतात.

स्पर्धेच्या युगात माणूस पैश्याच्या व संपत्तीच्या हव्यासापोटी स्वतःच्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष करू लागला आहे. आधुनिक युगात संपत्ती आणि भौतिक एही क सुख प्राप्त करण्याच्या स्पर्धेत व्यक्ती स्वतःची नैतिक जबाबदारी विसरत आहे. त्यामुळे आजच्या पिढीला वृद्ध अडगळ वाटू लागले आहे. सरकारनेसुद्धा कल्याणकारी योजनेकडे लक्ष देऊन त्यांचे काटेकोरपणे पालन करणे आवश्यक आहे. वृद्धांच्या समस्या व समायोजन या विषयी सर्व समाजात जनजागृती केल्यास एक दिवस आपणही म्हातारे होऊ व आनंदाने व सुखाने जीवन जगू असे मन परिवर्तन झाल्यास वृद्धांमध्ये जीवनाप्रती आशावादी दृष्टिकोन निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१) रा. ज. लोटे भारतीय सा. समस्या

२) डॉ. प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या

२) डॉ. प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००८.

४) डॉ. प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००८.

५) डॉ. एस. आर. तोष्णीवाल भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या विश्व प.डी. २००९.

६) व्ही. बी. पाटील मानवी हक्क के सागर प. पुणे २०१०.

७) प्रा. माणिक माने भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या विज्ञानप्रकाशन नागपूर २०१७.

८) डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.

९) डॉ. भा. कि. खडसे भारतातील सामाजिक समस्या मंगेश प्रकाशन २००९.

ROLE OF NON GOVERNMENT ORGANISATION IN FLOOD RELIEF, KERALA STATE, INDIA

Dr. Shibu Augustine, District Coordinator
CARE India Sustainable development, Idukki Dist, Kerala, India
e-mail: shibupathickattil@gmail.com. Ph - 9048691832

ABSTRACT

NGOs are organizations that are nonprofit making, voluntary and independent of government, engaged in activities concerning various societal and developmental issues. The role of the NGO's during a disaster is to have quick response and to try and save as many lives as it can with the given funds. NGO's have a faster response to

situations because it does not need to clear paperwork. A study was undertaken in cyclone Aila affected areas in West Bengal on role of Non Governmental Organization on disaster management. The main role performed by the NGOs were providing relief materials, organizing health camp, involved in rescue operation, arranging temporary shelters and so on. The data were collected in the month of October 2013 to March, 2014 to attain the objective of the study. A total 150 respondents were selected purposively as the respondents. The data were processed into percentage, mean score and score gap. The findings of the study conclude that, the people of the disaster affected area should inform the details of the disaster sufficiently ahead. Friends and relatives followed by electronic and print media were the better source of information about occurrence of disasters. The study also found that the role of the NGOs in disaster management were providing relief materials, involvement in rescue operations, arranging temporary shelters; organize health camp and developing communication facilities. NGO also provided training and education to the children.

Introduction.

NGO's are Non – profit organizations or associations of private citizens with a common interest to assist the disaster affected people. NGOs are typically values based organizations which depend, in whole or in part, on charitable donations and voluntary service. NGOs range in their size and scope from large charities to regional, national, International and community based self-help groups. They include research centres, religious institutions and professional associations. NGOs have contributed immensely in the development of our marginalized sections and backward areas through their selfless service. NGOs have more competitive advantages and flexibility of operations in fields like awareness generation, community level preparedness and capacity building of communities.

Volunteerism and social service has deep roots in India. Non – Governmental Organizations are playing very important role in different stages of Disaster reduction and different elements are attributed for its successful operation. The NGOs had some important skills for rescue, coordination and for relief activities. They have the flexibility to respond quickly and efficiently at the local level and are often the first organizer group to reach the disaster site

The Non – Governmental Organizations (NGOs) have been providing support in critical sectors like health, education, water supply and sanitation, shelter and infrastructure, restoration of livelihood, food security and nutrition, environment, etc.

India's multi – hazard risk and vulnerability to natural and man – made disasters, NGOs have been playing a significant role in providing humanitarian assistance to disaster – affected people in most of the severe disasters like the Latur earthquake in 1993, Orissa super cyclone in 1999, Bhuj earthquake in 2001, Indian Ocean tsunami in 2004, Kashmir earthquake in 2005, Barmer floods in 2006, Kosi floods in 2008, cyclones Aila and Laila and the more recent cloud burst in Leh in August 2010, apart from participating in providing relief to disaster affected communities in various other localized disasters.

The selfless way in which the NGOs often come forward to assist the disaster victims in different parts of the country is appraisable. In spite of several constraints, NGOs reach the affected people after a disaster promptly, help in the establishment of temporary relief camps, and contribute to building community resilience to face disasters.

The role of NGOs in the pre – disaster phase

It includes awareness generation, education, training, and formation of village level Task Force. Disaster Management Committees and Teams, development of Disaster Management Plans, conduct of mock drills, vulnerability assessment and coordination with Government and non-government agencies. The NGOs can play a key role in the immediate aftermath of disasters by extending assistance in rescue and first aid, sanitation and hygiene, damage assessment and assistance to external agencies bringing relief materials.

The role of NGOs in the disaster phase

Disaster response activity consists of early warning and evacuation, search and rescue, Emergency relief and Humanitarian assistance, civil military coordination and primary need assessment. Out of above five activity most of the activities had been done by the Government of Kerala with the support of peer groups, local clubs, GramaPanchayaths and fisherman group. But Emergency relief and humanitarian assistance was the one of the major part of response activity. 20 International and 53 Local NGO groups had actively participated for the Kerala flood response programme along with government authorities. NGOs had provided Non-food Items (NFI) Kit to the people those who had lived in Camps. NFI Kit consists of Cloths, tarpaulin, Mosquito Net, Ropes, Mats, Jerry Can, Soap, Washing powder, Sanitary napkins e.t.c.

Role of NGO During the post disaster phase

The NGOs can take a lead by providing technical and material support for safe construction, revival of educational institutions and restoration of means of livelihood and assist the government in monitoring the pace of implementation for various reconstruction and recovery programme. So as to bring them back to the pre – disaster stage at the earliest. It involves following activities also

- (a) Water and sanitation support (WASH)
- (b) Public health promotion.
- (c) Vector Control.
- (d) Food security and nutrition.
- (e) Shelter and reconstruction

Background

Between June 1 and August 18, 2018, Kerala had experienced the worst ever floods in its history since 1924. During this period, the state received cumulative rainfall that was 42% in excess of the normal average. The heaviest spell of rain was during 1-20 August, when the state received 771mm of rain. The torrential rains triggered several landslides and forced the release of excess water from 37 dams across the state, aggravating the flood impact. Nearly 341 landslides were reported from 10 districts. Idukki, the worst hit district, was ravaged by 143 landslides.

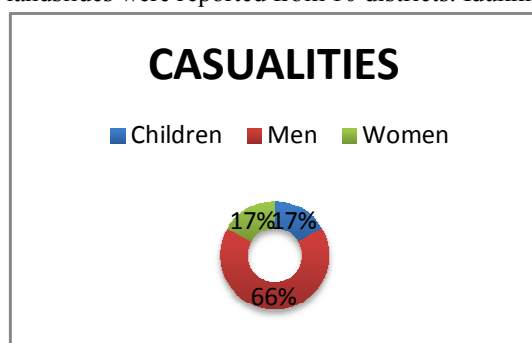

Figure : 1 Source – KSDMA Report

According to latest reports of the state government, 1,259 out of 1,664 villages Spreads across its 14 districts were affected. The seven worst hit districts were Alappuzha, Ernakulam, Idukki, Kottayam, Pathanamthitha, Thrissur, and Wayanad, where the whole district was notified as flood affected. The devastating floods and landslides affected 5.4 million people, displaced 1.4 million people, and took 433 lives (22 May–29 August 2018).

Kerala has suffered a total loss of Rs 31,000 crore in the recent floods, says the UN report. The Post Disaster Needs Assessment (PDNA) conducted by the United Nation has put the loss suffered by the state in various sectors in the recent flood at Rs 31,000 crore.

Around 14 lakhs of people had to be evacuated as a result of the flood. The potable water distribution to around 20 per cent of the total population was affected and three lakhs of wells were either polluted or damaged in the flood. Around 1, 74,500 houses were damaged either completely or partially.

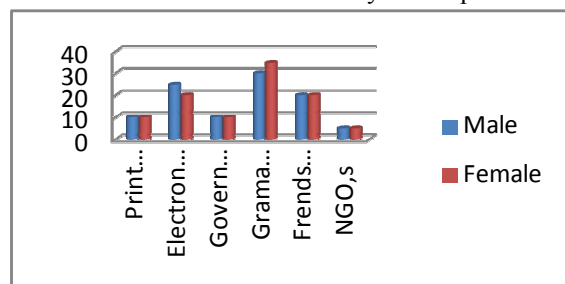
LOSS IN VARIOUS SECTORS	Amount
Construction Houses	Rs-5,443 cr.
Health	Rs-600 cr.
Education and Child Protection	Rs 214 cr.
Culture and Heritage	Rs 80 cr.
Agriculture, Fisheries and Animal Husbandry	Rs 4,498 cr.
Drinking Water Distribution and Sanitation	Rs 1,331 cr.
Transportation	Rs 10,046 cr.
Electricity	Rs 1,483 cr.
Other Infra Facilities	Rs 2,446 cr.
Environment	Rs 148 cr.
Irrigation	Rs 1,483 cr.
Employment and Livelihood	Rs 3,896 cr.
Disaster Mitigation	Rs 110 cr.
Gender, Social	Rs 35 cr.
Local Governance	Rs 32 cr.
Water Resource Management	Rs 24 cr.

Table: 1 : List of Loss in Crore

NGO AND GOVERNMENT RELATIONSHIP

UNDP, Inter Agency Group, State and district disaster management Unit had coordinated approach giving a lead role to local NGOs with necessary linkages with larger NGOs and District Administration will go a long way in institutionalizing the role of NGOs in disaster risk reduction in Kerala.

Source of Information utilized by the respondents with respect to the disaster (n- 200)

Figure:2 Participation of Various Departments

Above chart clearly shows role of Gram Panchayaths in the flood response activities in Kerala. In Kerala Local Self Government (Gramapanchayath) have strong holdings with the people of the Panchayath rather than village officials. Revenue department haven't adequate officials to coordinate relief camps and rescue operations. Panchayath had played leading role in the disaster response activity with association of revenue department.

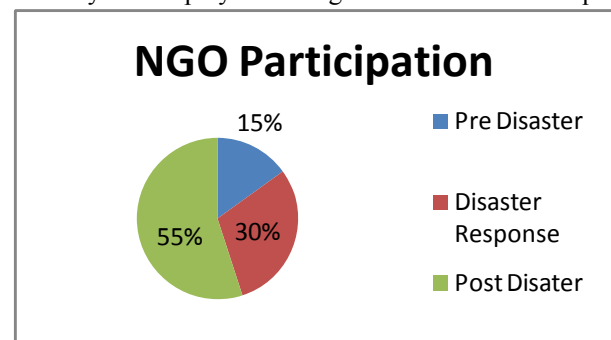

Fig -3 : NGO Participation

Fig -3 Shows the intervention of the NGOs Pre, during and Post disaster activities during Kerala Flood Response activity.

Challenges and Opportunities

Key challenges and opportunities in disaster management need to be identified and steps taken for building synergy among Government and Non – Governmental Organizations (GOVT – NGO) NGOs can play a very important role in mobilizing communities and in linking ULBs (Urban Local Bodies) with corporate sector entities for initiating DRR (Disaster Risk Reduction) related activities. The strong linkages which NGOs have with grassroots communities can be effectively harnessed for creating greater public awareness on disaster risk and vulnerability, initiating appropriate strategies for strengthening the capacity of stakeholders groups to improve disaster preparedness, mitigation and improving the emergency response capacities of the stakeholders.

In addressing the emerging concerns of climate change adaptation and mitigation, NGOs can play a very significant role in working with local communities and introducing innovative approaches based on the good practices followed in other countries.

NGOs can bring in the financial resources from bilateral and multilateral donors for implementing pragmatic and innovative approaches to deal with disaster risk and vulnerability, by effectively integrating and converging the various government programmes, schemes and projects to create the required synergy in transforming the lives of at – risk communities.

Some of the challenges encountered while responding to disaster are the following:

Weak Coordination:

Inadequate coordination among government officials and Civil Society humanitarian personnel results in weak response and suboptimal performance, as well as differences in the quality of inputs provided by different NGOs.

Brief time - spans for relief interventions:

Many NGOs provide relief in the first 15 to 60 days, shut down the operations and move away without any linkage to long term rehabilitation and recovery of the disaster – affected communities.

Neglect of remote and inaccessible disaster – affected areas:

Because of inadequate physical access to the affected communities and officials hampers assessments, information coordination, convergence and sustained operations. Extreme vulnerable affected people had been avoided to avail support from both government and NGOS

Inadequate adherence to humanitarian standards and good practices:

In general, there is a growing realization the global instruments setting minimum standards in disaster response have not been contextualized to India.

Inadequate transparency and accountability to donors and disaster affected communities:

The processes of disaster relief have sometimes seen as a charitable humanitarian activity which does not require the practice of transparency and accountability towards donors and disasters affected communities.

Neglect of Rural Urban Diversity and Primacy of Attention to Rural Areas:

The humanitarian assistance was still primarily targeted towards rural areas and the diverse needs of vulnerable urban poor were often not addressed adequately.

Lack of clear exit strategy during transition:

Most often, the scope and timeline of the response was not defined. When an NGO withdraws from the area, the communities were left to fend for themselves. The livelihood activity should have been extended up to one cycle of crop cultivation.

Advocacy Role of NGOs – “Do No Harm Approach”:

Development projects, if not formulated with a comprehension of disaster risk and vulnerability profiles at the local levels, can increase disaster risk and vulnerability of people, assets, environment and their livelihoods. At the same time there are numerous opportunities that are provided by the NGOs, as given below, which need to be optimally utilized.

Setting up a Functional NGO Coordination Platform during non – emergency times will ensure that appropriate coordination happens during response operations and development interventions.

NGO institutional arrangements need to be made in order to collaborate in developing the roadmap for short, medium and long term operational strategies and plans.

Common accessibility to disaster affected areas can become a reality if NGOs engage with local bodies, district and State level disaster management focal points right from developing DM planning and operational strategies.

Focus on the most vulnerable needs to be the approach for responding to disasters as well as reducing disaster risks. Updated information should be maintained to support this.

Findings and Recommendations

❖ **Roles of NGO in disaster Management:** Disaster management have four pillars. Such as protection, prevention, Promotion and Transformation. Most of the NGOs covers area of protection and prevention. Other two were leave idle for the involvements of the Government departments. It had been observed that involvement of NGOs at the area of protection and transformation was very necessary for recovery of the most affected people of rural community.

❖ **Formation of SMC (Social Monitoring Committee) :** Social monitoring committee have crucial role for the Identification, validation, selection of beneficiaries and distribution. Participation of elected representatives and government frontline workers especially the Panchayat president, Ward members, ASHA worker, Kudumsree workers, ICDS worker and community leaders as they are crucial to the development of the village, will have to be part of the SMC for to avoid political and external influence and corruption less activities. Most of the NGOs directly involved in the response programme so involvement of local interest made much collapse during distribution activity.

❖ **Monitoring and Implementation:** SMC also have important role for the community based monitoring and implementation activity along with field coordinators and volunteers so a corruption less implementation can be assured.

❖ **Kerala have an active local administrative system.** Each Panchayth have PHC ,Asha Workers, Schools, Anganwadi, Kudumbasree Units and Agri department under the administrative control of panchayth itself except revenue village officers .

❖ Village/Revenue Officer have less involvement in the process of overshadow, rescue and relief camp activities.

❖ Coordination between Revenue department and Panchayth department was very difficult.

❖ Revenue department had not been taken Local administration support during Recovery stage so more than 30 % of actual beneficiary went out from government list.

❖ Coordination between Panchayath and Revenue department have to be established through Policy.

❖ Involvements of local administration and Revenue department are very necessary for the successful implementation of the CBDRR (community Based Disaster Risk Reduction)activities for to prevent further hazards in future

Recommendations

- A comprehensive assessment of housing loss, damage to settlements should be carried out urgently. This will aid recovery, long term rehabilitation and prevention of damage from future hazards. The Government should initiate such exercise with appropriate capacities built at District Level and transparency of damage categories. Particular attention is needed for communities who have been displaced due to loss of land, along with their living tenements. The assessment of local construction methods is desirable for an appropriate shelter design.

- Range of shelter support - Based on the assessment findings a range of shelter options needs to be developed as part of the recovery and reconstruction programme. This includes varying needs - Communities who have been displaced due to loss of land. The onset of winter and hence the need for transition shelter, rental support to those who have alternate accommodation available locally, transit camps if land for shelter in the safer zones cannot be provided immediately, temporary / transit camps should be set up with temporary shelters.

- Recovery and rehabilitation works should essentially be participatory. Local communities should lead the process through participatory assessments, decision making, voluntary support and monitoring. It is important that communities are fully aware about any assistance provided by the Government and other agencies, including policies, programmes and monetary support. Establishing a grievance redressed system exclusively for the recovery

and rehabilitation programme would ensure programmes are efficiently executed and reach desired targets in timely manner.

- Minimizing future risks - Reconstruction of shelters and settlements, including transitional shelters, must incorporate protection against future risks. The safety of communities against any present and future hazards is a priority concern. Careful selection of building materials, technical expertise for design and capacity to execute will need to be built to ensure local resilience is strengthened. Simultaneously, communities need to know and be aware of safety features in their homes and public buildings.
- Land and Settlement - Redevelopment is necessary part of recovery and reconstruction programme. We discourage relocation as far as possible. It should be carried out only as last measure, to avoid creating new vulnerabilities and potential tenure related conflicts. However as it is likely to be needed and the area is highly vulnerable to land slide and flash floods, selection of safe sites and where necessary geotechnical stabilization methods will need to be adapted to the existing settlement and the new settlements. Land use and infrastructure planning for rehabilitation should be carried out only after such safe site selection, stabilization and redevelopment works are carried out.
- Recycling and use of building debris - As the demand for material in the area will increase during reconstruction, finding appropriate building materials locally should be a priority, and to the extent possible avoid materials sourced externally. We encourage use of material recycled from debris, if carried out with proper technical support and supervision.
- Demonstration buildings may be built at District Headquarters and/or strategic locations in the State to guide recovery and rehabilitation works by Government and other external agencies. These buildings would be able to demonstrate construction techniques and encourage feedback for further modifications and redevelopment besides boosting community confidence and ownership on the process.
- Training and Technology Guidance to local communities, building artisans, engineers and block level officials should be integrated part of the recovery and rehabilitation programme. Technically qualified agencies and individuals may be retained to provide training and guidance at the grassroots. This should be based on a common syllabus developed for the purpose. Moreover, design approvals at local level should be linked to such training and guidance.
- Design and construction of shelters should incorporate upgradability, reuse, and recycling. Design of shelters should be taken in to account that they should be upgradable, reusable, reloadable, resalable or recyclable, e.g. transition shelters upgraded to permanent shelters, re-use of the shelter for related purpose may be considered. (e.g. shops; materials recyclable if future up gradation or alternate use has to be considered).

Conclusion

Government of Kerala issued an order on 19th Sep 2018 which has directed the panchayaths to have a working group on biodiversity, climate change and disaster management will be strengthened. Every panchayath in the state will be empowered through the CBDRR programme to prepare towards a disaster resilient community to achieve the vision 'towards the safer state' by ensuring community resilience and a safe state. But Coordination of revenue department also very important part for the success of the dream.

LITERATURE CITED

https://en.wikipedia.org/wiki/2018_Kerala_floods

Kerala post disaster need assessment manual. Flood and land slide -2018.
<http://sdma.kerala.gov.in>

भारत-अमेरिका परमाणु संबंध: सामान्य अवलोकन

शोधार्थी

प्रवेश कुमार

राजनीति विज्ञान विभाग,
राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर (राज.)

शोध सारांश:— मार्च 2006 में अमेरिकी राष्ट्रपति जॉर्ज डब्ल्यू बुश के भारत आगमन और उनके साथ हुए महत्वपूर्ण ऐतिहासिक परमाणु समझौतों¹ पर लगातार यह बहस चलती रहेगी कि इसका लाभ क्या है ? यह लोकतंत्र की जीवतता की निशानी है क्योंकि जो भारत-अमेरिकी परमाणु संधि हुई है, वह भारत की मूलभूत शर्तों का सम्मान करती है। सबसे बड़ी बात इस ऐतिहासिक समझौते के लिए भारत को अपना स्वाभिमान गिरवी नहीं रखना पड़ा है। यह सच्चाई है कि परमाणु शक्ति की भूमिका एवं उपयोग अब बदल गया है। वह मानव विनाश करने की जगह मानव सेवा में लगाई जा सकती है। यह निश्चय ही नए युग का सूत्रपात है और परमाणु शक्ति की इस परिवर्तित भूमिका और लक्ष्य का दस्तावेज भारत की भूमि पर लिखा और हस्ताक्षरित हुआ है। परमाणु शक्ति का मानवहित में शांतिपूर्ण उपक्रमों के लिए उपयोग का नया अध्याय भारत-अमेरिकी परमाणु संधि से शुरू होता है। समझौते के लिए निर्धारित विस्तृत विवरण समय के साथ नये रूप में तय होते रहेंगे और सकारात्मक बहस चलती रहेगी। अमेरिकी राष्ट्रपति जॉर्ज बुश की भारत यात्रा का समर्थन और विरोध भी एक सच्चाई की तरह सामने आया है। इससे यह भी साबित हुआ है कि भारत का अमेरिका विरोध भी उतना ही सच्चा है, जितना कि उसका समर्थन। यह न तो अंध विरोध है, न अंध समर्थन। यह दो बड़े देशों की संतुलित दृष्टि और वार्ता का सम्मानप्रद पर्व था।

संकेताक्षर— वार्ता, भूमण्डलीय, आतंकवाद, परमाणु, कूटनीतिक।

शोध विस्तार:—

इस दौरे के दौरान अमेरिकी राष्ट्रपति जॉर्ज बुश ने आतंकवाद के खिलाफ भूमण्डलीय लड़ाई के अपने सबसे महत्वपूर्ण सहयोगी पाकिस्तान को उसकी वास्तविक हैसियत का अहसास भी करा दिया। अपनी एक दिन की यात्रा में बुश ने साफ कर दिया था कि पाकिस्तान उसका सैन्य सहयोगी है और उसके सहयोग की कीमत सिर्फ आर्थिक मदद है, कोई बड़ा द्विपक्षीय समझौता नहीं। अमेरिका पाकिस्तान के साथ भारत की तरह कोई परमाणु समझौता नहीं करेगा, इसका संकेत भारत में ही अमेरिकी विदेशमंत्री कोण्डोलिजा राइस ने दे दिया था² बुश ने इस पर अंतिम मोहर लगा दी। पाकिस्तान के

प्रति अमेरिका का यह ठंडा रुख भारत के लिए कूटनीतिक और सामरिक रूप से महत्वपूर्ण है पर अंतिम रूप से इस बात का संकेत मिलेगा कि भारत के साथ दोस्ती या पाकिस्तान से दूरी की वजह से अमेरिका ने यह रुख अपनाया है।

बुश ने भारत के साथ हुए परमाणु समझौते को अमेरिकी कांग्रेस और न्यूक्लियर सप्लायर ग्रुप से मंजूरी दिलाने के लिए काफी प्रयास किये। ऐसे में पाकिस्तान के साथ, जिसका परमाणु कार्यक्रम ए. क्यू. खान द्वारा चुराए गए फॉर्मूले पर आधारित है और कई देशों में परमाणु प्रसार का कारण बना है, कोई समझौता बुश के लिए असंभव की हद तक मुश्किल था। निश्चित ही भारत-अमेरिकी परमाणु संबंधों में प्रगाढ़ता दक्षिण एशिया के सामरिक संतुलन के लिहाज से भारत के पक्ष में है। कश्मीर और आतंकवाद दोनों भारत की प्रमुख चिंता एवं समस्याएँ रहीं हैं और पाकिस्तान किसी न किसी रूप से दोनों से जुड़ा हुआ है। अमेरिकी राष्ट्रपति के साथ हुआ परमाणु समझौता भारत के लिहाज से इसलिए भी महत्वपूर्ण है कि इस बहाने पूरी दुनिया को अमेरिका ने दर्शाया कि भारत ऐतिहासिक रूप से एक जिम्मेदार देश, जिम्मेदार परमाणु शक्ति है और अब अमेरिका का वैश्विक, व्यवसायिक तकनीकी सहयोगी है। भारत और पाकिस्तान के बीच यही फर्क है। दुनिया के ज्यादातर देश इस फर्क को पहले से समझते थे, अब अमेरिका ने इसे समझा एवं सिद्ध भी कर दिया।

2 अक्टूबर 2008 लम्बी वार्ताओं का दौर एवं तीन वर्ष तक काफी उतार-चढ़ाव देखने के बाद अंततः गुरुवार 2 अक्टूबर 2008 सुबह 6:19 बजे वह ऐतिहासिक क्षण आया, जब भारत के साथ 123 परमाणु समझौता को अमेरिकी कांग्रेस ने कई विवादों का पटाक्षेप कर मंजूरी दे दी। यह साबित हो गया कि भारत को विश्व ने 'परमाणु शक्ति' मान लिया है और कोई भी अब उसकी अनदेखी नहीं कर सकता।³

वाशिंगटन में 18 जुलाई 2005 को अमेरिकी राष्ट्रपति जॉर्ज बुश तथा भारत के प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह ने असैन्य परमाणु सहयोग समझौता की मंशा जताई थी,⁴ तभी से इसका विरोध भी शुरू हो गया था। चीन तो खुद को महाशक्ति ही मानता है, पर पाकिस्तान भी रंजिश रखने के कारण भारत की प्रगति नहीं चाहता। यही कारण रहे कि केन्द्र में सत्तारूढ़ संयुक्त प्रगतिशील गठबंधन का समर्थन कर रहे वामपंथी दलों ने 8 जुलाई 2008 को सरकार गिराने का निर्णय कर लिया। ऐन मौके पर समाजवादी पार्टी ने समर्थन देकर 123 समझौते की ट्रेन को पटरि से उतरने से बचा लिया। अमेरिका में तो राष्ट्रीय हित को सर्वोपरि समझकर पक्ष-विपक्ष के सांसदों ने 25 दिनों में पूरा काम निपटा दिया।

भारत और अमेरिका दोनों ही लोकतांत्रिक देश हैं, पर इनके राजनीतिज्ञों में बहुत फर्क है। सीनेट में विदेश संबंध समिति के सदस्य क्रिस्टोफर डॉड ने कहा कि 123

समझौता का काम डेमोक्रेट राष्ट्रपति बिल क्लिन्टन ने शुरू किया और बुश ने इसे सम्पन्न किया। यद्यपि भारत में कुछ लोग तो भारत सरकार को परमाणु समझौता करने से रोकने के लिए उच्चतम न्यायालय में भी जनहित याचिका ले गए। न्यायाधीशों ने गत 19 सितम्बर 2008 को यह याचिका विचारार्थ स्वीकार करने के स्तर पर ही खारिज कर दी। अदालत की व्यवस्था थी कि अमरीकी हाईड कानून को स्वीकार करने के लिए कोई कानून तो भारतीय संसद ने बनाया नहीं। फिर ये कैसे मान लिया जाए कि अमरीकी कानून हम पर थोप दिए गए हैं। कानूनी स्थिति भी यही है कि 123 परमाणु समझौता दोनों ही देशों ने स्वीकार किया है। दूसरा कोई भी कानून उस देश पर ही लागू होगा, जिसने उसे बनाया है।⁵

भारत ने 18 मई 1974 को पोकरण में पहला परमाणु परीक्षण किया था। तब से भारत 34 वर्षों तक परमाणु अलगाव झेलता रहा है। अब परमाणु व्यापार की मुख्य धारा में आने से निश्चय ही अगले 30 वर्षों में विद्युत उत्पादन में वृद्धि से खुशहाली भी बढ़ेगी। तब तक न जाने दिल्ली के तख्त पर कौन-कौन बैठता है, पर दूरदर्शी राजनीतिज्ञ ही वक्त का तकाजा समझ सकता है। अब राष्ट्रपति बुश ने सारे भू-राजनीतिक विश्लेषण के बाद तय कर लिया कि भारत जैसे लोकतांत्रिक देश से मित्रता ही सही मार्ग है।

किसी भी राष्ट्र का वर्तमान अपने सुदूर अतीत के गर्भ में छिपा रहता है क्योंकि वर्तमान एक दृष्टि से अतीत की एक प्रतिछाया होती है। भारत- अमेरिकी संबंधों का विश्लेषण, राजनीतिक, आर्थिक तथा विशेषतः परमाणु संदर्भों में करने से पहले हमें उन आरम्भिक आधारों को खोजना पड़ेगा, जिन्होंने भारत-अमेरिका के संबंधों के वर्तमान स्वरूप को विभिन्न आयाम प्रदान किये हैं। भारत की विदेश नीति के आधारभूत तत्वों की नींव 20वीं शताब्दी के पांचवें दशक के उत्तरार्ध में रखी गयी, जब भारत अपनी लम्बी अवधि की पराधीनता से मुक्त हुआ था। एक स्वतंत्र राष्ट्र ही अपनी विदेश नीति जो विश्व में विभिन्न देशों के साथ संबंधों की प्रकृति, स्वरूप एवं संरचना के वैचारिक आधार को निश्चित करती है, के मूलभूत तत्वों का निर्धारण कर सकता है। स्वतंत्रता प्राप्ति के पूर्व तक, अन्तर्राष्ट्रीय जगत में भारत की जो कुद भी पहचान थी उससे केवल इतना ही स्पष्ट होता था कि भारत ब्रिटिश साम्राज्य का एक उपनिवेश था।⁶

अन्तर्राष्ट्रीय जगत में एवं विश्व राजनीतिक मंच पर जहां तक भारत के उदय का प्रश्न है, वह राष्ट्र संघ की प्रारम्भिक गतिविधियों से ही स्पष्ट है जिनमें वह अविस्मरणीय भूमिका अदा करता रहा है। राष्ट्र संघ के असफल होने पर जब संयुक्त राष्ट्र संघ की आधारशिला रखी जा रही थी जिसके परिणामस्वरूप 26 जून 1945 को संयुक्त राष्ट्र संगठन अधिकार पत्र पर हस्ताक्षर हुए तो भारत के महत्व एवं उनकी भूमिका को अनदेखा नहीं किया जा सकता है।⁷

ब्रिटिश भारत एवं संयुक्त राज्य अमेरिका के मध्यम परस्पर निकट के वर्षों तक सरकारी स्तर पर कोई राजनीतिक सम्बन्ध नहीं था। तत्कालीन भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन की गतिविधियों तथा उससे संबद्ध सूचनाओं एवं समाचारों पर अमेरिका में एक अच्छी खासी बहस छिड़ चुकी थी। अमेरिकी नागरिक, बुद्धिजीवी, पत्रकार एवं राजनेताओं द्वारा भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन पर तीव्रता एवं गहराई से विचार-विमर्श होने लगा था। अक्सर यह प्रश्न काफी चर्चित हो गया था कि अमेरिकी सरकार भारतीय स्वतंत्रता संघर्ष के प्रति क्या रुख अपना रही है तथा किस प्रकार उसके लिए मार्ग प्रशस्त करने में सहयोगी हो रही है। स्वतंत्रता संघर्ष के दौरान संयुक्त राज्य अमेरिका ने जो योगदान दिया, उसकी सामान्यतः भारत में विशेष जानकारी नहीं है। अध्ययन से इतना जरूर स्पष्ट है कि सरकारी स्तर पर भले ही भारतीय आंदोलन को सहयोग न मिला हो लेकिन यह निर्विवाद कहा जा सकता है कि अमेरिकी जनता भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन को नैतिक एवं मानवीय समर्थन अवश्य देती रही थी।⁸ लेकिन प्रथम विश्व युद्ध में अमेरिका के प्रवेश के साथ ही उसका भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के प्रति व्यवहार बदल गया। भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन से संबद्ध अनेक संगठनों पर अमेरिका ने प्रतिबंध लगा दिया। जिस किसी व्यक्ति या संगठन ने अमेरिकी सरकार की इस कार्यवाही का प्रतिरोध किया, उसे सरकार के हाथों दंडित होना पड़ा। यह दमनात्मक एवं दंडात्मक प्रतिक्रिया सख्त से सख्त होती चली गई। ब्रिटिश का अमेरिका में सीधा हस्तक्षेप इतना अधिक बढ़ गया कि नागरिक अधिकारों के आजीवन संघर्ष सेनानी पोर्स लोबेट को कहना पड़ा कि 'अमेरिकी सरकार की विवशता एवं ब्रिटेन के प्रति चापलूसी चिंता का विषय है। वह बड़ी बेशर्मी से भारतीय स्वतंत्रता सेनानियों को बेरहमी से कुचल रही है। निश्चय ही वे कदम स्वतंत्र राष्ट्रों के समाज में निंदनीय हैं।'⁹

इससे पूर्व पश्चिमी गोलाद्ध की राजनीति की सही जानकारी भारत के पूर्व प्रधानमंत्री प. नेहरू को सबसे पहले 1927 में ब्रुसेल्स सम्मेलन द्वारा मिली जब वहां कई लैटिन अमेरिकी देशों के प्रतिनिधियों ने भाग लेकर अमरीकन साम्राज्यवादी नीति का भंडाफोड़ किया। ब्रुसेल्स सम्मेलन का भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस को रिपोर्ट देते हुए श्री नेहरू ने लिखा था कि हम में से बहुतेरे, विशेषतया एशिया वाले दक्षिण अमरीका में संयुक्त राज्य अमेरिका को साम्राज्यवादी विस्तार के बारे में कुछ नहीं जानते। लेकिन यह एक ऐतिहासिक तथ्य है जिसकी अब हम अधिक उपेक्षा नहीं कर सकते, क्योंकि भविष्य में अमेरिका ही विश्व का प्रमुख साम्राज्यवादी होने जा रहा है। ब्रिटिश साम्राज्यवाद के दिन अब लद चुके हैं।¹⁰

द्वितीय विश्व युद्ध के 1939 के छिड़ने एवं दिसम्बर 1941 में जापान द्वारा पार्लहार्बर पर आक्रमण से संयुक्त राज्य अमेरिका के लिए यह अपरिहार्य हो गया कि अब वह भारत की ओर ज्यादा उपेक्षा नहीं कर सकता। अतएव भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में

अमेरिका ने रुचि लेना शुरू कर दिया ताकि भारतीय जनमत जो अब तक अमेरिका की भूमिका से संतुष्ट नहीं हो सका था, को अपने पक्ष में मोड़ने में सफल हो सके। द्वितीय विश्वयुद्ध के प्रारंभ से ही अंग्रेज शासकों ने भारतीय जनमत भारतीय नेताओं एवं भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की पूर्ण उपेक्षा करते हुए भारत को युद्ध में घसीट लिया। लेकिन ब्रिटेन की युद्ध में लगातार हानि से उसका दिनों दिन मनोबल टूटता जा रहा था। यह हालात अमेरिका से छिपी भी नहीं थी। अतः ब्रिटेन की मजबूरी एवं बिगड़ती हुई स्थिति ने अमेरिका को न केवल भारत अपितु सभी जगह जहां ब्रिटिश उपनिवेश थे, ब्रिटिश नीतियों में हस्तक्षेप करने का अवसर प्रदान किया।¹¹

सन् 1941 में ब्रिटेन, अमेरिका पर पूरी तरह निर्भर हो गया था। भारत की स्वतंत्रता के प्रश्न सहित कई मुद्दे थे जिन पर त्वरित कार्यवाही अपेक्षित थी। अतः अमेरिका ने स्थिति एवं अवसर के अनुकूल भारतीय मामलों में रुचि लेना शुरू कर दिया था। लेकिन इसमें एक व्यवहारिक कठिनाई अमेरिका एवं भारत में सीधे राजनयिक सम्बन्धों का न होना था। अतः 1941 में मंत्री स्तर पर प्रथम बार आदान-प्रदान किया गया। इसमें उल्लेखनीय बात यह है कि ब्रिटिश राजदूत लार्ड हैलिफैक्स के सहायक के रूप में भारत के सर गिरिजाशंकर बाजपेयी को वाशिंगटन भेजा गया।¹² यह महत्वपूर्ण घटना थी, क्योंकि भारत ब्रिटिश उपनिवेश होने से उसके साथ सीधे अमेरिका के राजनैतिक सम्बन्धों का प्रश्न ही नहीं उठता था। दूसरी महत्वपूर्ण घटना थी कि भारत एवं अमेरिका के बीच वाणिज्य एवं नौविया (नेवीगेशन) संधि का किया जाना। यद्यपि भारत को इस तरह की संधि करने का कोई वैध अधिकार नहीं था, तथापि दोहरी नीति का अनुसरण करते हुए अमेरिका ने इस संधि को व्यवहारिक रूप दिया।

प्रारंभ में संयुक्त राज्य अमेरिका की भारतवर्ष के प्रति कोई वास्तविक विदेश नीति थी ही नहीं और संभवतः इसकी कोई आवश्यकता भी नहीं थी। न यह उस समय अमेरिका के हित में था कि भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन को समर्थन करके अंग्रेजों से वैमनस्यता करता। अवैध वास्तविकता यही है भारत को ही अमेरिकी समर्थन एवं सहानुभूति की आवश्यकता थी, न कि अमेरिका को भारत की। यही कारण है कि भारत तथा उसकी समस्याओं में अमेरिका को कभी भी विशेष रुचि प्रदर्शित नहीं की।

यद्यपि अमेरिकी सरकार प्रत्यक्ष रूप से भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन को जो सहयोग एवं समर्थन नहीं दे सकी थी किन्तु उसकी पूर्ति अमेरिकी जनता ने अप्रत्यक्ष रूप से अपना सहयोग देकर अवश्य की लेकिन इससे भारतीय जनमत एवं उसके राजनेता संतुष्ट नहीं हो सके। संभवतः यही कारण है कि विश्व के दो विशाल एवं महान प्रजातांत्रिक देशों की विदेश नीतियों में काफी मौलिक मतभेद आज भी विद्यमान है। यहाँ यह तथ्य भी उल्लेखनीय है कि स्वतंत्रता प्राप्ति के प्रारंभ काल से ही अमेरिकी दृष्टिकोण, पाकिस्तान

जो ब्रिटिश शासन की पृथक्तावादी नीतियों की तार्किक परिणति माना जाता है के प्रति सदैव मैत्रीपूर्ण रहा है जिसके परिणामस्वरूप पाकिस्तान उन तमाम सैनिक गठबंधनों से संबद्ध रहा जिसे संयुक्त राज्य अमेरिका ने इस क्षेत्र में अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिए प्रारंभ किया था। इसी कारण भारत एवं पाकिस्तान के मध्य हमेशा तनाव एवं टकराव की स्थिति बनी रही है। भारत ने जहां उपनिवेशवाद, साम्राज्यवाद, रंगभेद एवं सैन्य संगठनों का विरोध करते हुए एक असंलग्न एवं स्वतंत्र विदेश नीति में इन तत्वों के स्थान पर सदैव राष्ट्रीय हितों को प्रमुखता प्रदान की है।

अतः भारत एवं संयुक्त राज्य अमेरिका के मध्य परस्पर राजनैतिक एवं कूटनीतिक सम्बंधों का प्रादुर्भाव एवं सौहार्दपूर्ण वातावरण के परिप्रेक्ष्य में नहीं हुआ, जो अनिवार्यतः होना चाहिए था। दुर्भाग्यवश इन दोनों देशों के संबंधों की आधारशिला परस्पर अविश्वास के वातावरण में ही रखी गयी है। अमरीकी शासन ने स्वातंत्र्योत्तर भारतीय नेतृत्व को सदैव विशेषतः स्वर्गीय पण्डित जवाहरलाल नेहरू जो भारत की विदेश नीति के शिल्पी थे के प्रजातांत्रिक समाजवाद के प्रति गहन आस्था व विश्व शांति के प्रति अगाध इच्छा को एक संदेह की दृष्टि से देखा। फलतः जो दो विशाल प्रजातांत्रिक देशों में लगाव, सैद्धान्तिक एकरूपता तथा विश्व शांति की स्थापना हेतु जो प्रतिबद्धता होनी चाहिए थी वह नहीं हो सकी। उसका स्थान परस्पर मात्र एक दिवास्वप्न बनकर रह गयी थी प्रत्युत, परस्पर कटुता एवं दूरियां नजदीकियों में बदल गई।¹³

भारत और अमेरिका जिन बिंदुओं पर परस्पर नजदीक हुए हैं उनका आकलन सिर्फ तात्कालिक महत्व के लिहाज से नहीं किया जा सकता। इसका आकलन दीर्घावधि में दोनों देशों के संबंधों के स्वरूप को ध्यान में रखकर करना चाहिए और इसका आधार भारत की बढ़ती आर्थिक व सामरिक हैसियत को बनाना चाहिए। दूसरी बात यह है कि दोनों देशों के संबंधों में आई नई गति को सिर्फ परमाणु संधि के परिप्रेक्ष्य में नहीं देखना चाहिए। व्यापार, अंतरिक्ष, विज्ञान-तकनीकी क्षेत्रों में हुए समझौतों से कुछ हासिल होने की उम्मीद है। आतंकवाद से साझा मुकाबले को प्रतिबद्धता दोहराई गई है। ये सारे समझौते भारत के विकास की प्रक्रिया से जुड़े हैं। आतंकवाद के खिलाफ युद्ध की बात इसलिए भी महत्वपूर्ण है क्योंकि भारत एवं अमेरिका दोनों आतंकवाद से जूझ रहे हैं। हाल ही में अमेरिका द्वारा पाकिस्तान में एबटाबाद में आतंकवाद के विरुद्ध की गयी सबसे बड़ी कार्यवाही स्पष्ट करती है कि भारत अमेरिकी सम्बन्ध एवं संयुक्त रूप से आतंकवाद के विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रीय मंचों पर उनके बयान एवं घोषणाएं यथार्थवादी हैं।

निष्कर्ष:-

यहां यह स्पष्ट करना आवश्यक है कि भारत के लिए समझौता महत्वपूर्ण तो है किन्तु अन्य देशों के साथ अन्तर्राष्ट्रीय द्विपक्षीय समझौते एवं व्यापार भी महत्वपूर्ण है।

भारत के लिए केवल यह जरूरी नहीं होगा कि वह हर हाल में ढेर सारे परमाणु रिएक्टर लगाए ही और वह भी पश्चिमी देशों खासकर अमेरिका से खरीदकर। एक महत्वपूर्ण बात इस संदर्भ में यह है कि भारत-अमेरिका संबंधों को पाकिस्तान के प्रति अमेरिकी रुख या परमाणु समझौते का बंधक नहीं बनाया जाना चाहिए और न परमाणु समझौते के उत्साह में मध्य-पूर्व के देशों के साथ तेल व गैस के लिए चल रही बातचीत को दरकिनार करना चाहिए। जिस ताह से अमेरिका बहुस्तरीय अंतर्राष्ट्रीय संबंधों की दिशा में बढ़ रहा है उसी तरह हमें भी अपने हितों और हितैशियों की पहचान करनी चाहिए और सबके साथ द्विपक्षीय सहयोग बढ़ाने की संधि करनी चाहिए।

संदर्भ सूची:-

1. नवभारत टाइम्स, नई दिल्ली, 5 मार्च 2006
2. दैनिक भास्कर, जयपुर, 6 मार्च 2006
3. स्टेटस मैन, दिल्ली, 16 अगस्त, 1947
4. कन्साइज आक्सफोर्ड शब्दकोष, पृ. 45
5. कौटिल्य : अर्थशास्त्र, पृ. 33
6. माइकल ब्रेचर, नेहरू : ए पॉलिटिकल बायोग्राफी, लंदन, 1959, पृ. 67
7. शीला, ओझा : भारतीय विदेश नीति का मूल्यांकन सीबीडी, जयपुर 1992, पृ. 31
8. जवाहरलाल नेहरू, लोकसभा डिबेट्स, मार्च 1950, पृ. 13
9. सी. कोडापी इंडियन ओवरसीज, बम्बई, 1951, पृ. 81
10. रक्षा अनुसंधान एवं विश्लेषण संस्थान, इण्डिया चाइना एण्ड पंचशील, नई दिल्ली, 1996, पृ. 19
11. बंदोपाध्याय, "द इकोनामिक बेसिस ऑफ फोरेन पॉलिसी, नई दिल्ली, 1997, पृ. 37
12. कौशिक देवेन्द्र : इण्डियन ओसियन : एज ए जोन ऑफ पीस, नई दिल्ली, 1972, पृ. 113
13. पाठक के.के. : न्यूक्लियर पॉलिसी ऑफ इण्डिया, नई दिल्ली, 1980, पृ. 83